

लोचनाह्वयाया ध्वन्यालोकटीकायाः प्रणेताः महामाहेश्वराचार्यश्रीमद्भिनवगुप्तपादा-
चार्या अपि ख्रिस्तान्दीयदशमशतकोत्तरमात्र एकादशशतकारम्भे च कश्मीरेष्वेवासमिति
तत्कृतवृहत्प्रत्यभिज्ञाविमर्षिणीसमाप्तौ 'इति नैवतितमेऽस्मिन्वत्सरेऽन्ये युगांश्चेति विवि-
शजलधिस्ये (४११५) मार्गशीर्षावसाने' इत्यादि पद्यात्प्रतीयते. श्रीलक्ष्मणगुप्तः भट्ट-
न्दुराजः, भट्टतौतः, इति त्रयोऽप्युपाध्यायाः, बराहगुप्तः पितामहः, चुल्लो नाम जनकः;
मनोरथगुप्तोऽनुजः; कर्णक्षेमराजाश्च शिष्याः श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तानामासन्निधौ
तत्प्रणीतग्रन्थेभ्यो ज्ञायते. ग्रन्थाध्याचार्यप्रणीतग्रन्थेभ्योऽसद्व्यगता एते—(१) अनुत्तरा-
ष्टिका, (२) काव्यकौतुकस्य (महर्षीतकृतस्य) विवरणम्, (३) कैमलोत्तमम्, (४) घटक-
रकुलकविश्रुतिः, (५) तन्त्रवदधानिका, (६) तन्त्रसारः, (७) तन्त्रालोकः, (८) देहस्यदे-
वताचक्रस्तोत्रम्, (९) ध्वन्यालोकलोचनम्, (१०) नाट्यलोचनम्, (११) परमार्थचर्चा,
(१२) परमार्थद्वन्द्विका, (१३) परमार्थसारः, (१४) पराश्रितिकाविवरणम्, (१५) प्रक-
रणस्तोत्रम्, (१६) प्रत्यभिज्ञाविमर्षिणी नृदती कृतिः, (१७) प्रत्यभिज्ञाविमर्षिणी लघुकृतिः,
(१८) बोधपञ्चदशिका, (१९) भगवद्गीताटीका, (२०) भारतीयनाट्यशास्त्रटीका,
(२१) भैरवस्तोत्रम्, (२२) महोपदेशविज्ञप्तिः, (२३) मालिनीविजयवार्तिकम्, एतेषु
काव्यकौतुकविवरणं क्रमस्तोत्रं नाट्यलोचनं प्रकरणस्तोत्रं भारतीयनाट्यशास्त्रटीका
चेति ग्रन्थपञ्चकमपहाय सर्वेऽपि ग्रन्था असद्व्यलोकितः सन्ति. ध्वन्यालोकलोचने
च (१) अमरकः, (२) अर्जुनचरितम्, (३) अम्भहृदयः, (४) भट्टन्दुराजः, (५)
उत्पलाचार्याः, (६) उद्भट, (७) ऐतिहासिका, (८) कादम्बरीकथामारः (महर्षय-
न्तप्रणीतः), (९) काव्यकौतुकविवरणम्, (१०) कालिदासः, (११) चन्द्रिकाकारः,
(१२) जयन्तभट्टः, (१३) तापसवत्सराजः, (१४) भट्टनारदः, (१५) दण्डो, (१६)
भट्टनायकः, (१७) भट्ट. (मीमांसक), (१८) भरतः, भरतशास्त्रम्, (१९) भट्ट-
हरिः, (२०) भामहः, (२१) भामहविवरणम्, (२२) मनोरथकविः (आनन्दवर्धना-
चार्यसमकालभवः), (२३) मुनिः (भरतः), (२४) यशोवर्मा, (२५) रघुवशम्,
(२६) रत्नावली, (२७) रामानुजदयम् (यशोवर्मप्रणीतम्), (२८) वामनः, (२९)
विक्रमोर्वशी, (३०) विनिश्चयटीकाधर्मोत्तमाविकृतिः, (३१) विवरणकृतम्, (३२) विष-
मबाणलीला, (३३) खड्गवासवदत्ताख्यनाटकम्, (३४) हरिविजयम्, एतानि ना-
मानि समुपलभ्यन्ते तत्र चन्द्रिकाभिधा काचन ध्वन्यालोकस्य व्याख्या लोचनाने-
र्माणात्प्रागप्यासीदिति 'किं लोचनं विनालोको भाति चन्द्रिकयापि हि' इत्यादिलोच-
नान्तस्थितपद्यतः, मध्ये मध्ये च तन्मतखण्डनतः प्रतीयते. स च चन्द्रिकाकारः श्री-

१. तद्देशप्रसिद्धे लौकिकारब्दे. कलिंगतान्द्रेषु पञ्चविंशतिरहितेषु शतेन तदेषु यदव-
शिष्यते स एव लौकिकारब्दः. २. कनियुगे. ३. एतत्क्रमस्तोत्रं पदपञ्चमिमे लौकिकारब्दे
(१९१ ख्रिस्तान्दे) कृतमाचार्यैरिति तत्प्रमासिद्धोक्त्याज्ञायते. ४. एतद्भैरवस्तोत्रमष्ट-
ष्टिमिते लौकिकारब्दे विहितमिति तत्प्रमासिद्धोक्त्याज्ञायते.

मदाचार्याभिनवशुभवादानां कथनं पूर्ववत्सोद्भव इत्यपि तन्मतनिराकरणानन्तरं 'इत्यसं निजपूर्वजरागोदैः साकं विवादेन' (१२३ श्लोके), 'चन्द्रिकाकारस्तु पठित—इत्यसं पूर्व-
वन्द्यैः सह विवादेन' (१८५ श्लोके) इत्यादिमिलोचनस्थैर्वाक्यैः प्रतीयते. लोचनं तु
अन्यालोकोद्घोषोत्प्रेतप्रत्यक्षैव समुपलभ्यते, अतुष्टोद्घोषोत्प्रेतस्तु मूलमात्रमेव.

अस्माभिस्तु सलोचनस्य अन्यलोकास्य पुस्तकत्रयं संकलितम्. तत्र कश्मीरमहारा-
जाधितज्योतिर्विदुषाहविदुषुरधीश्वरासमसर्गणां पुस्तकस्य प्रतिरूपकं (१९१०) मिते
विद्यमाने कश्मीरानधिवसद्भिरस्माभिर्गृहीतं प्रायः शुद्धं क-पेक्षकम्.

अपरे विद्वन्मूर्धन्यभाण्डारकरोपाध्वीरामकृष्णशर्मभिः पुष्पवसनस्थराजकीयपुस्तका-
लयस्थ पुस्तकं प्रहितमासीत्पूर्वतरे वर्षे. तदपि कस्तुरिहारासीरिकपुस्तकस्य प्रतिरूपकं
क-पेक्षकम्.

तृतीयं मैसूरनगरस्थमरिमन्पास्कृतसंस्कृतभाष्यार्कः आ० मनन्ताचार्यपण्डितैः
कस्तुरिहारासमसर्गणां सातवत्पुस्तकस्य प्रतिरूपकं तद्वत्साधुसमुद्दिष्टं प्रहि-
तम्, तत्तु वा-पेक्षकम्. तत्पठनं तु जयपुरस्थजैनपाठशालाभाष्यकद्विविधकाशिनार्थसा-
धिनो साहाय्येन सिद्धितम्.

इदं पुस्तकत्रयाधारेण कृतेऽपि मुद्रणे अन्यस्यातिशयिष्ठ्यात्पुस्तकानामनतिशुद्धा-
न्मतिमान्वाचोर्वैरितानवधानिवद्वाचः स्वयमपोहन्तु,^१ भवन्तु च शानुकम्पा अस्मा-
सिति भद्रम्.

मन्ये जगदुः । तदभावेवादिनां चाभी विकल्पाः संभवन्ति । तत्र केचि-

चेत्, युज्यारोपितत्वादेव भविष्यत्वहानिः । अतो मूलकाजेन्नेपात्परोक्षाद्विशिष्टयत्न-
त्वप्रतिमानामावाचं निष्ठा प्रयोगः कृतः—जगदुरिति । तद्याख्यानायैव संभाव्यदू-
षणं प्रकटयिष्यति । संभावनापि नेयमसंभवतो युक्ता, अपि तु संभवत एव । अन्यथा
संभावनानामपर्यवधानं स्यात्, दूषणानां च । अतः संभावनानामभिधाविष्यमाणाणां
समर्थयितुं पूर्वं संभवन्तीत्याह । संभाव्यन्त इति सूच्यमानं पुनरुक्तार्थमेव स्यात् । न
च संभवेस्य संभावना । अपि तु सा वर्तमानतैव स्फुटेति वर्तमानेनेव निर्देशः । नैव सं-
भवद्वस्तुपूल्या संभावनाया यत्संभावितं तदुपयितुमशक्यमित्याशङ्क्याह—विकल्पा
इति । नै तु वस्तु संभवति तादृक् मत् इयं संभावना । अपि तु विकल्पा एव । ते च
तत्त्वावबोधवन्त्यतया स्फुरेयुरपि । अत एव 'आचक्षीरन्' इत्यादयोऽत्र संभावनावि-
षया लिङ्प्रयोगा अतीतपरमाया एव पर्यवस्यन्ति । यथा—'यदि नामास्य काव्यस्य
मदन्तस्तद्गृहिर्भवत् । दण्डमादाय सोऽसौऽयं ध्रुवः काकाश्च वारयेत् ॥' इत्यत्रापांयपेवं
काव्यस्य दृष्टता स्यात्तद्वचनवलोचयेतेति भूतप्राणिव । यदि न स्यात्ततः किं स्यादिलै-
नापि किं कृतम्, यदि न पूर्वं भवनस्य संभावनेत्यप्येवार्थः । इत्यलमप्रकृतेन
हुता । तत्र समयापेक्षणेन शब्दोऽर्थप्रतिपादक इति कृत्वा वाध्यव्यतिरिक्तं
निति व्यङ्ग्यम् । सद्यपि वा तदैभिधाक्षितं शब्दाद्वगतार्थवत्ताकृष्टत्वाद्वा-
ङ्म । तदनाक्षितमपि वा न वक्तुं शक्यम्, कुमारीष्विव भर्तृमुग्धमनस्त्रिभु । अतएव
वैते प्रेधानविप्रतिपत्तिप्रकाशः । तत्राभावविकल्पस्य त्रयः प्रकाराः । शब्दार्थगु-
णलंकाराणामेव शब्दार्थशोभाकारित्वालोकाश्रयतिरिक्तमुन्दरशब्दार्थमयस्य कोज्यस्या-
न्यशोभाहेतुः कश्चिदन्योऽस्ति योऽस्माभिर्न यत्निग इत्येकः प्रकारः । यो वा न
जितः स शोभाकारमेव न भवतीति द्वितीयः । अथ शोभाकारो भवति तर्पणमुक्त
व गुणं शालंकारे शान्तर्भवति । नामान्तरकरणे तु कियदिदं पाण्डित्यम् । अथापि
नेष्वलंकारेषु वीन्तर्भावः, तथापि किञ्चिद्विशेषलेशमात्रित्य भौमान्तरमात्रम् । उपमा-

१ 'तत्र' क-ख-पुनःकयोर्नास्ति.

१ 'प्रतिमाना' ख. २ 'व' क-ख-पुनःकयोर्नास्ति ३ 'संभवन्तीत्याह' ग.
'संभवन्तीति । संभाव्यन्त इति' क-ख. ५ 'संभाव्यापि' ख. ६ 'ननु व' ग.
'न वस्तुसंभावना तादृक्कथन इयं' ग. ८. 'विकल्प एव' क-ख. ९ 'अर्थात्' ग-
नके नास्ति १० 'तदेव' क-ख. ११. 'इत्यत्रापि किं इत्' यदि पूर्ववत् भवनस्य
त्वनेत्यप्येवार्थः' ग. १२ 'अभिधातृत्वा' ग. १३ 'शब्दानुगतार्थ' ख. १४. 'श-
द्वे' ख. १५ 'इति' ग. १६. 'प्रधानादि' ग. १७ 'काव्यस्य न शोभा' ग.
८. 'द्वितीयः' प्रकारः' ग. १९. 'वा नान्तर्भावः' ग. २०. 'अविशेष' ग. २१. 'ना-
न्तरकरणम्' ग.

दाबक्षीम्—शब्दार्थशरीरं तावत्काव्यम् । तस्य शब्दगताध्यास्त्वहे-
तयोऽनुप्रासादयः प्रतिष्ठा एव । अर्थगताधोपमादयः । वर्णमपटनाधर्माध-
ये माधुर्यादयमेऽपि प्रतीयन्ते । तदनतिरिक्तवृत्तयोऽपि याः कश्चिदुप-

विगुणनिप्रकारणमर्थव्यवस्थान् । तथापि गुणलंकारव्यतिरिक्तत्वाभावे एव । ताव-
न्मात्रेण च हि हेतुम् । अन्यस्यापि वैविध्यस्य सावयोपेक्ष्यत्वात् । विरलैर्हि भरत-
मुनिप्रवृत्तिर्भयमद्योपमे^१ शब्दार्थालंकारवर्जिते । तत्रप्रथमरिचप्रदर्शनं तन्व्यरलंकारकारिः
हेतुम् । तत्र यथा 'कर्मणश्च' इत्यत्र कुम्भकाराशुशहरणं धृत्वा स्वयं नगरकारादि-
शब्दा उत्प्रेक्ष्यन्ते । तावता च आत्मनि बहुमानः । एवं प्रवृत्तेऽपीति तृतीयः प्रकारः ।
एवमेवार्थधारिवार्यः अर्थो च ही इति पञ्च विरक्त्या इति तात्पर्यार्थः । तत्रैव
कमेणाह—शब्दार्थशरीरं तावदिन्द्रियादिना । तावद्द्वयेन कस्याप्यत्र नै विप्र-
तिपत्तिरिति दर्शयति । नैव शब्दार्थो न तावद्विनि । मंशमात्रे हि को गुणः । अर्थ
शब्दार्थयोश्चार्थं न ध्वनिः । तथापि द्विविधं चार्थम्—स्वरूपमात्रनिष्ठम्, संपट-
माधुर्यं च । तत्र शब्दानां स्वरूपमात्रनिष्ठं चार्थं शब्दालंकारेभ्यः । संपटमाधुर्यं तु
शब्दगुणेभ्यः । एवमर्थानां चार्थं स्वरूपमात्रनिष्ठगुणमात्रिभ्यः । संपटमाधुर्यवर्णनं
स्वर्णगुणेभ्य इति न गुणालंकारव्यतिरिक्तो ध्वनिः कश्चिन् । संपटमाधुर्यमर्थ इति ।
शब्दार्थयोरेति शेषः । बहुगुणलंकारव्यतिरिक्तं तच्चास्तवकारि न भवति । नित्यानिवृ-
त्तौ भगवदुद्भूतमर्थ इव । चार्थहेतुध्वनिः । तत्र तद्यतिरिक्त इति ध्वनिरेकी ।
ननु हृतयो रीतयश्च यथा गुणालंकारव्यतिरिक्ताधारवहेतवश्च तथा ध्वनिरपि तद्यति-
रिक्त चार्थहेतुध्वनिः भविष्यतीत्यभिप्रेत्येव व्यतिरेक इतिनेवाभिप्रायेणाह—तदनतिरि-
क्तवृत्तय इति । नैव वृत्तिरतीता तद्यतिरिक्तत्वं निश्चयम् । तथा ह्यनुप्रासानामेव
दीप्तमधुर्यमप्यमवर्णनीयोपयोगितया परस्परान्वितस्वभावसम्बन्धपरिवेचनाय वर्णमपट-
नाधर्मं निष्प्रोऽनुप्रासजनयो हृतय इत्युक्ता । वर्णमपटनाधर्मो भवति । यदाह—
'सौम्यव्यञ्जनम्यासं निष्प्रोवेनापु इतिपु । वृषकटपगनुप्रासमुच्यते' इति । वृषकटप-

१. 'कश्चिन्' ग.

१. 'एव' ग-पुस्तके नास्ति. २. 'हेतुम्' ग. ३. 'उत्प्रेक्षितत्वात्' ग. ४. 'एव
शब्दार्थालंकारवर्जिते' ग. ५. 'तानेव च' ग. ६. 'न' ग-पुस्तके नास्ति ७. 'तत्र'
ग-पुस्तके नास्ति. ८. 'भगव' क-ख. ९. 'मात्र' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति १०. 'दु-
ध्वा इव' ख. ११. 'व्यतिरेकिहेतु' ग १२. 'अनेन' ग-पुस्तके नास्ति १३. 'ह-
नुप्रासादीनां' क-ख. १४. 'मध' ग. १५. 'स्वरूपव्यञ्जनान्यासान्' ग. १६. 'म-
यनयेति' ग.

नागरिकाद्याः प्रकाशिताः, ता अपि गताः श्रवणगोचरम् । रीतयश्च वैदर्भीप्रभृतयः । तद्व्यतिरिक्तः कोऽयं ध्वनिर्नामेति ।

अन्ये ब्रूयुः—नास्त्येव ध्वनिः । प्रसिद्धप्रस्वानव्यतिरेकिणः काव्य-

गिति । पर्यानुप्रासः । उपनागरिघानुप्रासः । उपनागरिग लङ्गिता । नागरिकाद्या विदग्धया उपमितेति कृत्वा । मय्यमं कोमलम् । अपर्यामित्यर्थः । अत एव वैदर्भ्य-
विहीनस्वभावा मुकुमारा अपर्या प्राम्यबनिनामादस्यादिर्यं वृत्तिप्राम्येति च तृतीयः
कोमलानुप्रास इति वृत्तयोऽनुप्रासजानय एव । न चेह वैशेषिकवद्वृत्तिविशङ्किता । येन
जाती जातिमतो वर्तमानत्वं न स्यात् । तदनुग्रह एव हि तत्र वर्तमानत्वम् । यथाह
कश्चित् ।—‘लोकोत्तरे हि गाम्भीर्यं वर्तन्ते पृथिवीभुजः’ इति । तस्माद्वृत्तयोऽनुप्रासेभ्यो-
ऽनतिरिक्तवृत्तयो नाभ्यधिकव्यापाराः । अत एव व्यापारभेदाभावात् पृथगेनुमेयत्व-
रूपा अतीति वृत्तिसादस्य व्यापारवाचिनोऽभिप्रायः । अनतिरिक्तत्वादेव ध्वनिव्यवहारो
भामहादिभिर्न कृतः । उद्धटादिभिः प्रयुक्तेषु तस्मिन्नायं कश्चिदधिको हृदयपथन-
वनीर्ण इत्यभिप्रायेणाह—गताः श्रवणगोचरमिति । रीतयश्चेति । तदनतिरि-
क्तवृत्तयोऽपि गताः श्रवणगोचरमिति सन्धः । तद्व्यतिरिक्त इति । तच्छब्देनात्र
माधुर्यादयो गुणाः । तेषां च समुचितचित्तरूपेणैव यदन्वोन्यमेलनक्षमत्वेन पानक इव
गुडनरिकादिरमाना सघातरूपतागमनं दोषलक्षितमभ्यमवर्णनीयविषयं गौडीयवैदर्भीपा-
त्रालोक्यदेवाकप्राचुर्यरक्षा नदेव त्रिविधं गतिरित्युक्तम् । जातिर्जातिमतो नान्या समु-
दायश्च समुदायिभ्यो नान्य इति वृत्तिरीतयो न गुणालंकारव्यतिरिक्ता इति स्थितं
एवमात्रं व्यतिरेकी हेतुः । तदाह—कोऽयं ध्वनिरिति । नैव चास्त्यस्थानम् ।
शब्दार्थत्वेरूपत्वाभावात् । नापि चारन्वहेतुः । गुणालंकारव्यतिरिक्तत्वात् । तेनास्त्य-
बुद्धिमत्तास्वायमापि काव्यमपवादोऽस्त्युक्त्या यदि विभज्यते तत्रा(धा)प्यत्र ध्वनिशब्द-
वाच्यो न कश्चिदनतिरिक्तोऽर्थो लभ्यत इति नामनञ्चेनाह । ननु मा भूदसी शब्दार्थ-
स्वभावः, मा च मूचारन्वहेतुः येन गुणालंकारव्यतिरिक्तोऽनौ न स्यादित्याक्षेप द्वि-
तीयमभाववादप्रकारमाह—अन्य इति । भववेवम्, तथापि नास्त्येव ध्वनिर्वाह-
नञ्च लिख्येति ध्वनिः काव्यस्य शरीरं कश्चिद्व्युक्त्यः । न चागौ गीतवृत्तहास्यादिस्था-

१ ‘पर्यानुप्रासः । पर्या दीप्ता । मय्यानुप्रासः । उपनागरिका कया विदग्धया’
ग. २. ‘वृत्तिप्राम्या कोमला च । तृतीय कोमलपर्यानुप्रास इति’ ग. ३. ‘जातिमति-
वर्तन’ ग. ‘वर्तमानं’ ख. ४. ‘नुप्रासादिभ्यो’ क-ख ५. ‘अभिप्रेय’ ग. ६. ‘तद्वृत्ति-
रिक्त इति’ ग-पुनर्के नान्ति ७. ‘गमनं न दीप्तं’ ख., ‘गमनदीप्तं’ ग. ८. ‘वैदर्भी-
पात्रालोक्यदेवाकप्राचुर्यं’ ग. ९. ‘समुदायिनो’ ग. १०. ‘स्वभावाभावात्’ ग. ११. ‘यदि’
ख-पुनर्के नान्ति १२. ‘अर्थो’ ग-पुनर्के नान्ति १३. ‘तेन गुणालंकारव्यतिरेकेन
गौड्यादित्या’ ग. १४. ‘लिलक्षविषय’ ग. १५. ‘वाद्यादिस्थानीयः’ ग.

प्रकारस्य काव्यत्वहानेः । सहृदयसहृदयाहादिशब्दार्थमयत्वमेव काव्य-
लक्षणम् । न चोक्तप्रस्थानातिरेकिणो मार्गस्य तत्संभवति । न च तत्त-
मयान्तपातिनः सहृदयान्काव्यत्वेपरिकल्पिततत्प्रसिद्धा ध्वनी काव्य-
व्यपदेशः प्रवर्तितोऽपि सङ्कलविद्वन्मनोप्राहितामेवन्दम्वते ।

नीय. बान्धव्य बधित् । बधनीयं काव्यम् । तस्य भाव काव्यत्वम् । न च वृत्तगी-
तादि बधनीयमिच्छुष्यते । प्रसिद्धेति । प्रसिद्धं प्रस्थानं चाव्यर्थं मनुष्यालङ्काराद्येति ।
प्रतिष्ठन्ते परस्परया विहरन्ति येन मार्गेण तत्प्रस्थानम् । काव्यप्रकारस्येति ।
काव्यप्रकारत्वेन तत्र न मार्गोऽभिप्रेतः । 'काव्यस्यासा' इत्युक्तत्वात् । ननु बन्ध्या-
त्वाच्च न भवतीत्याह—सहृदयेति । मार्गस्येति । वृत्तगीताद्यभिधोपनर्दिशाय-
स्येत्यर्थः । तैदिति । सहृदयेत्यादिकाव्यलक्षणमित्यर्थः । ननु ये तारसामुह्ये काव्यत्व-
तया जानन्ति न एव सहृदया । ननु भिन्नमन्त्रं च नाम काव्यलक्षणमुक्तप्रस्थानानि-
रिण एव भविष्यतीत्याह—न चेति । यथा हि सङ्कलक्षणं वृत्तगीतुक्त-
आपानदिनानाम्ना प्रैरियमाणं शब्ददेहाष्टादश. गुणमार्गध्वन्यनुविर्बि १ संवत्
नविर्बर्तनगहिणुगुटेद्व संवत्ते उद्घट. राज इति मुक्तम्. परं. परं. गार्बदेरिपो
भवति न राज इत्युक्तत्वा पर्यनुपुञ्जमान एवं म्याह—इत्या एवं राजो समभिमन
इति तारमेवतत् । प्रसिद्धं हि लक्ष्यं भवति नै वैपितमिति भावः । तदाह—सहृ-
दयिच्छदिति । विद्वद्भ्योऽपि हि तन्ममया एवं भविष्यतीति राज्ञो शक्ततः देव
निराहरोति । एवं हि हतेऽपि न विविचिगम् । तस्मादुत्तमता परं प्रकटिनेति
भावः । यस्यप्राभिप्रायं व्याकटे—जीविताभूतो ध्वनिगणनेवोभिमन । जीविता च
नाम प्रसिद्धप्रधानातिरिक्तम् । अलंकारकारिमुक्तत्वान्न न काव्यमिति लोके प्रसि-
द्धमिति । तस्येह सर्वं लक्षणमिच्छम् । यदि हि तत्काव्यस्यानुप्राणकं सेवार्थीहृत् एवं
पक्षकारिता तद्विरेतनैरुक्तमिति प्रयुज्य लक्षणमहमेव भवति । तस्मात्प्राचन एवंप्रतिनि
शय । ननु भवत्तर्गो कटवदेतु साव्यार्थगुणांलंकारान्ताभूतश्च, तर्वापि ध्वनिरेवमुदा
भाषया जीवितामिवर्गा न केनचिदुक्त इत्यनियममाह—एवमभाषयामुक्तम्.

१ 'अतिरिक्तो' ग. २ 'परिचयः' ग. ३ 'एव त्वत्वे' ग.

१ 'काव्यस्य च' क. ख. २ 'वृत्तगी' ग. ३ 'प्रसिद्धेति' क. ४ 'हृत्तार' ग. ५
'कामिनीधोपनिशाय' ग. ६ 'तमिति' ग. ७ 'हि' क. ख. पुनः ८ 'देव' ग. ९ 'सं-
वत्तमान' ग. १० 'वि' ग. ११ 'स्य' ग. १२ 'न' ग. १३ 'पुनः' ग. १४ 'वि-
विचि' क. १५ 'अपि' ख. पुनः १६ 'मिति' १७ 'हि' ग. पुनः १८
१९ 'एव' क. ख. पुनः २० 'देव' ग. २१ 'विचि' क. २२ 'क' ग. २३ 'स-
ग. २४. 'तत्' ग. २५. 'स' ग. २६. 'अ' ग. २७.

पुनरपरे तस्याभावमन्यथा कथयेयुः—न संभवत्येव ध्वनिर्नामापूर्वः कश्चित् । कामनीयकमनतिवर्तमानस्य तस्योक्तेष्वेव चारत्वेहेतुध्वन्तर्भावात् । तेषामन्यतमस्यैव वा पूर्वसमाप्त्यामात्रप्रकरणे यत्किञ्चन कैयने स्यात् । किं च वाग्विकल्पानामानन्त्यात्संभवत्यपि वा कस्मिंश्चिन्काथ्यलक्षणविधायिभिः प्रसिद्धैरप्रदर्शिते प्रकारलेदो ध्वनिर्ध्वनिरिति तदलीकसहृदयत्वमावनामुकुलितलोचनेनृत्यते । तत्र हेतुं न विन्नः । सहस्रो हि महात्मभिरन्यैरलंकारप्रकाराः प्रकाशिताः प्रकाश्यन्ते च । न च तेषामेषा शा श्रूयते । तस्मात्प्रवादमात्रं ध्वनिः । न त्वस्य क्षोदक्षमं तत्त्वं किञ्चिदपि प्रकाशयितुं शक्यम् । तथा चान्येन कृत एवात्र श्लोकः—

नि—पुनरपर इति । कामनीयकमिति कमनीयस्य कर्म । चारत्वेहेतुनेति यावत् । ननु विच्छिन्नीनामसंख्येयत्वात्प्र काचित्तादृशी विच्छित्तिरम्माभिष्टा या नानुग्रमादीनापि साधुर्यादावुक्तलक्षणेऽन्तर्भवेदित्यासाङ्गानुपगमसूत्रकं परिहरति—याग्विकल्पानामिति । वक्षीति वाक् शब्दः । उच्यते इति वागर्थः । उच्यतेऽनयेति वागभिषाव्यापारः । तत्र शब्दार्थवैचित्र्यप्रकारोऽनन्तः । अभिषावैचित्र्यप्रकारोऽप्यसह्येयः । प्रकारलेदो इति । न हि चारत्वेहेतुगुणो बालकारो वा स च सामान्यलक्षणेन संयुहीत एव । यदाहुः—‘वाग्विषयोभावा कर्तारो धर्मा गुणा, तदतिशयहेतवस्त्वलंकारा’ इति । ध्वनिर्ध्वनिरिति वीसाया सध्रमे सूचयन्नादरं दर्शयति—मृत्युत इति । तद्वक्षणवृद्धिस्तुक्ताकाव्यविधायिभिस्तच्छ्रवणोद्भूतचमत्कारार्थं प्रतिपन्नमिरिति शेषः । ध्वनिशब्दे कोऽप्यादर इति भावः । एषा दर्शयति । स्वयं दर्प परैश्च स्तूयमानतेत्यर्थः । वाग्विकल्पा इति वाक्प्रवृत्तिहेतुप्रतिभाष्यापारप्रकार इति वा । नन्मात्रप्रवादमात्रमिति सर्वेषामभाववादिनां साधारण उपमहार । यतः शोभाहेतुत्वे गुणालंकारेभ्यो न व्यतिरिक्तः । यतश्च व्यतिरिक्तत्वे न शोभाहेतुः । यतश्च शोभाहेतुर्विषयि नादरास्पदं तस्मादित्यर्थः । न चेत्यमभावसंभावना निर्मूलवद्विषयेत्याह—तथा चान्येनेति । अन्यकृतसमानकालभाषिना मनोरथनाम्ना कविना । मनो न गालंकृति अतो न मन प्रह्लादि ।

१. ‘कथं न’ ख, ‘कथितं’ ग. २. ‘अपि’ क-ख ३. ‘क्षोदक्षमत्वं’ ग. ४. ‘अस्ति’ क-ख.

१. ‘यदाह’ ग. २. ग-पुस्तके ‘इति’ इत्यम्मादनन्तरं ‘तथा व...’भिषेयशब्दोक्तिरिष्टावाचामलंकृतिः । इति’ इत्यधिकमस्ति ३. ‘विद्याभूति.’ क-ख. ४. ‘च’ क-ख. पुस्तकयोर्नास्ति. ५. ‘वाग्विकल्पा इति वाक्प्रतिपत्तिहेतु’ ग. ६. ‘व्यापारा इति’ ग. ७. ‘इव संसारः’ ग. ८. ‘अपि’ ग-पुस्तके नास्ति. ९. ‘आविर्भव’ ग.

‘यसिन्नसि न वस्तु किञ्चन मनःप्रज्ञादि सौलंघति
व्युत्पलै रचितं च नैव वचनैर्वक्रोक्तिशून्यं च यत् ।

काव्यं तद्धनिना समन्वितमिति प्रीत्या मशंसज्जडो

नो विप्रोऽभिदधाति किं सुमतिना पृष्टः स्वरूपं ध्वनेः ॥’

भाक्तमाहुस्तमन्ये । अन्ये तं ध्वनिसंज्ञितं काव्यात्मानं गुणवृत्तिरि-

जनेनासौलंकाराणामभावात् उक्तः । व्युत्पलै रचितं च नैव वचनैरिति सौलंकारा-
णाम् । वक्रोक्तिरुद्घोषा संपटना । तच्छून्यमिति सौन्दर्यगुणानाम् । वक्रोक्तिर्गुणस-
न्धेन सामान्यतश्चाभावेन सौलंकाराभावात् उक्त इति चेद्विद् । तैः पुनरुक्तं न
परिहृतमित्यलम् । प्रीत्येति । मनानुगतिवानुरागेणैव । सुमतिर्निति । जडेन
पृष्ठे भूभङ्गवैद्यादिभिरेवोत्तरं ददत्तत्वरूपं काममावधीतेति भावः । एवमेतेऽभवा-
द्विहत्याः सङ्कलाक्रमेणागता । न त्वन्योन्यमपेक्षया एव । तथा हि तृतीयाभावाप्रकार-
निरूपणोपक्रमे पुनः सौन्दर्यायमेवाभिप्रायः उपसर्गद्वारेणैव संगच्छते । अभावात्सामान्य-
सौभाषनाप्राणत्वेन भूतवस्तुत्वम् । भाक्तादस्तत्विच्छिन्नं शुभ्रवैजित्यभिप्रायेण भाक्त-
माहुरिति निलप्रवृत्तवर्तमानापेक्षाभिधानम् । अन्यत्वे सेव्यत्वे प्राप्तेन प्रतिपन्नयोद्धेयत्वं
इति भाक्त्यर्थमोऽभिधेयेन साङ्ख्यारिः । तत् आगतो भाक्तो लास्यतिष्ठेदर्थः । यद्-
हु—‘अभिधेयेन साङ्ख्यार्थार्थान्तराणामवायनः । वैपरीत्याक्रियार्थोपाहृता पञ्चधा
मता ॥’ इति । गुणगमुदाहरते । सौन्दर्यार्थभागसंख्यादिभक्तिः । तत्र आगतो गी-
तोऽर्थो भाक्तः । भक्तिः प्रतिपाद्ये सामीप्यनिरूप्यार्थो भङ्गादिभावः । तां प्रयोजनवैरो-
दित्य तत् आगतो भाक्त इति गीतो लास्यतिष्ठेत् । गुणस्य कार्यस्य भङ्गो भक्तिरिति
स्येवं गुणार्थबाधननिमित्तप्रयोजनमिति प्रयगद्भावा उपचारबीजमित्युक्तं भवति । का-
व्यात्मानं गुणवृत्तिरिति । सामानाधिकरण्यात् भावः—यद्यप्यविवक्षितव्यत्वे
ध्वनिभेदे ‘नि ध्यागन्ध इवादर्शः’ इत्याद्यानुपपत्तौऽस्ति, तथापि न तदानीं ध्वनिः ।
तद्यतिरेकेणापि भावान् । विवक्षितान्यपरवाक्यप्रभेदादावविवक्षिते वाक्येऽनुपपन्न-
एव, न ध्वनिरिति वक्ष्यामः । तथा च वक्ष्यति—‘अतएव विभक्तिं नैकत्वं रूपभेदद्वयं
ध्वनिः । अतिव्याप्तेरध्यागन्धभेदे वागी लभ्यते तदेव ॥’ [इति] । ‘अस्माद्विद्वदिभेदस्य
सा तु व्यानुपपत्तयम् ।’ इति च । गुणा रौप्यव्याप्य । धर्मोऽप्यव्याप्य । तैरता-

१ ‘सौलंघति’ वृ. ‘सौलंघति’ वृ. २ ‘अभिदधातु’ वृ.

१. ‘यस’ वृ. २ ‘सूत्र’ वृ. ३ ‘सुमतिर्न’ वृ. ४ ‘वक्रोक्तिरुद्घोषा’ वृ. ५. ‘उपसर्गद्वारेण’ वृ. ६ ‘विभक्ति’ वृ. ७. ८. ‘भावन्यते परार्थेन’ वृ. ९. ‘गतराज’ वृ. १०. ‘वक्ष्य’
वृ. ११. ‘साङ्ख्यार्थ’ वृ.

त्याहुः । यद्यपि च ध्वनिशब्दसंकीर्तनेन काव्यलक्षणविधायिभिर्गुणवृत्तिरन्यो वा न कश्चित्प्रकारः प्रकाशितः, तथापि गुणवृत्त्या काव्येषु व्यवहारं दर्शयता ध्वनिमार्गो मनास्स्पृष्टो लक्ष्यत इति परिकल्प्यैवमुक्तम्—‘मांक्तमाहुस्तमन्ये’ इति ।

केचित्पुनर्लक्षणकरणशालीनबुद्धयो ध्वनेस्तत्त्वं गिरामगोचरं सहृदयहृदयसंवेद्यमेव समाख्यातवन्तः । तेनैवंविधासु विमतिषु सितासु सह-

यैश्चित्तरिषांन्तरे यस्य, तैरेषावैश्वसित्वां शब्दस्य यत्र स गुणवृत्तिः शब्दोऽर्थो वा । गुणद्वारेण वा वर्तनं गुणवृत्तिरमुख्योऽभिधाय्यापारः । एतदुक्तं भवति—ध्वनतीति वा, ध्वन्यत इति वा, ध्वननमिति वा यदि ध्वनित्वाप्युपचरितशब्दार्थव्यापारातिरिक्तो नासी कश्चित् । मुख्यार्थे ह्यभिधेवेति पारितोष्यादमुख्य एव ध्वनिः । तृतीयराश्वभावात् । ननु केनैतदुक्तं ध्वनिगुणवृत्तिरित्याह—यद्यपि चेति । अन्यो वेति । गुणालंकारप्रकार इति यावत् । दर्शयतेति । भयेद्रद्वामनादिना । भौमहेनोक्तं ‘शब्दश्छन्दोभिधानार्थः’ इत्यभिधानस्य शब्दाद्रेदं व्याख्यातुं भयेद्रद्वये वभाये—‘शब्दानामभिधानमभिधाय्यापारो मुख्यो गुणवृत्तिश्च’ इति । वामनोऽपि ‘सा सादस्यालक्षणा वक्रोक्तिः’ इति । मनास्स्पृष्ट इति । तैसावकनिदिगुन्मीलिता । यथालिखितप्रतिपादकस्तु स्वरूपविवेकं कर्तुमशक्तवद्विन्मत्स्वरूपविवेकोद्यतः प्रत्युतोपालभ्यते । अभिप्रनारिकेलकल्पयथाधुतेप्रन्यनोद्वन्यनमात्रेणेति । अत एवाह—परिकल्प्यैवमुक्तमिति । येष न योज्येते तदा ध्वनिमार्गं स्पृष्ट इति पूर्वैषेऽभिधानं विरच्यत । शालीनबुद्धय इति । अग्रगभमतय इत्यर्थः । एते च त्रय उत्तरोत्तरं भव्यबुद्धयः । प्राच्या हि विपर्यस्ता एव सर्वथा । मध्यमालु तद्रूपं जानाना अपि संदेहेनोपबुद्धते । अन्तरास्त्वेवंपहुवाना अपि सक्षयितुं न जानन् इति क्रमेण विपर्याससंदेहाज्ञानप्राधान्यमेतेषाम् । तेनेति । एकैकोऽप्यय विप्रतिपत्तिरूपो वाक्यार्थो निरूपेणे हेतुत्वं प्रतिपाद्यत इत्येकवचनम् । एवंविधासु विमतिष्विति निर्धारणे सप्तमी । आसु मध्ये एकैकोऽपि

१ ‘स्पृष्टोऽपि न’ ख.

१ ‘स्मृति ग. २ ‘नैरुपायैर्वा शब्दस्य यत्र गुणवृत्तिः’ ग. ३ ‘वर्तमानं’ क. ख. ४. ‘मुख्यार्थे-यामिधेव’ ग. ५ ‘आमहेनोक्त’ ग. ६. ‘शब्दाश्छन्दोभिधानार्था’ ग. ‘शब्दाश्छन्दोभिधानार्थ’ ख. ७ ‘सादस्यान्’ ग-पुस्तके नास्ति. ८. ‘पादस्तु’ ग. ९. ‘विषेद्योद्यत’ ख, ‘विनेद्यो न ह्यन’ ग. १०. ‘तद्वन्वोद्गहन’ ग. ११. ‘योष्यते मनाध्वनि’ ग. १२ ‘पक्षभिधान’ ग. १३ ‘निबुद्धते’ ग. १४. ‘निबुधाना’ ग. १५ ‘निरूपणेऽपि’ ग. १६ ‘एकोऽपि’ ग-पुस्तके नास्ति.

दयमनःप्रीनये तत्स्वरूपं ब्रूमः । तस्य हि ध्यनेः स्वरूपं सकल
विकायोपनिषद्भूतमतिरमणीयमणीयसीभिश्चिरंतनकाव्यलक्षणविधायिन
बुद्धिभिरनुन्मीलितपूर्वम् । अथ च रामायणमहामारतप्रभृतिनि
सर्वत्र प्रमिद्व्यवहारं लभ्यतां सत्तदयानामानन्दो मनसि लभतां
द्यानिति मण्यते ।

[illegible]

१. प्रजापतिविरचितम् अथ

१ मातृभाषा अनुसूची के अन्तर्गत प्रयोजन' का ३
हटाने का अर्थ है पञ्जाबीकरण का. ५ व्यतिरेकमाह' का ६

‘तत्र वाच्यः प्रसिद्धो यः प्रकारैरुपमादिभिः ।

बहुधा व्याकृतः सोऽन्यैः काव्यलक्ष्मविधायिभिः ॥ ३ ॥’

ततो नेह प्रतन्यते केवलमनूयते पुनर्यथोपयोगमिति ।

‘प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।

यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाद्गनाम् ॥ ४ ॥’

तत्रेति । संतन्ये सत्यन्यर्थः । प्रसिद्ध इति । वनितावदनोद्यमेन्दुयो-
दिवद्भक्ति एतेत्यर्थः । उपमादिभिः प्रकारैः न व्याकृतो बहुषेति सगतिः । अन्यैरिति
कारिकामार्गं वाच्येत्यादिना व्याचष्टे—ततो नेह प्रतन्यत इति । विद्वेद-
तिपेधेन दोषाभ्युत्थेति दर्शयति—केवलमित्यादिना । पुनरन्यो वाच्यद्विधे-
पयोक्तृ ।

अन्यदेव यस्तिथति । तद्यतिरिक्तं सारभूतं चेत्यर्थः । महाकवीनामिति बहुवचनमे-
दोषविपर्ययापकत्वाद् । एतदभिधास्यमानं प्रतीयमानानुप्राणितकाव्यनिर्माणनिपुणप्रदि-
भामाजनत्वेनैव महाकविष्यपदेशो भवतीति भावः । ईदृक्विधमस्ति नृणां । न ह्यस-
न्तासतो मानमुपपन्नम् । राजाद्यपि नात्यन्तमनृणां । अनेन मन्त्रप्रयुक्तं नावद्गानमिति
भासनात्मत्वमवगम्यते । तेनै यद्वाति तदस्ति तथेत्युक्तं भवति । तेनाय प्रयोगार्थः—प्र-
सिद्धं वाच्यं धर्मिप्रतीयमानेन व्यतिरिक्तेन तद्वत्तया भासमानत्वात्वाप्यपेक्षाद्गनाद्भवत् ।
प्रसिद्धशब्दस्य ‘सर्वप्रतीतत्वमलंकृतञ्च’ चार्थः । यत्तदिति सर्वनामसमुदायध्वन्यकारमा-
स्ताप्रकटीकरणार्थमव्यपदेश्यत्वमन्योन्यसञ्चलनाकृतं चाव्यतिरेकिभ्रम इत्यन्वयः ।
योर्दर्शयति । एतच्च किमपीत्यादिना व्याचष्टे । लावण्यं हि नामावयवमन्यनाभिर्व्य-
ङ्ग्यमवयवव्यतिरिक्तं धर्मान्तरमेव । न चावयवानामेव निर्दोषता वा भूषणयोगो वा लाव-
ण्यम् । पृथग्विचर्यमानकाणादिदोषशून्यशरीरावयवयोगिन्यामप्यलंकृतानामपि लावण्य-
शून्यमिति, अतयाभूतायामपि कस्याचिज्जवण्यामृतचन्द्रिकेमिति सहृदयानां व्य-
वहारान् । ननु लावण्यं तावद्यतिरिक्तं प्रथितम् । प्रतीयमानं किं तदित्येव न जा-
नीमः । इति तु व्यतिरिक्तप्रयेति तथाभासमानत्वमसिद्धो हेतुरित्याद्यप्यस्य स ह्यर्थ इत्या-

१ ‘भगोद्भूतप्रवृत्तिमिसृणो’ ग. २. ‘पुनः’ सर्वेषु पुन्यकेषु नास्ति. ३. ‘आ-
भाति’ ग.

१. ‘वाच्यानाम्’ ग. २. ‘रिक्तानामभूतं’ ग. ३. ‘महा’ ग-पुन्यके नास्ति.
४. ‘विपर्ययापकत्वाद्’ क-ख. ५. ‘मानं’ क-ख. ६. ‘यथेवं’ ग. ७. ‘भवति’ ग.
८. ‘भाति’ ग. ९. ‘भातान्मत्वमवगम्यते’ ग. १०. ‘अतो यद्वाति’ ग. ११. ‘शब्द-
प्रतीतत्वं’ क-ख. १२. ‘व्यतिरेकभ्रमं’ क-ख. १३. ‘इत्यनेन’ ग. १४. ‘व्यस्य इवा-
वयव’ ग. १५. ‘धर्माकर्म’ ग. १६. ‘इत्येवं जानीमः’ ग. १७. ‘व्यतिरेक’ ग.

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वाच्याद्वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् । यत्-
स्तद्दयद्वयमुप्रसिद्धं प्रसिद्धेभ्योऽलंकृतेभ्यः प्रतीतेभ्यो वावयवेभ्यो व्य-
तिरिक्तत्वेन प्रकाराते लावण्यमिवाङ्गनाम् । यथा अङ्गनाम् लावण्यं पृथ-
द्विर्यर्ण्यमानं निस्तिलावयवव्यतिरेकि किमप्यन्यदेव सहृदयलोचनामृतं
तत्त्वान्तरे तद्वदेव सोऽर्थः । स अर्थो वाच्यसामर्थ्याक्षिप्तं वस्तुमात्रमलं-
कारा रमादयभ्येत्यनेकप्रभेदप्रभितो दर्शयिष्यते । सर्वेषु च तेषु प्रकारेषु

दिना स्वरूपं तस्याभिधत्ते । सर्वेषु चेत्तादिना च व्यतिरेकप्रदां ताप्रयिष्यति । तत्र
प्रतीयमानस्य तावद्वा भेदा—सौमिक, वाच्यव्यवहारगोचरमिति । सौमिको वा वा-
च्यवाच्यतां कदाचिदभिधत्ते । स च विभिन्नविधायनेवप्रकारो वस्तुसाधनोच्यते । गो-
ऽपि द्विविधः । यः पूर्वं वापि वाच्यतांकारभावमुपमादिरूपतयान्वभूर, इदानीं त्वनलं-
काररूप एवान्यत्र शुभीभावाभौतारपूर्वप्रत्यभिज्ञानबलादलंकारव्यतिरिक्ति व्यपदिशते ।
आङ्गनाप्रमणन्यायेन तद्व्युत्पत्ताभावेन स्वरुक्षिप्तं वस्तुमात्रमुच्यते । मात्रग्रहणेन हि व्या-
न्तरे निराहृतम् । यत्तु स्वप्नेऽपि न स्वराब्दवाच्यो न सौमिकव्यवहारपीनः, किं

एतत् न रूपिणा इति तद्व्युत्पत्तंकारव्यन्योरेव यदिनामोपेत्यम्भः, रसव्यतिरिक्तं तत्रैव-
तयाज्ञीकृतः । रसवर्तमान्यनस्तुलीयस्याश्रम्याभिधाभावनीराद्वैतोत्तोगेन निर्गदा-
स्वरुक्षिप्तंकारव्यन्यो रसव्यतिरिक्तत्वमेवेति वयमेव कदाप्यसौम्येत्तसां तावद्वाच्यता-
भ्याक्षिप्तं इति भेदप्रयव्यापकं सामान्यतत्त्वम् । यद्यपि हि^१ अन्तं तावद्वैव व्यापारः,

१. 'हृदय' क-ख-पुनःकरोर्नास्ति. २. 'वावयवेभ्यः' ख. ३. 'अष्टयवहृदयव्यव-
मानं' ग.

१. 'सर्वेष्वेवेत्तादिना' क. २. 'तनु' ग. ३. 'वाच्यव्यवहार' क-ख. ४. 'इति'
क-ख-पुनःकरोर्नास्ति ५. 'स्वराब्दवाच्यता' कदाचिदभिधत्ते' ग. ६. 'शब्दो वा-
च्यता' ख. ७. 'अपि ऐते' ख. ८. 'वस्तुमेवेन' क-ख. ९. 'वाच्यार्थेत्तार' क-
ख. १०. 'भावान्नापूर्वं' क-ख. ११. 'अपदिशते' क-ख. १२. 'तद्व्युत्पत्तं' क-
ख. १३. 'समीक्ष्यमाण' ग. १४. 'समुच्चिन्नाभिनिष्ठ' ग. १५. 'सुप्रविष्टा' क-ख.
१६. 'वर्णना' ग. १७. 'य' ग-पुनःकरोर्नास्ति. १८. 'भावाद्दह' अत्रानं न रूपेण
ग. १९. 'उपासन्ध' ख. 'उपासम्भ' ग. २०. 'अप्यना' क. २१. 'इदोत्तरे तद-
प्रयाद्व्यन्यतंकार' ग. २२. 'तत्र तेन्दस्याव' क. २३. 'क्षिप्तं' क-ख २४. 'हि'
क-ख-पुनःकरोर्नास्ति.

तस्य वाच्यादन्यत्वम् । तथा ह्याद्यंस्तावत्प्रमेदो वाच्यादूर् विमेदवान् ।
स हि कदाचिद्वाच्ये विधिरूपे प्रतिषेधरूपः । यथा—

‘भ्रम धम्मिअ वीसत्थो सो मुणओ अज्ज मारिओ देण ।

गोलाणइकच्छकुडइवासिणा दरिअसीहेण ॥’

तथाप्यर्थसामर्थ्यस्य सदकारिणः— सर्वत्रानपायाद्वाच्यसामर्थ्याक्षितत्वम् । शब्दशक्तिमु-
त्तानुरूपनव्यङ्ग्येऽप्यर्थसामर्थ्यात्प्रतीयमानावगतिः । शब्दशक्तिः केवलमवान्तरकरणं
इति वक्ष्यामः । दूरं विमेदवानिति । विधिनिषेधी विरुद्धाविति न कैम्यचिदपि
यिमिति । एतदर्थं प्रथमं नैवदेनायेवोदाहरति—‘भ्रम धार्मिक विप्रैश्च । स ह्येनकोऽयं
मार्तिप्रतेन । गोदावरीनदीपूरलब्धतामहनवासिना समसिहेन ॥’ कस्याभिप्रायेणैतन्ना-
ज्जीविनगर्वस्यायमानं धार्मिकसेपरणान्तरायदोषात्तदवतुयमानप्रवृत्तमुमादिविच्छापी-
करणाच्च परित्रातुमियमुक्तिः । तत्र सप्त सिद्धमपि भ्रमण श्रमयेनापोद्दिनमिति प्रति-
पक्षेणैवार्थो निषेधाभावरूपः, न तु धियोगत्रैषादिरूपोऽत्र विधिः । अतिरागप्राप्तकाल-
योर्गर्भं सोऽ । तत्र भावनदभावयोर्विरोधाद्भयोन्मावन्न युगपद्वाच्यता, नै कमेव । दि-
रम्य व्यापाराद्व्याभावात् । ‘विशेष्यं’ नाभिधा गच्छन्’ इत्यादिनाभिधायोपारम्भ नि-
रम्य व्यापाराद्व्याभावात् । ननु तात्पर्यशक्तिरप्येवस्तिना विवक्षया तत्तार्थमिद-
दादिदशाध्यायव्यङ्ग्यमुप्यायव्यापकत्वेन विरोधनिमित्तया विपरीतलक्षणाया च वाचया-
र्थाभूतनिषेधप्रतीतिमिदित्यान्वयवशा कर्तव्यमिति शब्दशक्तिरूपः एव मोऽर्थः । एवमे-
नोच्यमिति हि व्यवहारोऽत्र वाच्यानिरिच्छोऽन्याऽथ इति नेन । तथा एव व्यापारा-
द्वेपन्ने—‘यदर्थे’ सामान्यायन्यार्थाव्यापारः, समवायशार्थाव्यापारः । तत्र भा-
वात्मकवधः । तत्रैव न विरोधोऽस्ति । आनन्त्याद्यभिधायकः । तत्रैव । यथायथे
वाच्यार्थे तात्पर्यशक्तिः परस्परान्विते । ‘सामान्यायन्यार्थाव्यापारेण समवाय-
इति स्यात् । तत्र च द्वितीयलक्षणाया भ्रमेति विधिरिच्छा न क्षिप्यप्रतीपने ।
अन्वयमत्रैव प्रतिपन्नत्वम् । नहि ‘मन्त्रायो धोषः’ ‘मिदो वदुः’ इत्येव यथात्व एव
पुनरावृत्तिरित्यने । दोग्धर्माद्वदन् । तथा तत्र भ्रमणनिषेधा ॥ वा विहेन हन ।
ददिदानीं भ्रमणनिषेधकारणैरव्यावृत्तमं ततोविनमित्येवैवम्य न वाचिकम् ।
अत्र एव सुखदार्ढ्याया वाच्यत्वं । न विपरीतलक्षणाया अवयवः । मयि केही ।

१ ‘दूरं विमेदवान्’ ग.

१. ‘नवधर्मैश्च वीति’ ग. २. ‘अज्ज’ ग. ३. ‘तत्तदोदाहरति’ क. ख.
४. ‘विधिरूपे’ क. ख. ५. ‘धम्म’ क. ख. ६. ‘गोदावरीनदीपूरलब्धताम’ ग. ७. ‘प्र-
मेदो’ न विरुद्धाविति ग. ८. ‘सो मुणो विप्रैश्च’ सः भ्रमणप्रवृत्तम् । तत्र
‘अज्ज’ ग. ९. ‘द’ क. ख. युगपद्वेवैव. १०. ‘विच्छे’ ग. ११. ‘मार्ति-
प्रतेन’ क. ख. युगपद्वेवैव. १२. ‘तत्र’ ग.
१३. ‘व्यापार’ ग. १४. ‘द्वयवर्ति’ ग. १५. ‘भ्रमेदकारण’ ग. १६. ‘द्वयव-
वर्त्य’ ख. १७. ‘वदन्’ ग.

संकेत निमित्तिकम्बुवाक्यं इति संकेतानुपेक्ष एवेति चेत्, पदस्य श्रोत्रियस्यानुवाक-
 हतपुद्गेरतिर्वाच्यम् । यो ह्यसौ पदस्यकलाभोगार्थः । प्रथमं प्रतीतिपद्यमवलीनेत्यस्य
 पद्यात्तना पदार्थो निमित्तभावं गच्छन्तीति मूर्तं भीमाङ्कस्य प्रतीतं प्रति निमित्तिक-
 त्वमभिमतम् । अपोष्यते—यूरे तत्र संकेतमहणमङ्गुलस्य तथा प्रतिगतिर्भवती-
 मुया वास्तुस्थित्या निमित्तत्वं पदार्थानाम्, तर्हि तदनुगारात्प्रयोगेन न विविदुर्गुणं
 स्यात् । न चापि प्राग्वदर्थेषु संकेतमहर्णं कृतम् । अन्विष्टानामेव तैर्वदा प्रयोगात् ।
 आकाशोद्गाथाभ्यां तदाभावा इति चेत्, संकेतः पदार्थमात्र एवेत्यभ्युपगमे बाधः ।
 विशेषप्रतीतिः । अपोष्यते—इदं ह्यस्ति तावत्प्रतिगतिः । तिमिरं कुर्म इति तर्हि
 वैधमयि न लाङ्घीतुम् । यदुक्त्यात्—‘तद्वृत्तयेनमां सोऽर्थो वाच्यार्थविभुगत्तमानाम् ।
 मुञ्चं तैश्वावभाषिण्यां तद्विरेकभाषणं ॥’ इति । किं तु शान्तिपद्यामुगीलनाभ्यामा-
 तत्र पदभाष्यमानोऽपि क्रमः । शान्तीयनद्विष्टापपरम्परानुदयादभ्यन्तविषयव्याप्तिगमय-
 र्हेति क्रमवत् संवेदन इति निमित्तनिमित्तकभावधावयधयणीयः । अथवा गीतान्त-
 णिकयोर्मुक्त्यादेः ‘धुनिद्विष्टादिप्रमाणपङ्क्त्य परार्थवत्त्वम्’ इत्यपि प्रकियारिणो
 निमित्तताद्विषयवैधमयस्य सौम्यान्विष्टनिमित्तताद्विषये चाभ्युपगमे विमपरममन्त-
 रूयया । वेदव्यभिक्तं ईदृशं कान्तं तदर्थस्यमित्याहुर्नैव्यभिष्टावदपि संवेदमनु-
 सरणीया प्रकिया । तदुक्त्यादेः तु सर्वं वैधमयरादयं ब्रह्मण्यप्यप्यनुसरणेन विरि-
 तप्रातीकप्रत्यं विचारयतेत्याश्याम् । यत्तु भावनावेनोक्तम्—‘इह तावत्तदर्थ-
 प्रयोगेऽपि धर्मिकपदप्रयोगे न भवानवरगादेशात् न निवेधावगतिः । तदीयैर्भर-
 त्वप्रवृत्तिविद्यमावगममन्तरेण कान्तो निवेधमतरभावात्’ इति, तेषां । वेचलपदम-
 ध्यान्विष्टमन्तरेनिमित्तमिति तत्रोच्यते—वेनोक्तमेतत्, ‘वत्प्रतिपत्तिविशेषावगमविद्वेन
 तादृगन्धध्वननव्यापारविद्वेन च निवेधावगतिः’ इति । वत्प्रतिपत्तिप्रतिभावावगमि-
 त्वान्विष्टोपगमस्य प्राणवेनोक्तम् । भवानवरगादेशात् नैव वदंस्व । भवमन्तोप-
 भ्युपगमात् । प्रतिपत्तुश्च एतावदेते एतावन्त्येव । एतावत् च तादृकपदं तेषां
 मोषगममिति व्यङ्ग्यत्वमेव । प्रतिपत्तुश्च एतावदेते न निवेधः । यद्यपि निवेधेन

१ ‘इति’ न पुनरुक्ते नास्ति २ ‘एव’ न पुनरुक्ते नास्ति ३ ‘पर’ न-
 ४. ‘भाषार्थ’ न. ५ ‘पदार्थोक्तमभिहित’ न. ६. ‘अन्विष्टानामेव’ न. ७. ‘तदनु-
 रणनोपयोगि न तदभ्युक्तं’ न. ८. ‘संकेतमहर्णं’ न. ९. ‘गदा’ न-
 १०. ‘अत्र’
 न-पुनरुक्ते नास्ति ११. ‘अपि न’ न-पुनरुक्ते नास्ति १२. ‘तद्वृत्तयेनमां’
 न. १३. ‘तद्वृत्ति तमवगम’ न. १४. ‘प्रतिपत्तिविशेषावगमविद्वेन’ न. १५. ‘तद-
 विनवात्’ न. १६. ‘तद्वृत्तयेनमां तद्वृत्तयेन’ न. १७. ‘तावदेव’ न. १८. ‘तद्वृत्तयेनमां’
 न. १९. ‘तद्वृत्तयेनमां’ न. २०. ‘तद्वृत्तयेनमां’ न. २१. ‘न निवेधेन’ न.

केचिद्वाच्ये प्रतिपेक्षरूपे विधिरूपो यथा—

‘अत्रा एतत्थ निमज्जद् एतत्थ अहं दिमसअं पलोएहि ।

मा पहिअ रत्तिअन्धअ सेज्जाए महँण मज्जहिसि ॥’

भीरुधार्मिकमग्नयारी सहृदय एव । अथ तद्विशेषोऽपि सहृदारी कल्प्यते तर्हि वक्ष्य-
निपत्प्रतिभाप्रतिष्ठो ध्वननव्यापारः किं न सञ्जाते । किं च वस्तुष्वपि दृश्यता रस-
नित्यदनुप्राहकः समर्थेन इति सुदुर्लभं ध्वनिष्वमोऽयम् । यदाह—‘कोषोऽपि देवस्य
धरेण मृत्युः’ इति । अथ रससंवेद्येता प्राधान्यमुक्तं तैत्थो न सहते । अथ यत्तुमात्र-
नेरेतदुदाहरणं न युक्तमित्युच्यते तथापि कैव्योदाहरणत्वाद्वाक्यत्र ध्वनी सः । को
क्षोपः । अपि क्षोभनीत्या संभोगाभिलाषमिभावमकेतस्यानोचितविशिष्टकाङ्क्षापैनुमा-
दाबलनोचितरक्षाररसानुपेक्षः । रसस्यालौकिकत्वात् । तावन्मात्रादेर्यं भेदस्यानुगमान् ।
प्रथमं निर्बिबादित्विविक्तविधिनियेषप्रदर्शनाभिप्रायेण चैतद्वस्तुष्वनेरुदाहरणं दत्तम् ।
यत्तु ध्वनिव्याख्यानोपनृतात्पर्यशक्तिमेव विवक्षासूचकत्वमेव वा ध्वननमवोच्यम्
मास्माकं हृदयमावर्जयति । यदाह,—‘मित्रदचिर्हि लोकाः’ इति । तत्रैतदप्रे यथामर्थं
प्रतनिष्याम इत्यास्तां तावन् । भ्रमेति भैतिष्ठ्योऽपि प्राप्तस्ते भ्रमणकालः । धार्मिकेति
कुसुमागुपकरणार्थं युक्तं ते भ्रमणम् । विधस्य इति शङ्काकारणवैकल्यात् । स इति
वर्तते भयप्रकम्पामग्नललितकामकृत् । अनेति दिव्या वक्षसं इत्यर्थः । मारिण इति पुनर-
स्यानुत्थानम् । तेनेति यः पूर्व कर्णोपकर्णिकया त्वयाप्याकर्णितो गोदावरीकच्छगहने प्रति-
वसतीति । पूर्वमेव हि तद्वक्ष्यै तैत्ततयोपधावित् । स चापुन नु हस्तात्तनो गहनाभ
नि सरतीति प्रसिद्धगोदावरीतीरेपरिसरानुसरणमपि तावत्कथाद्येयीभूत का कथा तावता-
गहनप्रवेद्याद्यङ्गीया इति भावः । ‘अधूरत्त’ शब्दे अथवा निमज्जति अग्राहं विवसकं प्रलो-
क्य । मा पधिक रात्र्यन्ध रात्र्यायामौवयोर्मातुः ॥ अत्र शयिष्ठा वा । महँण इति
निपातोऽनेकार्थवृत्तिरत्रावयोरित्यर्थे न तु ममेति । एवं हि विशेषवचनमेव शङ्काकारि

१. ‘अचित्प्रतिपेक्षे विधिरूपो’ ग.

१. ‘भीरुधार्मिकस्य सन्नदाचारिहृदय एव’ क-ख. २. ‘इयत्ता’ क. ३. ‘तत्कैव
सञ्जाते’ क-ख. ४. ‘कायौदाहरणत्वाद्वापि ध्वनी स्यात्’ क-ख. ५. ‘अनुमात्रं स्व-
मलनोदित’ ग. ६. ‘एव चानुपगमान्’ ग. ७. ‘रसध्वने’ ग. ८. ‘यत्तु’ ग. ९. ‘इति’
ख-पुस्तके नास्ति, ‘इति वदतामे यथामर्थं’ ग. १०. ‘भ्रमेति’ ग. ११. ‘अधि’ ग.
१२. ‘कर्णोपकर्णिकया’ ग. १३. ‘यस्त्वयाप्याभितोऽस्मावपुना’ क, ‘एतत्त्वया’ ख.
१४. ‘तीरे’ क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १५. ‘आचङ्घ्येति’ ग. १६. ‘आवयोः शयिष्ठाः ।
हे इति निपातोऽनेकार्थवृत्तिरत्र न तु ममेति’ ग.

कचिद्वाच्ये विधिरूपेऽनुमयरूपो यथा—

‘वच मद् विज एवेह होन्तु जीसासरोदभव्याहं ।

मा तुज्ज वि तीम विषा दक्खिण्हअस्स जाअन्तु ॥’

भवेदिति प्रकृतप्राभ्युपगमो न स्यात् । केचित्तोषितपत्रिणं तच्छणीमपलोक्य प्रैष्टम
नानुरं, संपन्नं, धाम्योऽनेन निषेधद्वारेण तयाभ्युपगम इति निषेधाभावोऽत्र विधिः,
न तु निमज्जणरूपोऽप्रवृत्तप्रवर्तनात्मकावः । मांभायामिमानत्वेऽनागतत्वात् । अत ए
राम्यन्धेति तानुचितमयसंभाव्यमानविशरातुमिति स्वनिगम् । भावतद्भावयो
सोसाद्विषोपाशाध्ययस्य एवमेवाव्यक्तम् । यैस्वाह भवनायक — ‘अहमित्ति
मयविशेषणात्मद्रावेदनाच्छान्दमेनरवि’ इति । तत्राहमिति ईष्यस्य तावत्प्रत्ययं साक्षा
दर्शः । बाह्यादिगहायस्य च तावति ज्वनमेव व्यापार इति ज्वनेभूतमेतत् । केतो
प्रयत्नेनानिवृत्तसंभोगपरिहारः । अथ यपि भवान्मदनक्षरामारदीर्यमाणहृदय उपेक्षि
न बुद्ध्यापारि किं करोमि शान्तो दिवगच्छोऽयम् । अनुचितान्कृतिगतोऽयमित्यर्थः
प्राप्तौ पुनर्पुनरुद्योतनियमः । न च सर्वथा समुपेक्ष्य । मनोऽप्रेषाहं तत्प्रसन्नस्य मा
म्यनोऽहं गच्छामि । तदन्योम्यवदनात्येकनविनोदेन दिवं तावदतिवाहयाप इत्यर्थः,
प्रतिपन्नमात्रायां च तत्रावन्धीभूतो मेदीयायां शय्यायां मा भिक्षा । अपि तु नि
तनिवृत्तमेव देनावधाननिवृत्तकृच्छ्रनिवृत्तान्वेष्टनार्थकमितीयदत्र व्यन्यते । ‘मत्र ममै
वेक्षसा भवन्तु नि शारोदितव्यानि । मा तत्रापि तया रिता दाक्षिण्यहनस्य जनि
यत ॥’ अत्र प्रजेति विधिः । न प्रमादादेव नाशिकान्तरर्षगमनं तत्र, अपि तु गौत्रा
नुगमादेव । अन्यारभुनरागनोत्रस्तलनादि च । केवलं पूर्वकृतानुपासनात्मन
दाक्षिण्येनैकहृत्पत्राभिमानेनैवं स्वमेष्टं स्थितं, तत्सर्वथा शब्दोऽपीति गाडमन्युरूपोऽयं
दण्डितनादिकाभिप्रायोऽत्र प्रतीयते । न चार्त्ता विधेर्भावस्यो निषेधः । नापि विध्य
स्तरमेवं । अन्यनिषेधाभावात् । हे इति निषाण प्रार्थनायाम् । आ इति तावच्छब्दार्थः ।

१. ‘काचिद्’ श. २. ‘प्रबुद्धमदनानुरं संपन्नं’ श. ३. ‘प्रवर्तनात्मक’ श. ४. ‘ख
ण्डनापदेसादर्थव राम्यन्धेति’ क-ख. ५. ‘साक्षान्’ श-मुल्लके नास्ति ६. व्यकल्या
स्य एव श. ७. ‘तत्रापि भवनायक’ श. ८. ‘तावच्छब्दस्य नायं’ श. ९. ‘अत्रेति
प्रयत्नेनामृतसंभोग’ श. १०. ‘मेदीयां शय्यां मा भिक्षा’ क-ख. ११. ‘दत्त
मिधान’ क-ख. १२. ‘जनियते’ क-ख. १३. ‘गात्रानुगमादेनान्यारभुनरागनो
स्तलनादि ताभि च केवलं पूर्वकृतानुपासनं न दाक्षिण्येन नैक’ श. १४. ‘एव’ श-
मुल्लके नास्ति. १५. ‘अत्रास्थित’ श. १६. ‘मत्रनाभावे’ श. १७. ‘एव’ क-
मुल्लकयोर्नास्ति.

कचिद्वाच्ये प्रतिषेधरूपेऽनुमयरूपो यथा—

‘दे आ पसिअ णिवत्तमु मुदमसिजोदाविजुत्तनमणिवहे ।
अहिसारिआणं विग्गं करोसि अण्णाणं वि हआमे ॥’

तेनायमर्थः—‘प्राथये तौकग्रणीद निर्वर्ण्य मुगताविजोन्नापिडुमनमोनिवहे । अभिगा-
रिणाणां विग्रं करोष्यन्यासामपि हताशे ॥’ अत्राप्यवगताप्रवर्तन्वेति प्रणीतेर्निदिपो
वाच्यः । गृहागता नायिका गोप्रसन्नस्त्रिणाचराधिनि नायके सति ततः प्रतिगन्तुं
प्रवृत्ता, नायकेन चाद्रूपकमपूर्वकं निरर्लते—न केवलं स्वात्मनो मम च निर्द्वेषा विग्रं
करोषि, यावदन्यासामपि । ततस्तत्र न कदाचन सुखललाभोऽपि भविष्यतीत्यत एव
हताशासीति वाङ्मनाभिप्रायरूपधोद्विषेयो व्यङ्ग्यः । ‘यदि वा सहयोपदिश्यमानापि
तदवधीरणया गच्छन्ती सहयोपदिश्यते—न केवलमात्मनो विग्रं करोषि, लाघवाद्बे-
हुमानास्त्वदमात्मानं कुर्वती अत एव हताशा यावद्भवनवन्दिकाप्रकाशितमार्गतयान्या-
सामभिसारिकाणां विग्रं करोषीति सह्यभिप्रायरूपधोद्विषेयो व्यङ्ग्यः । अथ तु
व्याख्यानद्वयेऽपि व्यवसितप्रतीपमननाप्रियतमगृह्यमनाश्च निवर्तन्वेति पुनरपि वाच्य
एव विभ्रान्तेर्गुणीभूतव्यैङ्ग्यभेदस्य प्रेयोरसद्वदत्तारसोदाहरणमिदं स्यात्, ‘न च्चनेः ।
तेनायमत्र भाव—कचिद्रभसातिप्रियतममभिसरन्ती सहृद्वाभिमुखमागच्छता तेनैव
हृदयवत्तमेनैवमुपभोस्वतेऽप्रत्यभिज्ञानच्छन्देन । अत एवात्मप्रत्यभिज्ञापनार्थमेव नर्मवचनं
हताशे इति । अन्येऽसामपि विग्रं करोषि तव चेप्सितलाभो भविष्यतीति का प्रत्याशा ।
अत एव मदीय वा गृहमागच्छ, त्वदीयं वा गच्छाव इत्युभयत्रापि तात्पर्यादनुभय-
रूपो वाङ्मनाभिप्रायरूपधोद्विष्य इत्येव व्यवसिष्ठते । अन्ये तु—‘तदव्याना सहृद-
यानामभिमार्जिका प्रतीयमुक्ति’ इत्याहुः । तत्र हताशे ईक्षामश्रणादि युक्तमयुक्तं चेति
सहृदया एव प्रमाणम् । एवं वाच्यव्यङ्ग्ययोर्धार्मिकरूपान्वयप्रियतमाभिमार्जिकाविषयक्ये-
ऽपि स्वरूपभेदाद्भेद इति प्रतिपादितम् । अधुना तु विषयभेदादपि व्यङ्ग्यस्य वाच्या-

१ तमोणिवहे’ स्व-ग.

- १ ‘तेनायमर्थ’ ग-पुस्तके नास्ति. २. ‘प्रसीद तावत्’ ग. ३ ‘ज्योत्स्नाभा’ ग.
४. ‘अत्राप्यवगतागमनात्’ ग. ५. ‘गृहागतनायिका’ क-ख. ६. ‘वारूपकम्’ ग.
७. ‘निर्द्वेषा’ ख, ‘निर्द्वेषि’ ग. ८ ‘भविष्यत्यत एवाह’ क-ख. ९ ‘वाविषेयो’ ग.
१०. ‘यदि वा’ क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति ११. ‘अबहुमानं’ क, ‘अबहुमानमात्मानं’
ख. १२. ‘व्यङ्ग्यस्य च’ ग. १३. ‘इदं’ क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १४. ‘तच्चेनः’ ग.
१५. ‘अन्यासा च’ ग. १६. ‘ईक्षामश्रणादित्यादि’ ग.

मनागपि रसवत्त्वप्रतीतिरस्ति । यतश्च स्वाभिधानमन्तरेण केवलेभ्योऽपि विभावादिभ्यो विशिष्टेभ्यो रसादीनां प्रतीतिः । केवलाच्च स्वाभिधानादप्रतीतिः । तस्मादन्वयव्यतिरेकाम्यामभिधेयसामर्थ्याक्षिप्तत्वमेव रसादीनाम् । न त्वभिधेयत्वं कथंचित् । इति तृतीयोऽपि प्रमेदो वाच्याद्विन्न एवेति स्थितम् । वाच्येन त्वस्य सहैव प्रतीतिरित्यग्रे दर्शयिष्यते ।

‘काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा ।

कौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः श्लोकः श्लोकत्वमागतः ॥ ५ ॥’

काव्यरूपतया प्रयुज्यमान इत्यर्थः । मनागपीति । ‘अत्रारहाश्चकणरीद्वीरमयानकाः । बीभत्माद्रुतसंज्ञां चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥’ इति । एवं स्वराज्येन सह रसादेव्यनिरिकान्वयाभावेभ्योपदर्श्यं तमेवोपसंहरति—यतश्चेत्यादिना कथंचिदित्यन्तेन । अभिधेयमेव सामर्थ्यं सहकारिज्ञातिरूपं विभावादिकं रसध्वनने शब्दस्य कर्तव्ये, अभिधेयस्य च पुत्रजन्महर्षमित्रयोगलेभनया जननव्यतिरिक्ते दिवामोजनाभावविशिष्टपीनत्वानुमितरात्रिभोजनविलक्षणतया चानुमानव्यतिरिक्ते ध्वनने कर्तव्ये सामर्थ्यं शक्तिविशिष्टं समुचितसाकल्यम् । इति द्वयोरपि शब्दार्थयोर्ध्वननव्यापारः । एवं द्वौ पक्षाधुपरम्पराद्यो दूषित । द्वितीयस्तु कथंचिदूषित कथंचिदस्तीकृतः । जननानुमानव्यापाराभिप्रायेण दूषित ध्वननाभिप्रायेणास्तीकृतः । यस्त्वग्रापि तात्पर्यशक्तिमेव ध्वननं मन्यते स न वस्तुनरूपवेदी । विभावानुभावप्रतिपादके हि वाक्ये तात्पर्यशक्तिर्भेदसंसर्गं वा पर्यवस्यत् । न तु रस्यमानतासारे स्ते । इत्यलं बहुना । इतिशब्दो हेत्वर्थः । इत्यपि हेनोस्तृतीयोऽपि प्रसङ्गो वाच्याद्विन्न एवेति सचन्धः । सहैवेति । इवराज्येन विद्यमानोऽपि कमो न सलक्ष्यते इति तद्दर्शयति—अग्न इति । द्वितीयोऽप्येते । एवं ‘प्रतीयमान पुनरन्यदेव’ इत्यादिता ध्वनिस्वरूप व्याख्यातम् ।

अधुना काव्यात्मत्वमिति हेतुसंख्याजेनैव दर्शयति—कौञ्चस्यान्मेति । ॥ एवेति प्रतीयमानमात्रेऽपि प्रकान्ते तृतीय एव रसध्वनिरिति मन्यव्यम् । इतिहामबलान् प्र-

१ विशिष्टेभ्यो’ ग पुष्पके नाम्नि २ ‘स्वाभिधानमात्रान’ क-ख. ३ ‘प्रदर्शयिष्यते’ ग.

१ ‘प्रमज्यमान’ ग. २ ‘अत्रैव स्वराज्येन’ ग. ३ ‘उपदर्शयि’ ख, ‘उपपत्त्या प्रदर्श्य तर्धवोप’ ग. ४ ‘विधेयस्य पुत्र’ ग. ५ ‘शक्ति विशिष्टममुचिन’ ग. ६ ‘अनुव्यापार’ क, ‘अनुमाव्यापार’ ग. ७ ‘शक्तिभेद संसर्ग’ ग. ८ ‘सारो रग.’ ग. ९. ‘इदं राज्येन’ क-ख. १० ‘इति तद्दर्शयति’ क-ख-पुस्तकयोर्नाम्नि. ११. ‘इति यतो’ ग. १२ ‘इतीतिहास’ ग. १३. ‘वाच्यस्य’ क-ख.

‘मा निषाद प्रतिष्ठां स्वमगमः श्लाघतीः समाः ।

यत्कौशमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥’

शोको हि करुणरसस्याधिभावः प्रतीयमानरूप एवेति प्रतिपा-
दितम् । प्रतीयमानस्य चान्यप्रभेददर्शनेऽपि रसभावमुखेनैवोपलक्षणम् ।
प्राधान्यात् ।

तेन सर्वत्रापि न ध्वननसद्भावेऽपि तथा व्यवहारः । आत्मसद्भावेऽपि कचिदेव जीवव्यव-
हार इत्युक्तं प्रागेव । तेनैतन्निर्वकाक्षम् । यदुक्तं हृदयदर्पणे—‘सर्वत्र तर्हि काव्यव्य-
वहारः स्यात्’ इति । संहितसहचरीति विभाव उक्तः । आकन्दितशब्देनानुभावः ।
जनित इति । चर्वणागोचरत्वेनेति शेषः । ननु शोकचर्वणातो यदि शोक उद्भूत-
स्तत्प्रतीयमानं वस्तु कैवल्यात्मेति कुत इत्याह—शोको हीति । करणस्य च
चर्वणागोचरात्मनः शोकः स्थाविभावः । शोके हि स्थाविभावे ये विभावानुभावान्-
स्ममुचिता चित्तवृत्तिश्चर्वणागमा रस इत्यादिस्थाविनो रसतापतिरित्युच्यते । प्रा-
क्त्वंसपिदितं परानुमितं च चित्तवृत्तिगतं संस्कारक्रमेण हृदयसंवादादमादधानं चर्वणा-
यामुपयुज्यते । ननु प्रतीयमानरूपमात्मा नत्र प्रभेदं प्रतिपादितम् । न तु रसैक्यम् ।
अनेन चेतिहासेन रसस्यैवामभूतत्वमुक्तं भवतीत्याह—‘यद्यप्युपगमेनैवोत्तरमाह—प्रती-
यमानस्य चेति । अन्यो भेदो वस्तुलंकारागमा । भावप्रकटय व्यभिचारिणोऽपि च-
व्यमाणास्य तावन्मात्रविभान्तावपि स्थाविचर्वणागसर्वगतानोचितैरगप्रतिग्रामनवोमानु-
प्राणकत्व भेदेरीयुक्तम् । यथा—‘नक्ष नराग्रेण विषयवन्ती विषयवन्ती वलय विलो-
सम् । भामन्दमार्गाभिननूपरेण पादेन मन्द भुवमादित्यन्ती ॥’ इत्यत्र लेखाया ।
रसभावसंवेदनं च तदाभागतप्रशमावपि भवतांतिव । अत्रान्तर्बोधेऽपि तदेव-
पन्नात् । प्राधान्यादिनि । स्मयसर्वगतानादित्यर्थः । तावन्मात्रविभान्तावपि धैर्य-
शान्तवैलक्षण्यकारित्वेन वस्तुलकारध्वनेरपि जीवितत्वमार्गावशादुक्तमिति भावः ।

१ ‘रस’ ग पुनर्दे नाभि

१ प्रागल्भ्याप्रत्यय ग. २ नहत ग. ३ ‘विशेष क. ख. ४ ‘काव्याधेयि’
ग. ५ ‘तचर्वणा’ ग. ६ ‘शोक’ ग पुनर्दे नाभि ७ ‘तत्त्वगमुचिता’ ग.
८ ‘तवेति भेद ग. ९ इत्य ग पुनर्दे नाभि १० उदित’ क. ख. ११ ‘अपि
प्रागल्भ्यं’ क. ख. १२ भवतीति’ ग-पुनर्दे नाभि. १३ लम्बा’ क. ख. १४. ‘य’
ग-पुनर्दे नाभि १५ ‘कशब्द’ ग. १६ ‘एवंविधा’ ग.

‘सरस्वती स्याद्दु तदर्थवस्तु निःस्पन्दमाना महतां कवीनाम् ।
अलोकसामान्यमभिव्यनक्ति प्रतिस्फुरन्तं प्रतिभाविशेषम् ॥ ६ ॥’

बन्तुतत्त्वं निःस्पन्दमाना महतां कवीनां [सरस्वती] लोकसामान्यं प्र-
तिभाविशेषं परिस्फुरन्तमभिव्यनक्ति । येनास्मिन्नतिविचित्रकविपरम्पराया-
दिनि संसारे कालिदासप्रभृतयो द्विधा पद्यपा वा गदाकवय इति गण्यन्ते ।

इदं चापरं प्रतीयमानस्यार्थस्य सद्भावग्राहकं प्रमाणम्—

‘शुन्दार्थशासनज्ञानमात्रेणैव न वेद्यते ।

वेद्यते स हि काव्यार्थतत्त्वसुरेव केवलम् ॥ ७ ॥’

एवमितिहासमुलेन प्रतीयमानस्य कान्यान्मनी प्रदर्श्य भवतिप्रतिपक्षमप्येति रक्ष-
यति—इदमस्वतीति । वागपा भवतीत्यर्थः । भवत्यस्तेन बन्तुतत्त्वं बन्तुतत्त्वेन त-
त्त्वतत्त्वं च बन्तु बन्तुतत्त्वं व्याचष्टे—निस्पन्दमानेति । निस्पन्दमानन्दरक्षे त्वमेव
प्रबुधानेत्यर्थः । वैराट् भागवतम् —‘वाग्मेतुर्गुणैर्ह हि रक्षे येनाभनृणया । तेन
माय्य गम म स्यादुच्यते योगिमिहि च ॥’ तदनेनेन विनाशकात्म्या हि योगिमि
र्गुणैः । नत एव —‘यं नरेन्द्रोऽपि परिपालय कृतं मेमि विधत्ते दोग्धरि होदहसं । भो
वदन्ति रक्षती महोपाधाय धृन्पतिम् । दुदुर्दुर्धमयाम् ॥’ इत्यनेन साहाय्यबन्तुतत्त्व-
विमर्श इत्यर्थः । अमिन्वर्तक प्रैरिगुणैः रक्षति । इतिरित्यर्थः स प्रैरिगुणैः साहाय्य-
वमाणा नाना तु इदं इत्यनेन न समानेत्यर्थः । अदुक्तमस्मादुपपाद्यमानं तत्त्वं— नान्येव इ-
त्यर्थः । नाना तु इदं इत्यनेन न समानेत्यर्थः । इति । साहाय्यं नान्येव नान्येव नान्येव नान्येव
इति । नाना तु इदं इत्यनेन न समानेत्यर्थः । इति । साहाय्यं नान्येव नान्येव नान्येव नान्येव

एवं वाच्यव्यतिरेकिणो व्याहृतस्यार्थस्य सद्भावं प्रतिपाद्य प्रकृत उप-
योजयन्नाह—

‘यत्रार्थः शुब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थः ।

व्यङ्गः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिमिः कथितः ॥ १३ ॥’

यत्रार्थो वाच्यविशेषः वाचकविशेषः शुब्दो वा तमर्थं व्यङ्गः, स
काव्यविशेषो ध्वनिरिति । अनेन वाच्यवाचकचारुत्वहेतुभ्य उपमादि-
भ्योऽनुप्रासादिभ्यश्च विभक्त एव ध्वनेर्विषय इति दर्शितम् । यदप्यु-

क्तद्वारमिति । सतां साधुभावं प्राप्ताये चेत्तर्था । एवं हि प्रतिपादयितम् ।
प्रेरित इति तद्वशे । उपयोजयन्निबन्धयोगं गमयन् । तमर्थमिति वाच्यमुपयोग । स्वशब्द
आत्मवाची । किं आत्मवर्धं हि । स्वार्थः । तौ गुणीभूतौ वाच्यम् । मध्यान्त्येन
सैनार्थो गुणीकृत्यमा, शब्दो गुणीकृत्यमाभिधेयः । तमर्थमिति । ‘शरत्काली स्वादु
तदर्थवस्तु’ इति यदुक्तम् । व्यङ्गः पोषयन् । व्यङ्ग इति द्विवचनेनेदमाह—यदप्य-
विश्लेषवाच्ये शब्द एव व्यङ्गवन्तवाच्यव्यव्यापि सहकारिता न ध्वनिति । अन्यथा
हातोऽपि शब्दस्य व्यङ्ग्यत्वं स्यात् । विश्लेषान्तरवाच्ये च शब्दस्मापि सहकारित्वं
भवत्येव । विश्लेषार्थाभिधेयतया विना तस्याप्यव्यव्याप्यव्यव्यापि सदैव शब्दार्थ-
योद्धव्यव्यापि विनतव्यापार । तेन यद्व्यङ्ग्यत्वेन द्विवचनं दूषितं तद्व्यङ्ग्यनिर्मादिवर्धम् ।
अर्थं शब्दो वेति तु विकल्पनिधानं शब्दव्यभिचार्येण । वाच्यं च तद्विशेषधर्मी,
वाच्यस्य वा विशेषः । वाच्यप्रदनाङ्गनाङ्गयोगेन शब्दार्थवृत्तयानी ध्वनितवृत्त
आत्मे युक्तम् । तेनैव ज्ञेयान्नवदशसु ध्वन्यर्थपञ्चापरि ध्वनितवृत्तः स्यादिति ।
यद्योक्तम्—वाच्यवर्णानिर्मादं वाच्यस्यात्मा स्यात् इति तद्व्याहृतम् एव । नास्ति
तत्रैव विवाद इति । यद्योक्तम्—‘वाच्ये प्रतीतिवति वाच्यस्याः प्रायश्चादिप्रमा-
णावपि ता नवती तथा स्यात् इति । तत्र शब्दार्थमयराज्यात्मानाधानप्रमाणे
क एव प्रमाद इति न किञ्चिदेतत् । न इति । अथा वा शब्दो वा व्यापारो वा ।
अर्थोऽपि वाच्यो वा ध्वननीति । शब्दोऽपि वा व्यङ्ग्यो वा ध्वन्य इति । व्यापारो वा
शब्दार्थयो वननमिति । शब्दो वा तु शब्द-रूपं समुदाय एव वाच्यव्यव्याप्यव्यापि २-
निर्मिति प्रतिपादितम् । विभक्त इति । गुणान्वयमाणा वाच्यव्यव्याप्यव्याप्यव्यापि ।

१ वाच्यवाचकस्य कश्चिदुपसर्जनीकृतम्

१ ‘पूर्व प्रकृत क-व्य. २ मध्यान्त्येन क-व्य. ३ तौ श-पुनरं नास्ति
४ ‘तौ गुणीभूतौ क-व्य-पुनरुपयोगात् ५ यद्वा पोषयन् श-पुनरं नास्ति
६ ध्वननं क-व्य. ७ ‘तेनेन श. ८ वाच्यव्यव्याप्यव्यापि श. ९ ‘विश्लेष क-
व्य. १० ‘प्रतिपादितं श.

क्तम्—‘प्रसिद्धप्रस्थानातिक्रमिणो मार्गस्य काव्यत्वहानेर्ध्वनिर्नास्ति’ इति, तदप्युक्तम् । यतो लक्षणकृतमेव स केवलं न प्रसिद्धः, लक्ष्ये तु परीक्ष्यमाणे स एव सहृदयहृदयाहादकारि काव्यतत्त्वम् । ततोऽन्यधित्रमेवेत्येमे दर्शयिष्यामः । यदप्युक्तम्—‘कामनीयकर्मनतिवर्तमानस्य तस्योक्तान्कारादिप्रकारेष्वन्तर्भावः’ इति, तदप्यसमीचीनम् । यतो वाच्यवाचकमात्राश्रयिणि प्रस्थाने व्यङ्ग्यव्यञ्जकसमाश्रयेण व्यवसितस्य ध्वनेः कथमन्तर्भावः । वाच्यवाचकचारस्त्वहेतवो हि^१ तस्याङ्गभूताः, न तु तदेकरूपा एवेति प्रतिविपादयिष्यमाणत्वात् ।

परिकरश्लोकश्चात्र—

‘व्यङ्ग्यव्यञ्जकसंबन्धनियन्धनतया ध्वनेः ।

वाच्यवाचकचारस्त्वहेत्वन्तःपातिता कुतः ॥’

ननु यत्र प्रतीयमानस्यार्थस्य वैशद्येनाप्रतीतिः स नाग मा मूढने-

अस्य च तद्व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावमारत्वात्रास्य तेष्वन्तर्भाव इति । अन्यत्र भाषो विपयार्थः । एवं तच्च निरिक्त बोध्यं ध्वनिति निराकृतम् । लक्षणकृतमेवेति । लक्षणकारप्रसिद्धता विरहो हेतुः । नत एव हि यत्नेन लक्षणीयतात्स्यत्वप्रसिद्धत्वमनिर्हो हेतुः । न च कृतगीतादिकारम् । तत्काव्यस्य वै कापि न किञ्चित् । चित्रमिति । विम्बचर्चुर्नारिविज्ञानं, न तु सहृदयाभिलषणीयचरित्कारमारम्भमनि प्रन्दमयमित्यर्थः । काव्यानुकारित्वाद्वा चित्रम्, लेख्यमात्रत्वाद्वा, कलमात्रत्वाद्वा । अग्न इति । ‘प्रधानगुणभावाभ्या व्यङ्ग्यमिव व्यङ्ग्यमन्तम् । द्विधा काव्यं ततोऽन्यद्यत्तचित्रम्-निधीयते ॥’ इति तृतीयोदघोते वक्ष्यति । परिकरार्थं कारिकायर्थस्याधिकारवाप कर्तुं श्लोकः परिकरलोकः । यत्रैव्यन्तकारे । वैशद्येनेति । स्फुटतया स्पष्टतया चेत्यर्थः । अभिहि-

१ ‘सहृदयाह्लादि काव्यम्’ क-ख. २ ‘एव’ क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति ३ ‘उदितं’ ग. ४ ‘अथनति’ ग ५ ‘यतो’ ग-पुस्तके नास्ति ६ ‘हि’ क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति ७ ‘न स्वाङ्गरूपा’ ग ८ ‘अथयस्य’ ग.

१ ‘एव क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति २ ‘गीतहास्यादि क-ख. ३ ‘वा कापि’ ग-पुस्तके नास्ति ४ ‘हृत्त्यादि’ क-ख. ५ ‘काव्यानुकारकारित्वाद्वा ग. ६. ‘व्यवस्थिते’ द्विधाकाव्येऽन्तर्भावो ग. ७ ‘च वक्ष्यते’ ग.

विषयः । यत्र तु प्रतीतिरस्ति यथा समासोक्त्याक्षेपानुक्तनिमित्तविशेषो-
क्तिर्यथायोक्तापद्धतिदीपकसंकेतलक्षणादौ तत्र ध्वनेरन्तर्भावो भविष्यती-
त्यादि निराकर्तुमभित्तम् 'उपसर्जनीकृतसार्थौ' इति । अर्थो गुणीकृ-
तात्मा, गुणीकृताभिधेयश्च शब्दो वा यत्रार्थान्तरमभिव्यनक्ति स ध्वनि-
रिति । तेषु कथं तस्यान्तर्भावः । व्यङ्ग्यप्राधान्ये हि ध्वनिः । न चैत-
त्समासोक्त्यादिष्वस्ति । समासोक्तौ तावत्—

‘उपोदरागेण बिलोलतारकं तथा गृहीतं शशिना निशामुखम् ।

यथा समस्तं तिमिरांशुकं तथा पुरोऽपि रागाद्वलितं न लक्षितम् ॥’

नन्वेति भूतप्रयोगः । आदौ व्यङ्ग्य इत्यस्य व्याख्यानस्यान् । गुणीकृतात्मेति । भा-
स्वेल्यनेन व्यङ्ग्यस्यार्थो व्याख्यातः । न चैतदिति । व्याख्यास्य प्राधान्यम् । प्राधान्यं
न चेदपि ह्यसौ न चकानि ‘कुडौ तत्त्वावभाभिण्यां’ इति नयेनाप्यङ्ग्यवर्णविधान्ते,
तथापि विधेयार्थोऽस्ति नान्वेषणे कियमाणे यदा व्याख्योऽर्थः पुनरपि वाच्यमेवानुप्राणय-
माने तदा तदुपकरणत्वादेव तस्यालंकारता । ततो वैच्यदेवोपस्कृतायमभ्यारम्भः
इति । यद्यपि पर्यन्ते रण्यनिरस्ति तथापि संचयकतानिधिशोऽर्था व्याख्योऽर्थो न रणो-
न्मुत्तीभरति स्वातन्त्र्येणापि तु वाच्यमेवार्थं संस्मर्तुं धारणीति गुणीभूतव्यङ्ग्यपक्षोक्तः ।
समासोक्त्यादिनि । ‘वैशोर्का गन्धतेऽन्योऽर्थमन्वमानेदिशेयम् । सा समागो-
क्तिरिति वाक्षिमापार्थनया युधि ॥’ इत्यत्र समागोक्तेर्लक्षणं व्यङ्ग्यहेतुर्नाम तन्निर्वाचनमिति
वाच्यवृत्त्येन समानुक्तम् । उपोदो राग मायोऽरणिमा प्रेम च येन । विक्षेपान्ता-
स्वा ज्योतीषि तेषां त्रिभाष्यं यत्र । तथेति संक्षिप्तेन प्रेमसंभवेन गृहीतमाभातिन प-
रिबुद्धिनुमाकन । च । निशाया मुग प्राग्भ्यो वदनरोकनद चेति । यथेत यथा शी-
तिनि प्रणयन प्रेमसंभवेन च तिमिरं चाशुद्ध मुक्ता तत्त्वार्थमिमांशुकं रमिमावर्तकृत
तम पदं निमित्तम् । नीलवर्णः । नवोदः प्रोदः प्रदिशः (१) । रागाद्वैकल्यान् म-
वाक्षेपान्तायात् तदनन्तरं प्रमत्तत्वात् हेतोः । पुगेऽपि पुरेया दिशः अम च । गतिन
प्रशान्तं पतिन च । यथा ग या वरुणभूतया समस्तं मितः । उपोदरागेन वा न
लक्षितं रानिप्राग्भ्योऽप्यार्थान् न ज्ञानम् । तिमिरमश्लिवाशुदाने १२ १३ इमुन्वमिति
श्लोकं लक्ष्येन । न तु व्यङ्ग्य आलोच्य नायकापक्षं तु तथेति ३ उपदम् । रात्रपक्ष

१ ‘पयायापद्धति श - ‘मवर्ग्य’ श. ३ नत्र तत्र श ४ पुनः प्रमत्तं श

१ ह्यसौ मयपि क. ख. - इति तु श ३ वाच्यदेव तदुपस्कृतम् श

८ ‘मध्यमस्यार्थनिर्दिशणे’ श ५ यथोक्तं श ५ मोऽर्थ’ श १ मय श.

८ ‘त्रिभाषा वा’ श ९ त्रिभाष्येव श १० त्रिभिनि ख ५२ समवाय क.

ख. १२ इत्यानं क. ख पुनः प्रोक्तम् १३ धारिण्यम् क. ख

यथा च दीपकापद्रुत्यादौ व्यङ्ग्यत्वेनोपमायाः प्रतीतावपि प्राधान्ये-
नाविवक्षितत्वात् तस्या अपदेनसद्वदत्रापि द्रष्टव्यम् । अनुक्तनिमित्तायामपि
विशेषोक्तौ—

‘आहतोऽपि सहायैरेमीत्युक्त्वा विमुक्तनिद्रोऽपि ।

गन्तुमना अपि पथिकः संकोचं नैव शिथिलयति ॥’

इत्यादौ व्यङ्ग्यस्य प्रकरणमामर्श्याल्लतीतिमात्रम् । न तु तैलनी-

एवं प्राधान्यविवक्षायां दृष्टान्तमुक्त्वा व्यपदेशोऽपि प्राधान्यवृत्त एव मयदीत्यत्र द-
ष्टान्तं स्वपरमिदमाह—यथा चेति । उपमाया इति । उपमानोपमेयभावस्येति ।
तथैत्युपमया । दीपके हि ‘आदिमध्वान्नविषयं त्रिधा दीपकमिष्यते’ इति लक्षणम् ।
तत्र दीपकेनैव शोभा यथा—‘मणिः साणोद्गीः समरमित्रयो हेमिदक्षिण फलाण्य-
ध्वजः सुरतमृदिना बालैल्लुता । मदक्षीणो नाग शरदि शरिदास्वान्पुलिना तनित्रा
शोभन्ते गणितविभवाध्वानिषु जनाः ॥’ इत्यत्र दीपकलमेव चारुत्वम् । ‘अपनुनिरभौ-
ष्टस्य किञ्चिदर्थगतोपमा’ इति । तत्रापद्रुत्यैव शोभा यथा—‘निर्यं विरति मृत्तानी म-
देन मुखरा मुहुः । अयमाकृष्यमाणस्य केदर्थनुयो प्वनिः ॥’ इति । एवमाभेपं निचा-
योद्देशकमेव प्रमेयान्तरमाह—अनुक्तनिमित्तायामिति । ‘एकदेशस्य निर्गमे या
गुणान्तरसत्तुतिः । विशेषप्रवचनार्थमा विशेषोक्तिरिति स्मृता ॥’ यथा—‘त एकम्रीमि
जयति जगन्ति कुमुमायुधे । हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हर्तं बलम् ॥’ इयं चाचि-
न्त्यनिमित्तेति नाम्ना व्यङ्ग्यस्य मद्राव । उक्तनिमित्तायैवमपि वैमुखभावमात्रे तु प-
र्यवगानमिति तत्रापि न व्यङ्ग्यसद्वद्वद्वत् । यथा—‘कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्नो
जने जने । नमोऽन्वचार्यवीर्याय तस्मै कुमुमवन्वने ॥’ तेन प्रकारद्वयमवधार्य तृतीयं
प्रकारमादाहते—(अनुक्तनिमित्तायामर्थाति १) व्यङ्ग्यस्येति । शीतहता सन्धानिरत्र
निमित्तमिति भयोद्घट्टः । तदभिप्रायेणाह—न त्वत्र काचिर्वाहन्निष्पत्तिः इति । यत्तु
रुनिर्देशवि निमित्तं कल्पितम्—‘कान्ताममागमे लेशुनरमुपाये स्वप्ने मन्यमानो निद्राग-

१ ‘आमिष्युक्त्वा’ ग. २ ‘तत्’ क ख-पुनरुक्तयोर्नामि

१. ‘अपि’ क-ख-पुनरुक्तयोर्नामि २ ‘निद्रं’ क-ख. ३. ‘यथा चैतद्गूढाया’ इति
ग. ४ ‘तत्र दीपकेनैव शोभा’ ग-पुनरुक्ते नामि ५ ‘वनिता’ ग. ६ ‘नरा.’ ग.
७. ‘अन्तगता’ ग. ८ ‘इति’ क ख-पुनरुक्तयोर्नामि ९. ‘तत्रापद्रुत्यैव’ ग.
१०. ‘निगमे’ क-ख. ११ ‘अपि’ ख पुनरुक्ते नामि. १२. ‘वसुधैव कुटुम्बकम्’
ग. १३ ‘तथापि’ क-ख. १४ ‘वाग्वहानि’ क-ख. १५ ‘न मनापि लघुतर’
क ख.

च्यस्य तत्रोपसर्जनीभावेनाविवक्षितत्वान् । अपद्धुतिदीपकयोः पुनर्वाच्यस्य
प्राधान्यं व्यङ्ग्यस्यानुयायित्वं प्रसिद्धमेव । संकरालंकारेऽपि यदालं-

दुक्तमुदाहरणमनाहृत 'मम धम्मिअ' इत्याद्युदाहियते तदस्माच्छिष्यनैव । केवलं तत्र-
यमवलम्ब्यापवरणेनात्मसंस्कार इत्यनार्थचेष्टितम् । यदाहुरेतिहासिनाः—'अवज्ञयाथ-
मच्छाद्य शृण्वन्नरकमृच्छति' इति । मामहेन तैदाहनाम्—'एहे'वाचसु वा नात्रं भु-
ज्महे मदधीतिनौ । विप्रा न भुज्जते' इति । एतदि भगवद्भामुदेवचक्रं पर्यायेण र-
सदानं निषेधयति । यत् एवाह—'तत्र रसदाननिरुत्तये' इति । न चास्य रसदान-
निषेधस्य व्यङ्ग्यस्य किञ्चिदास्त्यमस्ति येन प्राधान्यं शङ्क्येत । अपि तु तद्व्यङ्ग्योपोद्-
क्षितं विप्रभोजनेन विना यदप्रभोजनं तदेवोक्तप्रकारेण पर्यायोक्तं सत्प्राकरणिकं भोज-
नार्थमराङ्कुरते । तेनैव अस्य निर्विषं भोजनं त्विति विवक्षितमिति पर्यायोक्तमलंकार
एवेति चिरंतनानामभिमत इति तात्पर्यम् । अपद्धुतिदीपकयोरिति । एतत्पूर्वमेव
निर्णीतम् । अत एवाह—प्रसिद्धमिति । प्रनीतं प्रमाणितं चेत्प्रमाणितं चेत्पर्यः ।
पूर्वं चैतदुपमादिब्यपदेशभाजनम् । एतद्यथा न भवतीत्यमुया छयया इष्टान्ततपोक्तम-
भ्युदेशादुक्तमपूरणाय ग्रन्थशब्दां योजयितुं पुनरप्युक्तम्—'व्यक्तं प्राधान्याभावात्
ध्वनिः' इति । छायान्तरेण वस्तु पुनरेकमेव । उपमाया एव व्यङ्ग्यत्वेन ध्वनित्वादि-
नात् । यत्तु विवरणकृत्—दीपकस्य सर्वत्रोपमान्वयोऽस्तीति यदुनोदाहरणप्रपञ्चेन वि-
चारितवालादनुपयोगि निर्गम सप्रतिशेपः यः । 'मैदो जनयति प्रीति सान्नं मानभह-
रम् । स प्रियासंगमोत्कण्ठा मामघा मग्नं शुचम् ॥' इति । अत्रायुत्तरोत्तरजन्यवि-
द्युपमानोपमेयभावस्य सुल्लफवात् । नहि कमिराणा उपमानोपमेयभावः । तथाहि—
'राम इव दशभ्योऽभूत्तम इव रघुरजोऽपि रघुगच्छ । अत्र इव विनीपवंशविभ्रं रा-
मस्य कीर्तिरियम् ॥' इति । ननु भवति तस्यात्कमिवन्तम् । तमं वा प्राकरणिकत्वमु-
पमा निरणदीति योऽयं प्राग । इत्यल गदेभौदोदानुवर्तनेन । संकरालंकारे-
ऽपीति । 'विद्वदालंकारयोरेवे गमं तथैकैलसभवे । एकस्य च वैचोन्वायदोषाभावे-
'ऽपि संकरः ॥' इति लक्षणादेक प्रकारः । यथा मर्मन—'शशिवदनागितगरागिनयना
गितकुन्ददशनगङ्गिरियम् । गगनजलम्वलसभवद्दयाकारा कृता विधिना ॥' इति ।

१. 'म्यार्थध्वने' क-ख. २. 'उपुदाहने' क-ख. ३. 'नयस्य निर्विशेषं भोजनं
भवन्विति विवक्षितम्' क. 'भवन्तीति विवक्षितम्' ख. ४. 'प्रमाणितं' क-ग पुनः क-
योर्नामि ५. 'उद्वेगम' क-ख. ६. 'उदाहरणादे' क-ख. ७. 'विचारितवान्'
क-ख. ८. 'नि गारं' ग. ९. क-ख-पुनः कयोरभ्यास्यम् 'अत्र हेनुमाह मद इत्यादि
शुक्लपदारित्यन्तम् ।' इत्यधिकमभि. १०. 'जन्यत्वेन' क-ख. ११. 'विष्णु' ग.
१२. 'इत्ययं' ग. १३. 'प्रदोन्वाय' ग. १४. 'च' ग.

१ उद्घोतः ।

कारोऽन्तर्गतान्तरच्छाया अनुगृह्णाति, तदा व्यङ्ग्यस्य प्राधान्येनाविवक्षित-
 त्वात् ध्वनिविषयत्वम् । अलंकारद्वयसंभावनायां तु वाच्यव्यङ्ग्ययोः
 समं प्राधान्यम् । अथ वाच्योपसर्जनीभावेन व्यङ्ग्यस्य तत्रापि व्यवस्थानं
 तदा सोऽपि ध्वनिविषयोऽमु न तु स एव ध्वनिरिति वक्तुं शक्यम् ।

अत्र बाह्यो वदनमध्याः लङ्का वदनमध्या इति रूपकोपगोदेष्टानुगम्यभावेन तद-
 पक्षत्वागमहेतु प्रमाणमाशङ्क्यते इति व्यङ्ग्यवाच्यताया पृथग्विधान्ता ध्वनिविषया-
 वना । सोऽपि द्वितीयः प्रकारः—‘तदायौलंकाराणां नैवीभार इति तत्रापि प्रतीयमा-
 नस्य वा वाङ्मयः । यथा—‘स्मर स्मरति त्रिषं रैमयने यदाङ्गिनाम्’ इति । अत्रैव यम-
 वसुधमा च । तृतीयः प्रकारः—‘यद्वैद्यवाच्योऽनेनेद्योऽयौलंकाराणां द्वयो साम्या-
 र्हेण व्यङ्ग्यता । यथा—‘तुष्योदपादगानवद्भुतेऽनं प्रति भासति । बागाय बाधरः
 श्रान्तो विगताय तमोगुहम् ॥’ इति । अत्र हि ग्रामिणितिममुचिप्रमदमृद्वेवादि-
 कुण्डुप्रवृत्तयामेवैवनिर्दिष्टं दर्शयति । उपेक्षा येवतत्वेनोक्ता । तद्विदं प्रकार-
 इयमुक्तम् । ‘तदायौलंकाराणां वाच्य एवप्र भ्रमिनः । संहरयैकवाच्यार्थप्रवेष्टाद्वा-
 निधीयते ॥’ इति च । यथुष्येणु प्रकारः यत्र ‘तुष्योदपादगानवद्भुतेऽनं वाच्यमात्र-
 ‘प्रधानीले पलनिर्विशेषमपीति प्रेक्षितमायनाया । तथा एहीनं तु गृणाङ्गनाभ्यन्तरो
 एहीनं तु गृणाङ्गनाभि ॥’ अत्र गृणाङ्गनाभ्यन्तरो वदेन तदवलोचनस्योपमा यद्यपि व्यङ्ग्यता,
 तथापि वाच्यस्य वा सुदेहलंकारस्याभ्युपगम्यारिणीत्वेनानुग्राहकत्वाद्गुणीभूता । अनु-
 पगम्येन हि सुदेहे पर्यवसानम् । यथोक्तम्—‘परन्परोपकारेण यत्रालंकार इत्यादि । एवं
 व्यानलयेनात्मलाभं नो लभन्ते गोऽपि संहर ॥’ तदाह—‘यदालंकार इत्यादि । एवं
 यथुष्येणु प्रकारे ध्वनिता निगृह्णा । मध्यमयोऽनु व्यङ्ग्यपदभावनैव नान्नीत्युक्तम् । आये
 तु प्रकारे वाच्यवदनेत्यादिहाने बंधेविदमि संभावनेत्यादिगुण निगृह्णोति—‘अलं-
 कारद्वयेति । सममिति । द्वयोऽप्यान्दोस्त्यमान्तादिभि भाष । ननु यत्र व्यङ्ग्यपदे
 प्राधान्येन भाति तत्र हि वर्तन्यम् । यथा ‘होह न गुणाशुराभो खलानं श्वरे पतिरि
 शरणाणाम् । गिर पद्विशुगदमसिमण चन्देन विभामुदे रिदे ॥’ अप्रार्थान्तान्तादस्ता
 द्वाध्यात्वेनाभाति, व्यतिरेकापङ्कती तु व्यङ्ग्यत्वेन प्रधानत्वेत्यभिप्रायेणानुहने—‘अधेति
 तथोक्तम्—‘तदा सोऽपि । मकरालंकार एवाय न भवति, अपि त्वेकलंकार

१ ‘तत्रावस्थान’ वा.

१ ‘प्रदे’ ग. २ ‘एवप्र भावन इति’ ग. ३ ‘न रमसे’ क-ख. ४ ‘यत्रैव
 कमाने’ क-ख. ५ ‘एवम्’ क-ख. ६ ‘वान्तो’ क-ख. ७ ‘वलंलंकारा’ क-
 ८. ‘वर्तिन’ ग. ९. ‘विश’ क-ख. १०. ‘प्रवेष्टाय’ ग. ११. ‘अलंकारध्वनि-
 ग-पुनरुक्ते नास्ति.

पर्यायोक्तनिर्दिष्टन्यायात् । अपि च संकरालंकारस्य, संकरोक्तिरेव ध्व-
निसंभावनां करोति । अप्रस्तुतप्रशंसायामपि यद्वा सामान्यविशेषभावा-
न्निमित्तनिमित्तिभावाद्वाभिधेयप्रतीयमानयोः सममेव प्राधान्यम् । यदा

नामायं पदेद्वितीयो भेदः । येष पर्यायोक्ते निरूपितं सत्त्वर्वर्मप्राप्त्यनुगणीयम् । अथ
सर्वेषु संद्वयप्रभेदेषु व्यङ्ग्यसंभावनानिरागप्रकारं साधारणमाह—अपि चेति । कविरपि
संद्वयान्तरे चेति संबन्धः । सर्वभेदभिन्न इत्यर्थः । संकीर्णानभिधेयं लोभीभाषः । तत्र
कथमेकस्य प्राधान्यं शीरजलवद् । 'अपि कदापदेनैव वस्तुनोऽन्यस्य सा स्तुतिः ।
अप्रस्तुतप्रशंसा सा विविधा पेरिस्तीर्तिना ॥' अप्रस्तुतस्य च वर्णनं प्रस्तुताभिव्यक्ति-
रर्थः । न सादृश्याभिधेयो भवति—सामान्यविशेषभावात्, निमित्तनिमित्तिभावात्,
साधारण्येन । तत्र प्रथमे प्रकाशने प्रस्तुताप्रस्तुतयोस्तुल्यभेदं प्राधान्यमिति प्रतिज्ञां क-
रोति—अप्रस्तुतैसादिना प्राधान्यमिच्छन्तेन । तत्र सामान्यविशेषभावेऽपि द्वयी गतिः—
सामान्यप्रकाशनेन सादृशेनोच्यते, गद्यवने तु प्राकरणिको विशेषः स एव, प्रकाशः ।
यथा—'अतो गंगानैर्पुण्ड्रमदो दौराध्यमावदाम् । अतो निगमंजिघ्राम्य पुरन्ता गतयो
मिरे ॥' अथ हि ईदृश्यावच्छेदं सादृशं सामान्यव्यवप्रस्तुतं तर्हि । न प्रस्तुते वस्तुनि
कदापि विशेषे विशेषः सति पश्यन्ति । इत्यादि विशेषादस्य सामान्यतया सामान्यव्यवप्र-
स्तुतस्य । अतो गंगानैर्पुण्ड्रमदो दौराध्यमावदाम् । अतो निगमंजिघ्राम्य पुरन्ता गतयो
मिरे ॥' अथ हि ईदृश्यावच्छेदं सादृशं सामान्यव्यवप्रस्तुतं तर्हि । न प्रस्तुते वस्तुनि
कदापि विशेषे विशेषः सति पश्यन्ति । इत्यादि विशेषादस्य सामान्यतया सामान्यव्यवप्र-

तदापि सामान्यस्य प्राधान्ये सामान्ये सर्वविशेषाणामन्तर्भावाद्विशेष-
स्यापि प्राधान्यम् । निमित्तनिमित्तिभावे चायमेव न्यायः । यद्वा तु
सारूप्यमात्रवैशेष्याप्रस्तुतप्रशंसायामप्रकृतप्रकृतयोः संबन्धस्तदाप्यप्रस्तुतस्य
सारूपस्याभिधीयमानस्य प्राधान्येनाविवक्षायां ध्वनावेवान्तः पातः । इतरथा
त्वलंकारान्तरमेव । तदयमत्र संक्षेपः—

रामहृदयं प्रच्छाद्य यत्कीदृशे । यैस्त्वामाह जडं ततः सहृदयं मन्यन्वदुःशिक्षितो म-
न्येऽमुष्य जैतात्मनः स्तुतिपदं त्वन्साम्यसमाधनात् ॥^१ कश्चिन्महापुरुषो वीतरागोऽपि
सरायवदिति न्यायेन ग्राह्यविशेषालोचनिरहन्निमित्तप्रधानोऽपि लोकेऽप्येव स्वात्मानं प्र-
च्छादयैत्येवं वाचाऽप्यसामान्यप्रतिभासमेवाङ्गीकुर्वन्नेनैव लोकेन मूर्खोऽयमिति यदाव-
ज्ञायते तदा तदीयं लोकोत्तरं चरितं प्रस्तुतं व्यञ्जयतया प्राधान्येन प्रकाश्यते । जडोऽय-
मिति हृदयानेन्दुयादिर्भावो लोके नाप्यजायते । स च प्रस्तुत कस्यचिद्विरहिण औत्सुक्य-
चिन्ताद्यमानमानसतामन्यस्य ग्रहणपरवसता करोतीति दृष्टादेव लोके यैवेष्टं विकार-
कारणादिभिर्नयति । न च तस्य हृदयं केनापि ज्ञायते कीदृशमिति । प्रस्तुत महागम्भी-
रोऽतिविदग्धः सुष्ठुगर्वहीनोऽतिशयेन कीटाचतुरः सपरि लोकेन जड इति तत्र एव कार-
णात्प्रस्तुत वैदग्ध्यसंभावनानिमित्तात्संभावित । आत्मा च यत्र एव कारणात्प्रस्तुत जाद्वेन
समावृत्तः एव सहृदय संभावितस्तदस्य लोकेऽपि जडोऽपीति युक्त्यते तदा जाव्यमे-
व हि तस्य भावजातस्याविशेषस्य प्रतिष्ठमिति सा प्रस्तुत स्तुतिरिति जडादपि पापी-
मानस्य लोके इति 'व्यन्यते' । तद्वद्—यदा चिति । इतरथा चिति । इतरथा
पुनरलङ्कारमलङ्कारनिशेधश्च । न व्यञ्जयतया कस्यचिदाय प्राधान्यमिति भावः । उक्तौ
यदादिप्रकरणेन समाप्तोऽयं उक्तं तेन व्याजस्तुतिप्रवर्तितलङ्कारकोऽपि सभाव्यमात-
व्यं यदुक्तं संभावित । तत्र तत्र ग्राह्यस्य ग्राह्यस्य ग्राह्यस्य ग्राह्यस्य ग्राह्यस्य ग्राह्यस्य—तदयमत्रेति । कि-
यदा प्रतिपदं लिखयामि भावः । तेन व्याजस्तुतिर्यथा— किं इतान्ते परग्रहणं किं
नाहं समर्थस्तुणी स्थानु प्रवृत्तिमुत्तरो दाक्षिणात्यस्वभावः । गेहेगेहे विपत्तिषु तथा चन्द्रे
पानगोष्ठ्यामुत्तमं प्रमति भवतो वज्रभा हन्त कीर्ति ॥^२ अत्र व्यञ्जयं सुग्राह्यं यत्नेन
वाच्यमेवोपस्थितं । यदाहन्त केनायं—भागीनाय विनामही तव मर्शो जैता म-

१. 'प्राधान्येन' क-ख. २. 'विशेषणानां' क-ख. ३. 'वैशेष्या' क-ख.
४. 'प्राधान्येन' क-ख.

१. 'मत्ता' क-ख. २. 'जडात्मा' क-ख. ३. 'यैष्ट' ग. ४. 'प्रस्तुत' ग.
पुनरुक्तं नास्ति ५. 'अत्र' ग. ६. 'लोके' ग-गुप्तके नास्ति ७. 'अलङ्कारान्तर-
विशेषण' क-ख. ८. 'अलङ्कार' ग-गुप्तके नास्ति ९. 'व्यञ्जयते' ग. १०. 'तदयम-
त्रेति । तदयमिति' क-ख. ११. 'अत्र' ग. १२. 'माता' ग.

‘व्यङ्ग्यस्य यथाप्राधान्यं वाच्यमात्रानुयायिनः ।

समासोक्त्यादयस्तत्र वाच्यालङ्कृतयः स्फुटाः ॥ १४ ॥’

‘व्यङ्ग्यस्य प्रतिभामात्रे वाच्यार्थानुगमेऽपि वा ।

न ध्वनिर्यत्र वा तस्य प्राधान्यं न प्रतीयते ॥ १५ ॥’

तोऽनन्तरं ज्ञेया संज्ञा साधुसाक्षिद्वारा ज्ञाया कुतोऽनन्तरं । पूर्वं बर्णयते भविष्यति पुनः
सिद्धान्तवदा सुखा तुल्यं नाम गमप्रतीतिभिर्दुर्गा हि भूतानीनां कुले ॥’ इति । तदभ्यासं
प्राप्त्यं प्रतिभाति । अत्रन्तर्गतं भवति हेतुवान् । का र्त्तनेन स्फुटः कृता । एवं वंशक-
मेण राजेति हि विचरिष्य । इत्येवंप्राया व्यासस्फुटः गहरयेगोटीभिर्निर्दिष्टेऽप्येव ।
‘वैश्य विचारः प्रभवंप्रतिबद्धेन हेतुना येन । गमयति तदभिप्रायं तत्रैविवदं वा भा-
षोऽमी ॥’ इति । अत्रापि वाच्यप्राधान्ये भावतल्लक्षणा । यस्य विपरीतविरोधस्य
संशङ्गी वाच्यप्राधान्येतिर्विशोऽपि विरोधोऽनियतः प्रैधान्यं विपरीतविरोधस्यमभिप्रायं
येनाप्रतिबद्धेन हेतुना गमयति न हेतुसंश्लेषाभेदेन विरोधोऽप्यर्थो भावतल्लक्षणा । द-
द्या—‘ऐश्वर्यानि बहवस्तत्तली तेषां ह्यममिन्द्रे एतदपिथ गतो विरोधम् । व वाच्ये
तद्विद वाममिथं वरादी अधुर्ममान्धवधिरा ननु मूढ वाच्य ॥’ अत्र व्यासपदेनैव प्रैधान्यं
उपलक्ष्यतीति वाच्यं प्रैधान्यम् । प्रैधान्ये हि भावतल्लक्षणा । व्यासप्राधान्ये तु न
वाच्यतल्लक्षणेति निर्णयनम् । इत्यतं वदुना ।

यत्रेति वाच्ये । अलङ्कृतय इति । अलङ्कृतिष्वदेव च बोधोपरकारकम् ।
प्रतिभामात्र इति । व्योपन्यासं ज्ञेयं प्रतीयति । वाच्यार्थानुगम इति ।
वाच्येनार्थानुगम गमे प्राधान्यमप्रत्युपपन्नमादाविष्यत्यर्थं । न प्रतीयत इति । एव
तदा प्राधान्यं न वदन्ति, अपि तु वाच्यव्यवहारे, मैथेवि हृदेतानुप्रसिद्धि । वैद्या—
‘देर्भा पतिभविभागायु’ इत्यत्रान्यत्रागम्य व्यासदासु । तेन वदुर्गु प्रकाशे न ध्वनिर्देवदा-

१. ‘ज्ञाता’ वा. २. ‘वाच्य’ वा. ३. ‘अगद्य’ वा. ४. ‘वाच्येन विपरीतः’ वा.
५. ‘हि’ वा-पुनरुक्तं नास्ति. ६. ‘योऽपि’ वा. ७. ‘तद्विपरीतकाम्य’ वा-प्रत्यय-
दमायी. ८. ‘अप्रतिबद्ध’ वा. ९. ‘प्रतिबद्ध’ वा. १०. ‘अप्रतिबद्ध’ वा-पुनरुक्तं
नास्ति. ११. ‘प्रतिबद्ध’ वा. १२. उपलक्षणत्ववि वा. ‘उपलक्षणत्ववि’ वा.
१३. ‘लक्षणोऽर्थो’ वा. १४. एतदुदाहरणमिति तद्विपरीतकाम्येन १५. ‘दवा’ वा-
द्वे’ वा-य. १६. ‘वदोपरकारक’ वा-य. १७. ‘प्रधानम्’ वा-य पुनरुक्तो-
नास्ति. १८. ‘प्राधान्ये हि भावतल्लक्षणा’ वा-पुनरुक्तं नास्ति. १९. ‘प्राधान्येन तु न
वदन्ति’ वा-य. २०. ‘वाच्यार्थो’ वा. २१. ‘विचार’ वा-य. २२. ‘तद्विद’ वा-
य. २३. ‘दवा’ वा-पुनरुक्तं नास्ति. २४. ‘देर्भा पतिभविभागायु’ वा. २५.
तदापेक्षि व्यासस्य प्राधान्ये विदं वा.

‘तत्परावेव शब्दार्थो यत्र न्यङ्गं प्रति स्थितौ ।

ध्वनेः स एव विषयो मन्तव्यः संकरोज्झितः ॥ १६ ॥’

तस्मात्त ध्वनेरन्यत्रान्तर्भावः । इतश्च नान्तर्भावः यतः काव्यविशेषोऽङ्गी ध्वनिरिति कथितः । तस्य पुनरङ्गानि—अलंकारा गुणा वृत्तयश्चेति प्रतिपादयिष्यन्ते । न चावयव एव पृथग्भूतोऽवयवीति प्रसिद्धः । अपृथग्भावे तु तदङ्गत्वं तस्य । न तु तत्त्वमेव । यत्रापि वा तत्त्व तत्रापि ध्वनेर्महाविषयत्वात् न निष्ठन्वमेव । स्वरिभि कथित इति विद्वदुपगमे-

रमद्रावेऽपि व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यम् । अप्राधान्ये द्विष्टप्रतीतिं वाच्येन समप्राधान्येऽस्तु-
प्राधान्ये च । क. तर्जसाभिराह—तत्परावेवेति । संकरेणालंकारादुपवेदामभावना उ-
ज्झित इत्यर्थः । संकरालंकारेणेति त्वसन् । धन्यालंकारोपलक्षणत्वे हि द्विष्टे स्यात् ।
इतश्चेति । न केवलमन्योन्यविरुद्धवाच्यवाचकभावव्यङ्ग्यव्यङ्ग्यभावसमाश्रयत्वात् । न
तादात्म्यमलंकाराणां ध्वनेश्च यावन्स्यामिभूत्ववद्विरुद्धाद्विरुद्धयोर्विधेयादित्यर्थः । अथयय
इति । एङ्क इत्यर्थः । तदाह—पृथग्भूत इति । पृथग्भूतमपि साभूत, समुदाय-
मप्यनिपतितलङ्घ्यं तमेलाशङ्काह—अपृथग्भावे स्थिति । तदपि न स एक
एव समुदायः । अन्येषामपि समुदायिना तदेवात् । तस्मैसमुदायिमप्येव प्रतीयमानम-
प्यति । न च तदलंकाररूपम् । प्रधानत्वादेव । यौबलंकाररूपं तदप्रधानत्वात् ध्वनिः ।
तदाह—न तु तद्वयमेवेति । मन्वलंकार एव कथित्वेया प्रधानताभिप्रेत दत्त्वा ध्व-
निरित्यामेति कोक द्वाशङ्काह—यत्रापि चेति । नहि समान्योक्त्यादीनामन्यतम
एवार्थः । तथास्यामि इतः । तद्विविक्तत्वेऽपि तस्य भावान् । समान्योक्त्यालंकारत्वह-
पस्य समलक्षणाभावेऽपि तस्य दर्शितत्वात् ‘अथा एव’ इति ‘करण वा ण’ इत्यादि ।
तदाह—न तन्निष्ठमप्येवेति । तन्निष्ठमिच्छा पर्यवसानं यमेति तत्र भवति । महा-
विषयवान् । व्यापकत्वादित्यर्थः । छन्दो यत्र एव न भवति, किं तु तत्करेऽपि, तत्रापि

१ ‘अलंकारो’ क. ख. २. ‘न’ क. ख. पुनश्च योर्नामि.

१. ‘द्विष्ट’ क. ख. २. ‘स्तुते प्राधान्ये च’ क. ख. ३. ‘उज्झित’ ग. ४. ‘मिष्ट’
क. ख. ५. ‘अनेन’ क. ख. ६. ‘इत्याह’ क. ख. ७. ‘तदाह’ क. ख. पुनश्च योर्नामि.
८. ‘अथ पृथग्भूतमपि’ क. ख. ९. ‘समुदायपतित’ क. ख. १०. ‘पृथग्भावेति’ क.
ख. ११. ‘तत्रभावान्’ क. ख. १२. ‘समुदाय’ क. ख. १३. ‘यदलंकार’ ग. १४.
१. ‘तदाह’ क. ख. पुनश्च योर्नामि. १५. ‘तस्मिन्’ इत्याह-२. ‘विद्वदुपगमे’ इत्यन्तं म-
पुनश्च योर्नामि.

‘तत्परावेव शब्दार्थौ यत्र व्यङ्ग्यं प्रति स्थितौ ।

ध्वनेः स एव विषयो मन्तव्यः संकरोज्झितः ॥ १६ ॥’

तस्मान्न ध्वनेरन्यत्रान्तर्भावः । इतश्च नान्तर्भावः यतः काव्यविरो-
पोऽङ्गी ध्वनिरिति कथितः । तस्य पुनरङ्गानि—अलंकाराणां गुणा वृत्तयश्चेति
प्रतिपादयिष्यन्ते । न चावयव एव पृथग्भूतोऽवयवीति प्रसिद्धः । अपृ-
थग्भावे तु तदङ्गत्वं नस्य । न तु तत्त्वमेव । यत्रापि वा तत्त्व तत्रापि
ध्वनेर्मेहाविषयत्वात् नलिष्ठत्वमेव । सूरिभिः कथित इति विद्वदुपज्ञेय-

रसङ्गावेषपि व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यम् । अप्राधान्ये द्विष्टप्रतीनां वाच्येन समप्राधान्येऽस्फुट-
प्राधान्ये च । क तर्जमापित्वाह—तत्परावेवेति । संकरालंकारानुप्रवेशमभावनया उ-
ज्झित इत्यर्थः । संकरालंकारेणेति स्वसन् । अन्यालंकारोपलक्षणत्वं हि द्विष्टं स्यात् ।
इत्येवेति । न केवलमेन्योन्यविरोधवाच्यवाचकभावव्यङ्ग्यव्यङ्ग्यप्ररुभावगमाभयत्वात् । न
सादात्म्यमलंकाराणां ध्वनेश्च यावन्स्यामिभूत्यवदतिस्फात्ररूपयोर्विरोधादित्यर्थः । अथयद्य
इति । एकैक इत्यर्थः । तदाह—पृथग्भूत इति । पृथग्भूतस्तथा माभूत्, समुदाय-
मध्यनिषतितत्परात् तथेत्याशङ्क्याह—अपृथग्भावे स्थिति । तदापि न स एक
एव रासुदायः । अन्येषामपि समुदायिना तद्भावात् । तत्समुदायिमध्ये च प्रतीयमानम-
प्यस्ति । न च तदलंकाररूपम् । प्रज्ञानवादेव । यैस्त्वलंकाराणां तदप्रधानत्वमपि ध्वनिः ।
तदाह—न तु तत्त्वमेवेति । नन्वलंकार एव कथित्वेनैव प्राधान्यमभिप्रेक्ष्य दृष्ट्वा ध्व-
निरित्याभ्येति चेन्न इत्याशङ्क्याह—यत्रापि ध्वनेति । नहि समामोक्तार्थानामन्यतम
एवामी तथास्माभिः कृत । तद्विविक्तत्वेऽपि तस्य भावान् । समामोक्त्यालंकारस्वह-
पस्य सममस्याभावेऽपि तस्य दक्षितत्वात् अत्रा तत्त्व इति ‘कस्य वा न’ इत्यादि ।
तदाह—न तन्निष्ठत्वमेवेति । ‘तस्मात्प्रश्नः परवगाव यमेति तत्र भवति । महा-
विषयत्वात् । व्यापकत्वादित्यर्थः । यत्रैव च न भवति, इति तु तत्त्वमेवेति, तत्रापि

१. ‘अलंकारो’ क. ख. २. ‘न’ क. ख. पुनरङ्गयोर्नांति.

१. ‘द्विष्ट’ क. ख. २. ‘स्फुटं प्राधान्ये क’ क. ख. ३. ‘उज्झित’ ग. ४. ‘मिष्टं’
क. ख. ५. ‘अनेन’ क. ख. ६. ‘इत्याह’ क. ख. ७. ‘तदाह’ क. ख. पुनरङ्गयोर्नांति.
८. ‘अथ पृथग्भूतत्वाद’ क. ख. ९. ‘समुदायपतिव’ क. ख. १०. ‘पृथग्भावेति’ क.
ख. ११. ‘तत्राभावात्’ क. ख. १२. ‘समुदाय’ क. ख. १३. ‘यदलंकार’ ग. १४.
‘तथा’ क. ख. पुनरङ्गयोर्नांति. १५. ‘तस्मिन्’ इत्याख्य ‘विद्वदुपज्ञेति’ इत्यन्तं ग-
पुनरङ्गं नास्ति.

शब्दार्था यत्र व्यङ्ग्यं प्रति स्थितौ ।

स एव विषयो मन्तव्यः संकरोज्झितः ॥ १६ ॥

ध्वनेरन्यत्रान्तर्भावः । इतश्च नान्तर्भावः यतः काव्यविशे-
निरिति कथितः । तस्य पुनरुद्धानि—अलंकारा गुणा वृत्तयश्चेति
निरुद्धन्ते । न चावयव एव पृथग्भूतोऽवयवीति प्रसिद्धः । अपृ-
थु तु तद्वत्त्वं तस्य । न तु तत्त्वमेव । यत्रापि वा तत्त्वं तत्रापि
तत्त्वमिति पदव्यतिरेकं तन्निष्ठत्वमेव । स्वरूपाः कथित इति विद्वदुपज्ञेय-

रगङ्गादेशे व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यम् । अत्रापान्ये द्विष्टप्रतीतिौ चाव्येन समप्राधान्येऽङ्कुट-
प्राधान्ये च । क. तत्प्राधान्याह—तत्पराधेयेति । गङ्गरेणालंकाराशुप्रवेगमभिव्यक्तिं
गमित इत्यर्थः । गङ्गरेणालंकारेणेति त्वम् । अन्त्यालंकारोपलक्षणम् हि द्विष्टं भ्यात् ।
इत्येति । न केवलमेन्येभ्यश्चिद्व्याख्यायाचरुभावोऽप्यत्र कभावगमाभयत्वात् । न
तादात्म्यमलंकाराणां ध्वनेः व्याख्यायितृत्वात्तद्विषयान्तराविवेकादित्यर्थः । अथयथ
इति । एकैक इत्यर्थः । तदाह—पृथग्भूत इति । पृथग्भूतत्वात् साभूतः, समुदाय-
मध्यनिर्णयनाश्रित्यु तथेवातद्वाह—ध्वेपृथग्भावे स्थितिः । यत्रापि न वा एक
एव समुदायः । अन्येषामपि समुदायना नोद्भावात् । न समुदायस्य यं यं प्रतीयमानम-
भ्यासः । न च तदलंकाररूपम् । ॥ सनन्तादि । येनलंकारस्य न तत्प्राधान्यात् अत्रि ।
तदाह—न तु तत्त्वमेवेति । नन्वेकैक एव काव्येनैवा न सनन्तादि १९ वा ध्व-
निरित्यामेति चोक्त इत्याशङ्क्याह—यत्रापि ध्वनिः । नाह यथायाह सदानामवयवम्
एवार्था तथाग्यानि वृत्त । तादृशिकध्वेऽप्य नस्य भावः । यथायाह सदानाकारस्य
पस्य समान्यभावेऽपि तस्य दक्षिणत्वात् 'अन्ता म व' इति 'सम' वा पा इत्यादि ।
तदाह—न तन्निष्ठत्वमेवेति । तात्पर्यप्रश्नः पदव्यतिरेकः यस्याः नत्र भवति । महान-
विषयत्वात् । व्याख्यान्यादित्यर्थः । यत्रो यत्र एव न भवति, हि तु नन्वेवेति, तत्रापि

१. 'अलंकारो' क. ख. २. 'न' क. ख. पुनरवयवोर्भा

१. 'द्विष्ट' क. ख. २. 'पृथुते प्राधान्ये क' क. ख. ३. 'अवयव म. ४. 'मिलितं'
क. ख. ५. 'अनन' क. ख. ६. 'इत्याह' क. ख. ७. 'तदाह' क. ख. पुनरवयवोर्भा.
८. 'अथ पृथग्भूतादि' क. ख. ९. 'समुदायनिर्णय' क. ख. १०. 'पृथग्भावेति' क.
ख. ११. 'यत्रभावात्' क. ख. १२. 'समुदाय' क. ख. १३. 'तदलंकार' म. १४.
'तदा' क. ख. पुनरवयवोर्भा १५. 'नन्वेकैक' इत्यादि १६. 'विद्वदुपज्ञेय' इत्यर्थं म.
पुनरवयवोर्भा.

मुक्तिः, न तु यथाकथंचित्प्रवृत्तेति प्रतिपाद्यते । प्रथमे हि विद्वांसो वैया-
करणा व्याकरणमूल्यत्वात्सर्वविधानाम् । ते च धूयमाणेषु वर्णेषु ध्व-
निरिति ध्वयहरन्ति । तथैवान्यैस्तन्मतानुगारिभिः स्तूरिभिः काव्यत-
त्त्वार्थदर्शिभिर्वाच्यवाचकमन्त्रिभिः शब्दात्मा काव्यमिति व्यपदेश्यो व्यञ्ज-

न भवति हि तु षट्शतत्वेन व्यापकोऽयमिच्छुं भवति महाविषयत्वात् । विद्वदु-
पेक्षेति । विद्वज्ज उपश प्रथम उपक्रमो वैया उपकेरिति बहुमीदृशः । तेन 'उपशो-
कम्' इति तन्मुद्राप्रैवे ननुनरत्वं निरवश्यम् । धूयमाणेष्विति । धोत्रराजुर्ली
रत्नानेनागता अन्ता राशः धूयन् इति श्रुतिराशौ शब्दाः धूयमाणा इत्युक्तम् । तेषां
षट्शतानुगणनम् एवमिति चे न च निगन्तेनोक्ता । यथाह भगवान्भर्तृहरि—'यः
संयोगविशेषाभ्यां बर्णनप्रत्यये । न रसोऽर्थादृशः राशो ध्वनिरित्युच्यते पुंशः ॥'
एवं ध्वन्यादिभिर्ज्ञातव्योऽनुगणनानुपलक्षितो व्यङ्ग्योऽयं ध्वनिरिति व्यवहृतः ।
इत्येव प्रकाशोऽयं शब्दानामेव वर्णते । व्यक्तशब्दानां संधा धूयमाणा मे वर्णा
नादादवाप्या अन्तराद्विनिर्गता रसोऽभिप्रेत्यारत्ने ध्वनिरित्येनोक्ता । यथाह
भगवान् एव—'प्रत्ययैस्तु राशेर्वैशेष्येऽनुगणनाया । ध्वनिप्रकाशिते राशे शब्दम-
वधारयते ॥' इति । तेन व्यञ्जकं शब्दानां संधा ध्वनिरित्येनोक्ता । किंच वर्णेषु ना-
स्मात्प्रतिमावेषवि मनुः । यथोक्तम्—'अदीराणां यत्नेन शब्दमुच्चारितं मतिः । यदि
या नैव दृष्टानि वर्णं वा गच्छते स्तुतम् ॥' इति । तेषु तावत्स्वेव धूयमाणेषु वर्णेष्वोऽप्यो
ह्यनिरतिभिरनिरतिभेदात्मा प्रविष्टादुच्चारणैरित्याशयः संधिः । न ध्वनिरिति ।
यथाह न एव—'शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तं ध्वनिभेदात् संधा । ध्वनयः संधौ हन्ते रसो-
दात्मा तैर्न भिद्यते ॥' इति । अन्वयनिरति प्रविष्टेभ्यः शब्दव्यापारेभ्योऽभिधानान्वर-
णस्याहोभ्योऽतिरिक्तो व्यापारो ध्वनिरित्युक्तः । एव चतुःशतमिति ध्वनिः । न्योग्य

१ 'प्रकाशयते' म. २ 'तेषु धूय' क. ख. ३ 'व्याहरन्ति' ख. ४ 'तथैवान्य' इत्यागम्य 'आतिशरणीयम्' इत्यन्य क. ख. पुनश्चोक्तं

१. 'विद्वदुपश' म. २ 'अप्या' क. ख. ३ 'ध्वय' म. ४. शब्दजा. राशः इत्युक्तम् क. ख. ५ 'तत्राह' क. ख. ६ 'तत्रैवान्भर्तृ' म. ७ 'शब्दजा राशः ध्वनयोऽन्येराहता' म. ८ 'षट्शतानां' म. ९ 'इत्येव—शब्दानां' स. पुनश्चे नास्ति. १०. 'यथा' क. ख. ११ 'न एव तत्रमरत्न' म. १२ 'इति तेन' स. पुनश्चे नास्ति. १३. 'अपि' स. पुनश्चे नास्ति. १४ 'किं च' स. पुनश्चे नास्ति. १५ 'अदि' स. पुनश्चे नास्ति. १६. 'भेदे तु' क. ख. १७ 'समशोहन्ते' क. ख. १८. 'ध्वनिरिति' म.

अयमुक्तप्रकारो ध्वनिर्भवत्या नैकैवं विभर्ति । भिन्नरूपत्वात् । वाच्य-
व्यतिरिक्तमार्थस्य वाच्यवाचकाभ्यां सादृश्येणार्थप्रकाशनं यत्र ध्वन्य-
प्राधान्ये स ध्वनिः । उपचारमात्रं तु भक्तिः ।

सैत्रैतन्माहनिर्लेक्षणं ध्वनेरित्याह—

‘अतिव्याप्तेरथाव्याप्तेर्न चार्गा लक्ष्यते यथा ॥ १७ ॥’

नै न भवत्या ध्वनिर्लेक्ष्यते । कथम् । अनिव्याप्तेरव्याप्तेऽपि । तत्रा-
तिव्याप्तिर्ध्वनिव्यतिरिक्तेऽपि विषये भक्तोः संभवति । यत्र हि ध्वन्यव्य-
वृत्तं महत्सौष्ठवं नास्ति तत्राप्युपचरितसादृश्यस्या प्रमिच्छानुमेयप्रवर्ति-
व्यपहाराः कथयो दृश्यन्ते । यथा—

धोतप्रकार इति पद्यमधेयं योजयाम् । तन्नेऽर्थे व्यापारे व्यक्तं मनुदाये न । तदर्थं
दर्शयितुं ध्वनेत्यावरूपमाह—वाच्येति । नात्यर्थेन विधानिभ्यामपि । प्रयोगान्ते-
नेति वाच्यम् । प्रकाशानं धोतनमित्यर्थः । अतिव्याप्तिर्न तादृशं लक्षणमुपलक्षण-
मिति द्विविधमपि भवं दृश्यते । किं वैर्वाच्यत्वाद्वाच्यम् । अथ ध्वन्यव्यवृत्ति-
व्यवृत्तिः व्यावर्तकत्वमप्यपि लक्षणम्, उच्यते इति उच्यते इति उच्यते इति उच्यते इति
लक्षणम् । तत्र प्रथमं यत् निगम्येति—उपचारमात्रमिति । उपचारो पुनरित्य-
लेखना उपचारमनिरादिनो व्यवहार इत्यर्थः । व्यापारोऽनेदमाह—यत्र लक्षण-
पाराङ्गुलीयादव्यवृत्तिः प्रयोगान्तेऽपि व्यापारो बलुम्बितायां व्यावर्तकत्वमुपलक्षण-
रहिततादिव्यवृत्तिव्यवृत्तिः सम्यग्प्रवृत्तिः प्रवर्तते तच्च प्रयोगान्तेऽपि । तत्रापि
लक्षणाधीनं यत् ध्वनं लक्षणा ध्वनेर्न तत्वं व्यापारः । द्वितीयं यत् दृश्यते—तद्वि-
दिति । अत्रापि ध्वनिः । तद्विधि भवति । तत्रापि ध्वन्यव्यवृत्तिः यत् लक्ष्य-
रहितं तच्च ध्वन्य इत्याह—महत्सौष्ठवमिति । अत्र एव ध्वनेऽपि लक्षण-
व्यवृत्तिः न कृतं विवक्षितं भावः । महत्सौष्ठवं लक्षणम् । तद्विधि—
माध्याम्यध्वनेऽपि लक्षणोपो विवक्षितः इति । दर्शयति । तत्र प्रयोगान्ते यत्
तथा व्यवहार इत्याह—प्रवृत्तिपुनरोपेति । व्यापारो लक्ष्य इति । तत्र
मूल—प्रतिद्वितीया प्रयोगान्ते विवृत्तेऽपि । उपलक्षण-
व्यवृत्तिः

१ ‘मैव’ वा. २ ‘महत्सौष्ठवम्’ वा. ३ ‘महत्सौष्ठवम्’ वा. ४ ‘महत्सौष्ठवम्’ वा. ५ ‘महत्सौष्ठवम्’ वा. ६ ‘महत्सौष्ठवम्’ वा.

१ ‘महत्सौष्ठवम्’ वा. २ ‘महत्सौष्ठवम्’ वा. ३ ‘महत्सौष्ठवम्’ वा. ४ ‘महत्सौष्ठवम्’ वा. ५ ‘महत्सौष्ठवम्’ वा. ६ ‘महत्सौष्ठवम्’ वा. ७ ‘महत्सौष्ठवम्’ वा. ८ ‘महत्सौष्ठवम्’ वा. ९ ‘महत्सौष्ठवम्’ वा.

‘परिमलानं पीनाननमनमहाभुम्भन-

मनोमंथम्यान्. परिमन्ममप्राण हृदिम् ।

इदं जगन्नाम मेनिमिन्मुखाभेगाग्नेः

शृङ्गाग्र्याः मेनापं मदनि विमिनीमनयनम् ॥’

तथा—

‘शुम्भिन्मद मभुम्भं भयम्भिन्मद महम्भुम्भम् ।

परिमिन्न पुनो गमिन्मद पित्रो जत्रो गतिं पुनरुत्तम् ॥’

तथा—

‘कुनिआओ पगलाओ ओरण्णमुदीओ विहममाणाओ ।

अह गहिओ तह हिअअं हरन्ति उच्छिन्नमहिळाओ ॥’

तथा—

‘अज्जाएँ पहारो गयल्लाए दिण्णो पिण्ण यणवट्टे ।

मिउओ वि दूसहो थियअ जाओ हिअए सवणीणम् ॥’

गूढतां निधानवदेषन्न इति भावः । यथेति । वदतीत्युत्तरेण हि सुदीर्घप्रति-
पत्तिः । प्रयोजनं यद्गूढं स्वगन्धेनोच्चते तिमिराच्छ्वं स्यात् । गूढतया वर्णनेन किं
कारुण्यमधिकं जातम् । अनेनैवावयवेन वदति—यत् उपरन्तरेषां शक्यं किं वदति ।
अवस्थिभ्यश्च आदिप्रत्यये । पुनरुत्तमं पुनरावेष्टना लभ्यते । उक्तार्थस्यासंबन्धम् । ‘कु-
निआ. प्रगमा अचरन्तिवदता विहमन्त्य । यथा शृङ्गाणां हृदयं हरन्ति सैरिण्यो
महिळा ॥’ अत्र प्रहणेनोपादेयता लभ्यते । हरणेन तत्परतन्त्रनापत्तिः । तथा अ-
ज्जेति । कनिष्ठभार्याया स्तनपृष्ठे नवलनया बान्धनेनोचितक्रीडायोगेन मृदुकोऽपि प्र-
हारो दत्त सपत्नीना सभाभ्यमूचक तत्क्रोशानविभागनप्राप्तामां हृदये दुःसहो जातः ।
मृदुत्वादेव अन्यस्य दत्तो मृदु प्रहागेऽन्येन च संवेद्यते तु महद्व मृदुरपीति चित्रम् ।

१ ‘परिमितं ग २ ‘श्वभुजललापे’ क-ख. ३. ‘यथा’ ग. ४. ‘पुम्भ्यते
शतकृतोऽवरण्यते महत्कृत्य । विरम्य पुन रम्यते प्रियो जनो नास्ति पुनरुत्तम् ॥’
इति च्छाया ५. ‘यथा’ ग ६ टीकायामेव च्छायास्ति. ७. ‘यथा’ ग. ८. ‘कनिष्ठ-
भार्याया प्रहागे नवलनया दत्त प्रियेण स्तनपृष्ठे । मृदुकोऽपि तु मह इव जातो हृदये
सपत्नीनाम् ॥’ इति च्छाया

१ ‘यथेति’ ग-पुस्तके नास्ति २ ‘यद्यस्तं’ ग. ३. ‘उपस्थितं’ क-ख. ४. ‘तत्’
क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति ५. ‘मूचक’ क-ख. ६. ‘मृदुत्वादेव’ ग. ७. ‘अन्यस्य
संपद्यते’ ग.

तथा—

‘परार्थे यः पीठमनुभवति भग्नेऽपि मधुरो

यदीयः सर्वेषामिह सत्तु विकारोऽप्यभिमतः ।

न संप्राप्तो वृद्धिं यदि स भृशमक्षेत्रपतितः

किमिक्षोदोपोऽसौ न पुनरगुणाया मरुभुवः ॥’

इत्यत्रेणुपदेऽनुभूतिशब्दः । न चैवंविधः कदाचिदपि ध्वनेर्विषयोऽभि-
मतः । यतः—

‘उपत्यन्तरेणाश्रयं यत्तयाहत्वं प्रकाशयन् ।

शब्दो व्यञ्जकतां विभ्रद्धन्पुक्तेर्विषयी भवेत् ॥ १८ ॥’

अत्र बोद्धाहते विषये नोत्पन्नतराश्रयचालत्वस्य किहेतुः शब्दः । किंच—

‘हृदा ये विषयेऽन्यत्र शब्दाः स्वविषयादपि ।

लावण्याद्याः प्रयुक्तास्ते न भवन्ति पदं ध्वनेः ॥ १९ ॥’

दानेनात्र फलवत्त्वं लक्ष्यते । तथा—परार्थेति । यद्यपि प्रस्तुतमहापुदपापेक्षयानुभव-
तिशब्दो मुदय एव तथाप्यत्रानुते इत्थी प्रत्यक्षमाने पीडया अनुभवनेनापेक्षया पीडा-
वत्त्वं लक्ष्यते । तत्र पीडमाने पर्यवस्यति । नन्वस्यत्र प्रयोजनं तद्विधमिति न ध्वन्य-
इत्याशङ्काह—न चैवंविध इति । यत उपत्यन्तरेणेति । उपत्यन्तरेण ध्वन्यति-
रिक्तेन ह्युदेन शब्दाद्यो(भव)व्यापारविशेषेणेति । सत्त्वं इति पक्षसर्वेषु बोध्यम् ।
इत्यनुक्तेर्विषयी भवेदिति । ध्वनिशब्देनोच्यते इत्यर्थः । उदाहृत इति । वदती-
त्यादौ । एवं यत्र प्रयोजनं सद्यः मादरास्पदं तत्र को ध्वननव्यापार इत्युक्त्वा यत्र
मूलत एव प्रयोजनं नास्ति, भवति चोत्तरात्मनापि को ध्वननव्यापार इत्याह—
किंचेति । लावण्याद्या ये सत्त्वा स्वविषयात्प्रत्यक्षप्रयुक्तत्वादेः स्पर्शादन्यत्र ह्य-
त्वादी हताः । हतादेव त्रितयैर्विषुपेक्षणव्यवधानशून्याः । यथाह—‘निश्चा लक्षण-
कानिन्त्यामर्थादिनिधानवत्’ इति । ते तन्मिन्स्वविषयादन्यत्र प्रयुक्ता अपि न ध्वनेः
पदं भवन्ति । न तत्र ध्वनिव्यवहारः । उपचरिता शब्दस्य वृत्तिर्गोणी । लावण्यादी-

१. ‘यथा’ ग. २. ‘च’ ग. ३. ‘नयं’ ग. ४. ‘इत्यादाविशुपदेऽनुभूतिशब्द’ क-
ख. ५. ‘कदाचिदनेर्विषयः । यत’ क-ख. ६. ‘आशङ्का’ ख. ७. ‘नोत्पन्नरे-
णाश्रय’ क-ख. ८. ‘निश्चा’ ग.

१. ‘तद्वत्त्वत्वं’ ग. २. ‘न’ ग-पुनःके नास्ति. ३. ‘ध्वन्यर्थे’ क-ख. ४. ‘लक्षणाः

तेषु चोपचरितशब्दवृत्तिरस्तीति । तथाविधे च विषये कचित्संभव-
न्नपि ध्वनिव्यवहारः प्रकारान्तरेण प्रवर्तते । न तथाविधशब्दमुखेन ।

अपि च ।

‘मुख्यां वृत्तिं परित्यज्य गुणवृत्त्यार्थदर्शनम् ।

यदुद्दिश्य फलं तत्र शब्दो नैव स्पृह्यते ॥ २० ॥’

तत्र हि चास्तुतिशयविशिष्टार्थप्रकाशनलक्षणे प्रयोजने कर्तव्ये यदि

स्यैवः । शब्दप्रवृत्तेनानुलोम्यं प्राप्तिरूपं सप्तप्रवाचीलेखमादयः शब्दा लक्षणिका वृ-
त्त्यन्ते । लोभामनुगतमनुलोमं मैदानम् । वृत्त्य प्रतिपक्षतया स्थितं स्रोतः प्रतिप-
क्षम् । तुल्यगुरु, गुणप्रवाची । इति मुख्यो विषयः । अन्य, पुनरुपचरित एव । न चात्र
प्रयोजनं किंचिदुद्दिश्य लक्षणा प्रवृत्तेति न नाद्विषयो ध्वननव्यवहारः । ननु ‘उद्दिष्टि-
लक्षणाहि पञ्चप्रश्नमिगमिगालवणुज्वलं गुमरिप्रोद्गारण्य’ (१) इत्यादी लावण्यादिगद्गदसं-
निधानेऽपि प्रणीयमानाविव्यक्तिः । सत्यम् । सा तु न लावण्यशब्दात् । अपि तु गम-
प्रवाच्यार्थप्रतीत्यनन्तरं ध्वननव्यापारदेव । अत्र हि प्रियेयमासुखस्यैव समस्याभाप्रवा-
शकत्वं ध्वन्यन इत्यलं बहूना । तदाह—प्रकारान्तरेणेति । व्यवहारेणैव । न तूप-
चरितलावण्यादिगद्गदप्रयोगादित्यर्थः । एवं यत्र यत्र भवितुमत्र तत्र ध्वनिरिति लाव-
ण्यमिति । तेन यदि ध्वनेर्भक्तिर्लक्षणं तदा भवितुमिति सत्तत्र ध्वनिव्यवहारः स्मारित-
स्तिव्यमिमन्वुपगम्यमिति वृत्तम् — भवतु यत्र यत्र भवितुमत्र तत्र ध्वनिः । तथापि ये-
द्विषयो लक्षणव्यापारो न नाद्विषयो ध्वननव्यापारः । न च भक्तिविशेषो धर्मधर्मिभावो
धर्म एव लक्षणमित्युच्यते । न च लक्षणा लावदमुदवार्थविश्वो व्यापारः । ध्वननं च प्रयो-
जनविषयम् । न च नाद्विषयोऽपि द्वितीयो लक्षणाव्यापारो दुर्लभः । लक्षणागामप्यभावात् ।
‘अभिप्रायेण’ — अत्रि चेत्यादि । मुख्यो ध्वनिमभिप्रायेणारं परित्यज्य परिमप्य
गुणवृत्त्या लक्षणव्यवहारं ध्वननं प्रत्यापना सा यत्फलं कर्मभूतं प्रयोजन-
कमुद्दिश्य किरते तत्र प्रयोजने नाद्विषयो व्यापारः । न चर्मा लक्षणैव । यत् एव-
लक्ष्मी वापदव्यापारेण विपुर्गतिव्यवस्था गतिरवशोऽनवच्छिन्नं च सत्यं तदीयो व्या-
पारे लक्षणा । न च प्रयोजनमर्थमवत सत्यं वापदयोगः । तथाभावे तत्रापि नि-
मित्तत्वस्य प्रयोजनत्वस्य वापदयोगव्यवधानात् । तेनायं लक्षणलक्षणाया न विषय

१. ‘अत्र’ ग. २. ‘अत्र’ ग. ३. ‘लक्षणाप्रयोजने’ ग.

१. ‘यत्र’ क. ख. २. ‘लोभामनुगत’ ग. ३. ‘सदनम्’ क. ख. ४. ‘ध्वनित-
र’ ग. ५. ‘प्रियेयमसुखस्यैव’ क. ख. ६. ‘बहूना’ क. ख. गुणवृत्त्यर्थेति ७. ‘ध्वने-
देति’ ग. ८. ‘अत्र’ क. ख. ‘अनुपगम्यमिति’ क. ख. ९. ‘वद्विषयोऽपि’ ग. १०. ‘विष-
दये’ ग. ११. ‘वृत्त’ क. ख. गुणवृत्त्यर्थेति. १२. ‘व्यापारं च’ ग. १३. ‘भक्तये’
ग. १४. ‘अवतमवत’ ग.

ध्वनिप्रभेदो विवक्षितान्यपरवाच्यलक्षणः । अन्ये च बहवः प्रकारा भक्त्या व्याप्यन्ते । तस्माद्भक्तिरलक्षणम् ।

येन शब्दार्थाभ्या मिधीभवत इत्येवं लक्षणिकादौलस्य भेदः । यदाह—‘गीते शब्दप्रयोग, न लक्षणायां’ इति । तत्रापि लक्षणास्तेवेति सर्वत्रैव व्यापिका । सा च पञ्चविधा । तद्यथा—अभिधेयेन संयोगात् । द्विरेकशब्दस्य हि योऽभिधेयो भ्रमरशब्दः द्वौ रेफौ यस्येति कृत्वा तेन भ्रमरशब्देन यस्य संयोगः सपञ्च. पट्पदलक्षणस्यार्थस्य सोऽर्थो द्विरेकशब्देन लक्ष्यते । अभिधेयसंबन्धं व्याख्यानस्य निमित्तीकृत्य ताभीप्यात् । ‘गङ्गाया घोष’ । समवायादिति । स्वसंबन्धादित्यर्थः । ‘यद्वा प्रवेशय’ इति यथा । वैपरीत्यात् । यथा—सन्नुमुदित्य कश्चिद्वीति—‘किमिवोपकृतं न तेन मन’ इति । क्रियायोगादिति । कार्यकारणभावादित्यर्थः । यथा—अभाषहारिणि व्यवहारः ‘प्रणानयं हरति’ इति । एवमनया लक्षणया पञ्चविधया विश्वमेव व्याप्तम् । तयाहि—‘शितारिणि—’ इत्यत्राकस्मिकप्रभविरोपादिवाधकानुप्रवेशे सादरपात्रलक्षणास्तेव । नन्वेवमाह्वीकृतं न मन्ये लक्षणा । कथं तर्ह्येतं विवक्षितान्यपरति । तद्वेदोऽत्र मुख्योऽमलक्ष्यकमात्मा विवक्षितः । तद्वेदशब्देन च रमभाषणमासातप्रशमभेदात्तद्वान्तरभेदाच्च । न च तेषु लक्षणाया उपपत्तिः । तयाहि विभावानुभावप्रतिपादके कथ्ये तत्रार्थे मुख्ये तावद्वाधकानुप्रवेशोऽयसमाव्य इति को लक्षणावकाशः । ननु किं बाधया इयदेव लक्षणाम्बन्धम्—‘अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते’ इति । इह चाभिधेयानां विभावानुभावार्थानामविनाभूता रमादय इति लक्ष्यन्ते । विभावानुभावयोः कारणकार्यरूपत्वात्, न्यतिवारणा च तन्माहकारित्वादिति चेत्, मैषम् । धूमशब्दादुभे प्रतिपक्षे श्मिन्मृत्तिरपि लक्षणाकृतैव स्यात् । ततोऽपि ज्ञानपमोदस्मृतिरिति च नान्यत्रापि नान्यार्थः स्यात् । धूमशब्दस्य स्वार्थविधानात्वात् नान्यति व्यापार इति चेत्, नापान तादृ मुख्यार्थबाधो लक्षणाया जायिनमिति । गति हि तस्मिन्वार्थविधानेनमात्रात् । न च विभावार्थप्रतिपादने बाधकं किञ्चिदस्ति । नन्वेवं धूमावगमनानन्तरास्मिन्मरणवर्द्धिभावार्थप्रतिपक्ष्यमन्तरं इत्यारिषिणस्तत्प्रतिपत्तिरिति शब्दव्यापार एवात्र नास्ति । इह तावदयं प्रतीतिज्ञो भीमावक प्रष्टव्यः—किमत्र परचित्तज्ञानमात्रे प्रतिपक्षरेव रमप्रतिपत्तिर्गमनमा भवत । नैव भवितव्यम् । एवं हि लोकमनसितृ-धनुम-नमाद्यपि वा रमना । यस्म्यलौकिकवमन्तात्मान्ता रमात्मादृ च त्वगतानि वादवर्णनाप्राप्या नामां स्मृत्यानुमानादिना मन्त्रीकारपात्रोक्तैव्यः ।

१ ‘तद्वेदप्रकृत्य कथ्यमाणभक्त्या’ वा.

१ प्रयोगो लक्षणा क-स्व. २ ‘नैव सर्वत्र’ वा. ३ ‘पञ्चधा’ वा. ४ ‘हि’ क-स्त-पुनरुक्त्योर्नास्ति - तेन क-स्व-पुनरुक्त्योर्नास्ति ५ ‘न’ स-पुनरुक्ते नास्ति. ७. न तद्वेदा हि मुख्यो क-स्व. ८ स्मृत्यानुमानादिना मन्त्रीकारपात्रोक्तैव्यः वा.

किं तु संभिजेन कार्यकारणानुमानादिना मत्तुनहृदयो विभाकारिणं प्रतिपद्यमान ए
न ताटाध्येन प्रतिपद्यते । अपि तु हृदयसंवादापरपर्यायसहृदयवदगवसीहृतनया पूर्ण
भविष्यद्गाम्पादाङ्गुलीभावेनानुमानस्मरणारिगर्भिमनारहं तन्मयीमङ्गलोचिनवर्षणाप्र
णतया । न चासी चर्वण्य प्रमाणान्तरतो ज्ञाता पूर्व येनेदानीं ह्युक्तिः स्यात् । न चापुन
नुनाधिप्रमाणान्तरादुत्तरया । अर्लोचिके प्रत्यक्षाद्यव्यापारात् । अथ एकार्त्तिक ए
विभाकारिव्यवहारः । यदाह—‘यद्यमनुभावयति कायद्वयवदृष्टोऽभिनयनस्यादनुभा
हति । तच्चिन्तितान्मयीभवननेत्र ह्यनुभवनम् । लोके तु कार्यभेदेऽप्यने मानुभा
अथ एव परकीया न चिन्तितिर्यम्यन ह्यरभिप्रायेण ‘विभाजनानुभावव्यभिचारिणोऽप्येवमि
नियतिः’ इति सूत्रे स्थापितदृश्यं न ह्यनम् । तत्रानुन तात्त्वभूतं स्यात् । तथापि न
रतीमात्रं भीतिज्ञादुच्यते । तद्विभाजनानुभावोचिनचित्तवृत्तिप्रकारमुत्तरवर्णोदयात्
हृदयसंवादादौयोगितोर्वैचित्तवृत्तिरिक्तानावस्थायामुद्यमानादिति स्थापितप्रकार
वगमात्रं । व्यभिचारी तु चिन्तितव्यामनेऽपि मुञ्चयितवृत्तिरवस्था एव वैचर्येण इति
विभाजनानुभावमध्ये गणितः । अथ एव स्मयमानताया एवैव गणितोऽपि प्रवक्ष्यप्रवृत्त
श्रुतगाममादिवारणोदितहर्षरिक्तवैचिन्तितवृत्तिव्यवभावेन चरितव्यवस्थम् । अथपि
नाप्राभिन्नजनमेव, न तु हासनम् । प्रमाणव्यापारवत् । नाप्युपादनम् । हेतुव्यापारवत्
ननु यदि नेत्रं हसितं वा निवसति, तर्हि विभेदः । न स्वयमगात्तं विभेदो रता
अपि तु चरितोपयोगी । ननु हेतुदृष्टमव्ययः यत् एव न एतं तत्र एकार्त्तिकमित्युक्तम्
नन्वेवं रणोऽप्येव स्यात् । अत्र । किं तत्र । तच्चरितान एव प्रैतिविमुपनिर्दि
रिमेवैवर्षनीयम् । नन्वप्रमाणवमेव । न । रैतेरेवर्षनीयत्वात् । एतद्विषयैव चरि
तामात्रम् । इत्यतं कथम् । अथ रणोऽदमर्त्तवत् । येन रणितरकापुत्रासम्भवं
विभाजानुभावयोगिनोऽपि रणं प्रति व्यग्रवत् । वा तत्र लक्षणाया दृष्टाति । वाच्यं
वदन्ति रैतेनेत्रं तच्चरिता दृश्यते । दृश्यते हि तदेव वैचर्यं पुन पुन पश्येदंता
नय रैतेदयो लोच । न तु वाच्यस्य तत्र उपादेस्तपि ये हेतवः इति व्यर्थेन ह्यप्रती
तिव्यापारयोग एवेति रैतेदम्यति ध्वनयन् । अथ एव तद्वदमता । ननु वा
वदभेद इति विवेचिष्यम्, तदन्तर्भावता । ताव हि तादृशवर्तिनं तदववलेभ्य
प्रतिपादयतुमर्त्तदृष्टानेकगमवत्तु चरितव्यवस्थमर्त्तव्यं रैतेवदेव । अत्रिहारे वा लक्ष

१. प्रतीकते' ग. २. 'व्यवहार एव' क.ख. ३. 'लोचरूपि' क.ख. ४. 'चैत्ये' क.
५. 'वाच्यवत्तद्वदम्य वन्तु' ग. ६. 'नन्वप्य' ग. ७. 'चैव' क.ख. ८. 'नन्वद' ग.
९. 'रता' । ननु विभाकारित्वे किं ह एवो हेतुजन काह । न ह एवो न काव ।
अपि तु' ग. १०. 'अप्रमाण' क.ख. ११. 'प्रैतिविमुपनि' क. 'प्रैतिविमुपनि' ख.
१२. 'विमर्षनीयम्' ग. १३. 'न' क.ख. पुनवर्षने' ति १४. 'मुनेरेव' ग.
१५. 'निर्णयनेनैव' क.ख. १६. 'चरि' क.ख. १७. 'वदंता' ग. १८. 'वाच्य-
वलेव' क.ख. १९. 'तद्वदम्य' ग. २०. 'प्रवक्ष्यप्रवृत्त' क.ख.

‘कस्यचिद्धनिभेदस्य सा तु स्यादुपलक्षणम् ।

सा पुनर्भक्तिर्वक्ष्यमाणप्रभेदमव्यादन्यतमस्य भेदस्य यदिनामोपलक्षण-
तया संभाव्येत । यदि च गुणवृत्त्यैव ध्वनिर्लक्ष्यत इत्युच्यते तदभिधा-

नेको वाक्यार्थः स्यात् । कैमेणापि विरम्यव्यापारयोगः । पुनरचारितेऽपि वाक्ये स
एव । रामभादिप्रकरणादेस्तादवस्थ्यात् । प्रकरणसमयप्राप्यार्थस्तिरस्वारेणोर्ध्वान्तरप्रत्याय-
कत्वे हि नियमाभाव इति । तेन ‘अभिज्ञेयं सुहृद्यान्स्वर्गवामः’ इति धृती स्यादेव न
मासिमिलेय नार्थ इत्यत्र वा प्रमेति प्रयज्यते । तत्रापि न कानिदियत्तैल्यनाभास इत्येवं
वाक्यभेदो वृणुष्यते । इह तु विभावाद्येव प्रतिपाद्यमानं चर्यणाधिपयनोन्मुपमिति समया-
शुपयोगाभावः । न च नियुक्तोऽहमत्र करवाणि कृतायोऽहमिति शास्त्रप्रतीतिः[१] सर-
शमदः । तत्रोत्तरकर्तव्यान्मुन्येन लैकिकत्वात् । इह तु विभावादिचर्यणाश्रुतपुष्पवन्का-
लमार्थोदितानां न पूर्वापरकालानुबन्धिनीति र्लैकिकत्वादाद्योगिविषयाद्यान्य एवार्थं
रमास्तादः । अत एव ‘शिरारिणि-’ इत्यादावपि मुख्यार्थवाधार्तिकमेव नपेक्ष्यैव सौहृदया
व्यभिप्रायं चातुप्रतीत्यात्मकं संवेदयन्ते । अत एव प्रत्यक्षरः सामान्येन विवक्षितान्य-
परवाच्ये ध्वनां भेदरभावमव्यधात् । अस्माभिस्तु द्वन्द्वकृतं प्रत्यावयितुमुक्तम् । भवत्यत्र
लक्षणा । अलक्ष्यक्रमे तु कुपितोऽपि किं वरिष्यतीति । यदि तु न कुप्यते ‘मुपगंमुप्या-’
इत्यादावविवक्षितवाच्येऽपि मुख्यार्थवाधादिलक्षणातामप्रीमनपेक्ष्यैव व्यङ्ग्यार्थविधान्ति-
रित्यलं बहूना । उपसंहरति—तस्माद्भक्तिरिति ।

ननु मा भून्नितिरिति भक्तिरिति चक्रे रूपम् । मा च भूद्भक्तिर्वैनेलक्षणम् । उपलक्षणं
तु भविष्यति । यत्र ध्वनिर्भवेति तत्र भक्तिरप्यस्तीति भक्त्युपलक्षितो ध्वनिर्न ताव-
द्वैतगवन्नास्ति । इत्यत्र च किं परम्यं नन्दं किं वा गु(न)ं शुद्धिमिति तत्राह—क-
स्यचिदित्यादि । ननु भक्तिस्मावधिरनैरुक्ता । तदुपलक्षणमुपेन च ध्वनिमपि
रामप्रभेदं लैक्यध्वनिः । किं तदलक्षणेनेत्याद्युक्ताह—यदि चेति । अभिधानाभिधे-
यभावो लक्ष्यकारणा मीषकः । ततथाभिधाने वैवाच्यकरणमीषागर्भित्वरिते कुत्रेदा-

१ ‘सभाव्यते’ क-ख.

१ ‘कमेण विरम्य व्यापारायोग’ क-ख. २ ‘अपि’ ग-गुप्तकं नास्ति. ३. ‘प्रा-
प्तार्थं’ क. ‘प्राप्त्यादे’ ख. ४ ‘अर्धान्तरत्वं’ ग. ५. ‘तत्र न’ ग. ६. ‘शिरयोगमुगं’ क-
ख. ७. ‘महदया’ ग-गुप्तकं नास्ति. ८. ‘तत्र एव’ क-ख. ९. ‘ध्वनां’ क-ख-
गुप्तकयोर्नास्ति. १०. ‘भेदरभावार्थं’ क-ख. ११ ‘भक्तिध्वनिरिति’ क-ख. १२. ‘तु’
क-ख-गुप्तकयोर्नास्ति. १३. ‘भविष्यति’ क-ख. १४. ‘तदुपलक्ष्यनि हास्यनि च’
ग. १५. व्यापक इत्यत्र अलंकारागमिजनं क-ख-गुप्तकयोर्नास्ति.

व्यापारेण तदितरोऽन्कारवर्गः समग्र एव लक्ष्यति इति प्रत्येकमलंकारगण-
लक्षणद्वारेण वैयर्थ्यमसङ्गः । किं च

लक्षणेऽन्यैः कृते चास्य पक्षसंसिद्धिरेव नः ॥ २२ ॥'

कृतेऽपि वा पूर्वमेवान्यैः न निरक्षणे पक्षसंसिद्धिरेव नः । यस्माद्धनिर-
सीति नैः पक्षः । स च प्रागेव संसिद्ध इत्ययत्नसंयत्तसमीहितार्थाः संप-
न्नाः स्युः । येऽपि सदृश्यदृश्यमवेषमनारयेभ्यमेव ध्वनेरात्मानमाकाशि-
पुष्टेऽपि न परीक्ष्यवादिनः । यत उक्त्या नीत्या वक्ष्यमाणया च ध्वनेः
सामान्यविशेषलक्षणे प्रतिपादितेऽपि यद्यनालयेयत्वं तत्पर्वणामेव वस्तूनां
तत्पराक्तम् । यदि पुनर्ध्वनेरतिशयोक्त्यानया काव्यान्तरातिशयायि सैः
स्वरूपमाख्यायते तत्तेऽपि युक्ताभिधायिन एव ।

इति धीराजानवानन्दवर्धनाचार्यविरचिते धन्यालोके प्रथम उद्घोतः ।

नीमनैवागणो व्यापारः । यथा हेतुगताभ्यां शब्देन इति तार्किकेन क्रियेयानीमी-
श्वरप्रतीतिना वर्तुणा इत्युक्ता वा कृत्यमपूर्वं व्यादिति शब्दे निगलम्य स्यात् । तदाह—
लक्षणद्वारेण वैयर्थ्यमसङ्ग इति । सा भूता पूर्वोन्मीलनम् । पूर्वोन्मीलनभेदास्मानि
गन्तव्यं नाना । नानावि ३ । नोप ६ तत्परापेक्षा — किं चेन्न्यादि । प्रातेयेति ।
स्य प्रपञ्चगानि ३३ । एव विरचितमनन्तरं नैव ॥ ११ ॥ न निगलमेव ।

द्वितीय उद्घोतः ।

एवमविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनिर्द्विप्रकारः प्रकाशितः । तत्राविवक्षितवाच्यस्य प्रभेदप्रतिपादनायेदमुच्यते—

‘अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ।

अविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेर्वाच्यं द्विषा मतम् ॥ १ ॥’

द्विविधः’ इति । स्वर्णयामिनि । लौकिकानां शास्त्रीयानां चेत्यर्थः । अतिशयोक्त्येति । तथा ‘तान्यभिराणि हृदये किमपि स्फुरन्ति’ इतिरद्वितीयोक्त्यानादयेत्यतोक्ता सारभूतता प्रतिपादयितुमिति शिवम् ।

किं लोचनं विना लोको भाति चन्द्रिक्यापि हि ।

तेनाभिनवगुणोऽत्र लोचनोन्मीलनं व्यथान् ॥

यदुन्मीलनसौख्यैव विश्वमुन्मीलति घणान् ।

स्वाम्यायतनविधान्तां तां वन्दे प्रतिभां शिवाम् ॥

इति श्रीमहामाहेश्वराचार्यव्यासभिनवगुणोन्मीलिते सहस्रबालोक्त्यध्याये

ध्वनिसंकेते प्रथम उद्घोतः ।

या स्मर्यमाणा धेयानि सूनो ध्वनयते दम्भः ।

सामभीष्टफलोदारकल्पवरीं सुवे शिवाम् ॥

वृत्तिकारः संगतिमुद्घोतस्य कुर्वाण उपक्रमते—एवमित्यादि । प्रकाशित इति । मया वृत्तिकारेण सतेति भावः । न नैतन्मयोक्तम्, अपि तु कारिकाकाराभिप्रायेणैवाह—तत्रेति । द्विप्रकारप्रकाशने वृत्तिकारकृते यन्निमित्तं बीजभूतमिति सबन्धः । यदिवा तत्रेति पूर्वशेषः । तत्रेति प्रथमोद्घोते वृत्तिकारेण प्रकाशितो विवक्षितवाच्यस्य य. प्रभेदोऽयान्तरप्रकारस्यप्रतिपादनायेदमुच्यते । तदयान्तरभेदप्रतिपादनद्वारेणैव धानुवादद्वारेणाविवक्षितवाच्यस्य य. प्रभेदो विवक्षितान्यपरवाच्यान्प्रभिन्नत्वं तन्प्रतिपादनायेदमुच्यते । भवति मूलतो द्विभेदत्वं कारिकाकारस्यापि समतमेवेति भावः । संक्रमितमिति णिच् व्यञ्जनाव्यापारे य. सहकारिवर्गसंसायं प्रभेद इत्युक्तम् । तिरस्कृतशब्देन च येन वाच्येनैविवक्षितेन सताविवक्षितवाच्यो ध्वनिर्व्यपदिश्यते तद्वाच्यं द्विभेदि

१. ‘अविवक्षितार्थ’ क-ख.

१. ‘लौकिकीयानां शब्दानां शास्त्रीयानां’ क-ख. २. ‘इत्यतिशयो’ क-ख. ३. ‘साररूपता’ ग. ४. ‘सुखत्वेव’ क-ग. ५. ‘चार्याभिनव’ ग. ६. ‘विरचिते वाक्यालोक्तलोचने प्रथमः’ ग. ७. ‘एवमिति’ ग. ८. ‘भेद’ क-ख. ९. ‘संक्रमितेति णिच् व्यञ्जनाव्यापारे य.’ क-ख. १०. ‘प्रभावः’ क-ख. ११. ‘अविवक्षितवाच्येनावस्थितेन सता’ ग.

तथाविधाम्यां च ताम्यां व्यङ्ग्यस्यैव विरोध इति व्यङ्ग्यमकाशना
परस्य ध्वनेरेवासं प्रकारः ।

तत्रार्थान्तरसंक्रमितवाच्यो यथा—

‘क्षिप्रदयामलक्षान्तिविधितो चेत्तद्व्यङ्ग्यं यथा

याताः क्षीकरिणः पयोदमुद्दह्यमानन्दकेफाः कलाः ।

धामं तान्नु दृढं कटोरद्वयो रामोऽलि सर्व सहे

धेदेदी नु कथं भविष्यति दृष्टा ॥ देवि धीरा भव ॥’

संक्षेपः । योऽर्थः अपरदमावोऽपि तावन्तैरनुपयोगाद्भर्मान्तरसंक्रमितवाच्यतामिव गतोऽर्थः
लक्ष्यमाणोऽनुपगमैर्धर्मा सुप्रसङ्गाद्येवार्थे स भवान्तरपरिणत उच्यते । अन्वयपथमात्रेण
व्याख्यातव्येणार्थान्तरमिति कृत्वा पठयन् इव स निररुत इति । ननु व्यङ्ग्यमात्रेण
वदा च्चेदेवेदो निरप्यते तदा वाच्यस्य द्विधेति भेदकथनं नै गणतमित्यावाहनाह—तथा
विधाभ्यां चेति । यो यस्मादर्थः । व्यङ्ग्यवैविध्यादियुक्तं व्यङ्ग्यवैविध्यमिति
भावः । व्यङ्ग्ये स्वर्थे यदि ध्वनिान्तरमात्रं न कथिरोप इति भावः । तत्रार्थान्तर
इति । अथ ओके रामदेवसंगीति । क्षिप्रया जलमेकध्वन्यामात्रा दशमन्त्रया द्विविध
जितोत्तममित्रवर्णया वान्त्रया वातवर्णेन विमलाभ्युक्तिरियेकभो ये । हेकन्वो विभु
मन्त्राणांमया कन्वन्त्य पञ्चममन्त्राणां त्रेद्विधमात्रं वताका निमग्नविशिष्टा येपुं
तत्त्वविधं यथा । एवं मन्त्रावहाराणां कर्तनं । द्विधोऽपि नु गदा । यत सुभक्तये
वर्णनार्थं यथा काना इति मन्दमन्दमन्त्रेण मातृवर्णनार्थं यथा मन्त्रं न बहुवचनन सूचितम्
नर्हि गृहं स वाच्यार्थः यथा मन्त्रं स गृहं — यथा गीता यथा मन्त्रं स गीता यथा मन्त्रं स गीता
इत्येव मन्त्रावहाराणां मन्त्रं स गीता यथा मन्त्रं स गीता यथा मन्त्रं स गीता यथा मन्त्रं स गीता
नाथ गीता यथा मन्त्रं स गीता यथा मन्त्रं स गीता यथा मन्त्रं स गीता यथा मन्त्रं स गीता
विभाजिता इति मन्त्रं स गीता यथा मन्त्रं स गीता यथा मन्त्रं स गीता यथा मन्त्रं स गीता

इत्यत्र रामशब्दः । अनेन हि व्यङ्ग्यार्थमन्तरूपपरिणतः संज्ञी
प्रत्याप्यते, न संज्ञामात्रम् ।

यदा च ममैव विश्वमणलीलयाम्—

‘तान् जाअन्ति गुणा जाला दे सहिअण्हि’ धेप्पन्ति ।

रश्मिरजानुम्माहिआई होन्ति कमलाई कमलाई ॥'

भयं द्वितीयः कमलशङ्करः ।

[illegible]

१. कृष्णदेव रायदेव के पुत्र थे। २. 'मह' शब्द, 'मह' शब्द-१ मूल अर्थ
३. 'मह' शब्द, 'मह' शब्द-१ मूल अर्थ

[illegible]

अत्यन्ततिरस्कृतबोध्यो यथादिक्वेर्वाल्मीकेः—

‘रघिसंकान्तसौभाग्यस्तुषारावृतमण्डलः ।

निःश्वामान्ध इवादर्शमन्त्रमा न प्रकाशते ॥’ इति ।

अत्रान्धशब्दः ।

‘गैभणं च मघमेहं धारालुतिञ्जनुणाहं ज वणाहं ।

गिरहंकारमिञ्छा हरन्ति नीलैर्भो वि गिताभो ॥’

अत्र मघनिरहंकारशब्दो ।

गुणशब्दस्तु ऐहिकप्रमाहेति । तत्र लक्षणाद्येतिशयोक्तिं तद्व्याप्तीकम् । अनु-
पयोगव्यतिथौ ह्यपौडस्य ध्वनेर्विश्वो लक्षणामूलस्य । यत्तु इदपर्यन्तं उक्तम्—‘इहा
हेति । शरम्भापौडस्यं यमकारः’ इति । तथापि शरम्भ आवेगो विप्रलम्भमभिव्यक्तिरिति
रसध्वनिशब्दपुण्यम् । न च रामशब्दाभिधेयत्वात्तदाह्वयकेन विना शरम्भोक्तोऽपि ।
अहं गहे तस्याः ति कर्त्तव्य इत्येवमात्मा हि शरम्भः । हेमलपदे च कः शरम्भ इत्याहो तावत् ।
अनुपयोगव्यतिथौ च मुक्त्यार्थवाधाशङ्कीति लक्षणामूलत्वादभिहितशब्दभेदात्सोप-
रिच । इत्यापेक्ष्योपिबध्नात् । न च शिरस्कृतं हेतुस्य । तस्यापि साव्यनुगमात् । अत
एव ये परिणतर्कभेदपुरावाव्यवहणम्—‘अत्यन्तत्वादि । आदिकनेरिति ध्वनेर्लक्ष्यप्रतिष्ठा-
तामाह—‘वैधीति । हेमन्तवर्णने पञ्चक्यां रामसोक्तिरियम् । अन्ध इति बोधहृदयः ।
जात्यन्धश्चापि गमे हेतुपुराणात् । अन्धोऽयं पुरोऽपि न पश्यतीत्यनन्तरं तिरस्का-
रोऽङ्गोपायस्य न स्वत्यन्तात् । इह आदर्शमन्त्रमाहो यमणमपि न गच्छमिति । अन्ध-
शब्दोऽत्र पदार्थसूत्रादीवर्णादात्मनः कैशैराष्ट्रमन्त्रमिमांशुर्वादर्शलक्षणमा प्रतिपादयति ।
अमाश्रयणातिरिक्तमन्त्रानुपयोगात्तद्वैधीत्यर्थमन्त्रमन्त्र प्रपादनं व्यनात् । आवायकेन
■ यदुक्तम्—‘इवादर्शमोमाटीण १०-यत्र न कावर्’ इति तत्पुस्तोकाधर्मपरामर्शः ।
आदर्शमन्त्रमगाहं मन्त्रमभिव्यक्त्यो योनयान् । निःश्वामान्ध इति आदर्शमन्त्रमणम् ।
इवादर्शमन्त्रमगाहं इति योनयान् आदर्शमन्त्रमा इत्युदाहरणं भवति । योनयान् नैर्वावराष्ट्र-
स्य १०म् । १ च निःश्वामान्ध इवादर्शो ॥ इति मन्त्र इति कल्पना युक्ता । जैमि-
नीयेत्युच्यते तत्र योनयान् न कावर्त्योक्तम् । मन्त्रमिति । मन्त्रः य मन्त्रेण धा-

१ वाच्यार्था व्यनयथा वा. - इति कः-अ पुस्तकयान्त्रोक्त २ यथा च
शब्दो गमय न वा ३ ‘नीलाह ११ कः-अ

१ लक्षणांमूल शब्द कः-अ २ यमलमन्त्रेन च वा ३ आदर्शमन्त्रमणम् वा.
४ ‘धर्मिपण’ वा - च वा पुस्तक-नाम्ना ५ ‘वयो कः-अ ६ ‘अत्यन्त-व्यति’ वा
पुराणं नास्ति ७ ‘रघिसंकान्त’ भावः वा ८ इत्युपसंहार कः-अ. ९ लक्ष्य
वातात् कः ११ ‘अन्धत्वस्य कः-अ १२ ‘न इत्यर्थमन्त्र’ कः-अ १३ ‘आदर्श-
क-अ. १४ ‘धर्मोन्मत्तस्य वा. १० ‘युत्र—वन्धर्मिलन वा. ११ ‘यथा परी’ वा.

‘असंलक्ष्यक्रमोद्द्योतः क्रमेण द्योतितः परः ।

विवक्षिताभिषेयस्य ध्वनेरात्मा द्विधा मतः ॥ २ ॥'

मुख्यतया प्रकाशमानो व्यङ्ग्योऽर्थो ध्वनेरात्मा । स च वाच्यार्था-
पेक्षया कश्चिदलक्ष्यक्रमतया तुल्यं प्रकाशते, कश्चित्कमेवेति द्विधा मतः ।

तत्र

‘रसभावतदाभासतत्प्रशान्त्यादिरक्रमः ।

ध्यनेरात्माङ्गिभावेन भासमानो व्यवस्थितः ॥ ३ ॥'

[illegible]

१. २५ नवम्बर १९५५

[illegible]

हि तस्य कदाचिद्भवति । तदा चार्थसाधुद्वयानुष्ठानरूपभेदेनेति वक्ष्यते । आत्मशब्दः
समावयवचनः प्रकारमाह । तेन रसादिर्योऽयं स ध्वनेरकम्पो नामभेदः । अर्धतन्मयकम्प
इति यावत् । ननु किं सर्वदेव रसादिर्यो ध्वनेः प्रकारः । नेत्याह—‘मास्मान्मान
इति । किं तु यैदाश्रित्येन प्रधानत्वेनावमानमानः । एतच्च सामान्यतन्मये गुणीकृत्या-
र्थाविलम्बमप्यपि निरूपितम्, तथापि रसवदाद्यलंकारप्रकाशनावकाशदानायोदितम् । ॥
अ रसादिष्वनित्यस्थित एव । नहि तच्छून्यं कौञ्चं किञ्चिदस्ति । यद्यपि यं रतेनैव
सर्वं जीवति काव्यम्, तथापि तस्य रसस्यैकपनचमन्कारात्मनोऽपि कुलधिराणां प्रयोग-
कीभूतादधिकोऽंशो जमत्कीरोऽपि भवति । तत्र यदा कश्चिदुत्तिष्ठावस्थां प्रतिपद्यते
व्यभिचारिणं चमन्कारातिशयप्रयोगको भवति तदा साव्यभिचारी । यथा—‘तिष्ठेन्धोवत्सा-
त्प्रभावविहिता रीर्ये न सा कुप्यति स्वर्गोद्योतयिता भवेन्मयि पुनर्भावाहंमस्या मनः ।
तां हर्तुं भिक्षुपद्मिणोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं सा चात्यर्न्तमगोचरे तपनयोर्गोतेति
कोऽयं विधिः ॥’ अत्र हि विप्रलम्भरसोद्भावेऽपीयं विप्रकर्षव्यभिचारिचमन्कार-
युक्त आस्तादातिशयः । व्यभिचारिण उदयस्त्रिलोकशत्रिधर्मदाः । यथाह—‘विधिधमा-
भिमुख्येन चरन्तीति व्यभिचारिणः’ इति । तत्रोदयावस्थाप्रयुक्तः कदाचिन्, यथा—
‘याते गोत्रभिषयंवे धुतिपथं क्षम्यार्मेनुप्राप्तया निर्धनं परितर्जनं पुनरपि प्रारम्भमग्रीह-
तम् । भूयसात्प्रवृत्ते हृते च त्रिपिर्लेहसिद्धोलेखया सम्भ्रज्या न तु पारितः सानभरः
कर्तुं प्रियम्योत्तमः ॥’ अत्र हि प्रणवचोरक्षेपोक्तिरभिषयैव सद्वत्त्वानं न तु पारितः
ह्यनुदयावस्थापरिकल्पनात्तदेवैवादादीकृतम् । स्थितिः पुनरदाहना ‘निष्ठेन्धोवत्सा-
त्प्रवृत्तिना । कश्चित्तु व्यभिचारिणः प्रणवावस्थया प्रयुक्तचमन्कारः । यथोदाहृतं
प्राक् ‘एवमिच्छावर्ते परास्मृयतया—’ इति । अत्रैवं तत्प्रणमं शयुक्तः । अत्र धर्मोक्तिप्र-
लम्भस्य रसस्यापि प्रधान इति शक्यं बोधयितुम् । वर्तितुं व्यभिचारिणः रवि-
देव सर्वकारपदम् । यथा—‘ह्यसौ तु वेगुन्मिभाए सह बुधिवः जेन । अस्मिन्मलो
घोष्ठाण पडिमाणिउ तेन ॥ (१) रीके तु कोरे कोपकवावगदमन्दरदिगावा

१. ‘तथा’ म. २. ‘मिदतेति’ क-ख. ३. ‘रसादि-योऽयं’ क-ख. ४. ‘अनु’ ग-
पुलकं नास्ति ५. ‘नदेव’ म. ६. ‘आत्मान इति’ ग-पुलकं नास्ति. ७. ‘वदति’ क-
ख. ८. ‘गुणीभूत’ क-ख. ९. ‘रसवदाद्यलंकारप्रकाशनावकाशदानायो-
दितम्’ क-ख. १०. ‘कौञ्चं’ क-ख-पुलकदोर्भासि ११. ‘अ’ ग-पुलकं नास्ति.
१२. ‘अपि’ ग-पुलकं नास्ति १३. अत्रापिचो म. १४. ‘अदतेन’ म. १५. ‘ए’
क-ख-पुलकदोर्भासि १६. ‘इति’ क-ख-पुलकदोर्भासि. १७. ‘अनुप्राप्तयोर्निर्ध-
नं’ म. १८. ‘निष्ठोर्’ क. १९. ‘रसवत्’ म. २०. ‘अहं’ म. २१. ‘योऽयं’ म.
२२. ‘तु’ क-ख-पुलकदोर्भासि २३. ‘गुण’ अहं स तु बुधिवः जेन अहं अन्धो
वाहनतामिने तेन’ क-ख. २४. ‘सत्ये’ अहं कोपकवा’ क-ख.

येन सुखं शुम्भितं तेनामृतसनिगणविभ्रान्तिपरम्पराणां वृत्तिर्ज्ञेतेति श्लेषप्रमादसं-
 धिधर्मत्कारस्थानम् । कचिष्यभिचार्यन्तरशब्दत्वेन विभ्रान्तिपदम् । यथा—‘कदाचै-
 शशालक्ष्मणः क च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा दोषाणां प्रश्रममाय मे ध्रुनमहो कोपेऽपि कान्तं
 मुरम् । किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः सप्रेऽपि सा दुर्लभा चेतः स्वास्थ्यमुपैहि क-
 खल युवा धन्योऽधरे धास्यति ॥’ अत्र हि वितर्कौत्सुक्ये मतिस्मरणे शङ्कादिन्ये स्पृष्टि-
 चिन्तने परस्परं बाध्यबाधकभावेन द्वन्द्वयोर्भवन्ती पर्यन्ते तु चिन्ताया एव प्रधानतां
 ददती परमोक्तादस्थानम् । एवमन्यदप्युल्लेख्यम् । एतानि चोदयसधिशब्दत्वादिकानि
 कारिकायामादिप्रहणेन गृहीतानि । नन्वेवं विभावानुभावमुखेनाप्यधिकश्रमत्कारो दृश्यत
 इति विभावप्यनिरनुभावप्यनिश्चयकव्यम् । भवम् । विभावानुभावी तावत्सारादवाध्या-
 येव । तच्चर्वणापि क्षित्तवृत्तिष्वेव पर्यवस्यतीति रसभावेभ्यो नाधिकं चर्वणीयम् । यदि तु
 विभावानुभाववैपि व्यङ्ग्यौ भवतस्तदा वस्तुर्धनिरपि किं न सद्यते । यदा तु विभावा-
 नुभावाभासाप्रत्याभासौदयस्तदा विभावानुभावार्थाच्चर्वणाभास इति रसामास्य वि-
 पयः । यथा रावणकाव्याकण्ठेन शङ्कराभासः । यद्यपि ‘शङ्करानुवृत्तिर्यां तु स हान’ इति
 मुनिना निरूपितं तथाप्योत्तरकालिकं तत्रैव हास्यरसत्वम् । ‘शृङ्गकर्पणमोहमञ्च इव मे
 तन्नात्रि याते ध्रुतिं श्वेतः कालकलामपि प्रकुरते नावस्थितिं सा विना ।’ इत्यत्र तु न
 हास्यचर्वणावसरः । ननु नात्र रतिः स्थायिभावोऽस्ति । परस्परस्यावस्थामावात्
 केनैतदुक्तं रतिरिति । रत्याभासो हि स । अतर्धोभासो येनास्य सीता र्मेधुपेक्षिका
 द्विष्टा वेति प्रतिपत्तिर्हृदयं न स्पृष्टात्येव । तैत्त्वयै हि तस्याप्यभिलाषो विनीयेत ।
 न च मयीयमनुरक्त्यपि निश्चयेन कृतं कामकृतान्मोहात् । अत एव तदाभासत्वम् ।
 वस्तुतस्तस्य स्थाप्यते । ह्युक्ता रजताभासवत् । एतच्च शृङ्गारानुवृत्तिं प्रयुज्जानो मुनिरपि
 सूचितवान् । अनुवृत्तिरमुह्यता आभास इति त्वकोऽर्थः । अत एवाभिलाषे एकतर-
 निष्ठेऽपि शृङ्गारसम्बन्धेन तत्र तत्र व्यवहारोदाभासतया मैत्रव्यः । शृङ्गारेण वीरवीरौम-
 प्याभासरूपतोपलब्धत्वेन । एव रमञ्चनरेकैर्मैत्र्यामा भावजनप्रभृतयो नि स्पेन्दा आस्तादे

१. ‘तेनामृतस्य रसविभ्रान्तिनिगणपरम्पराणां’ क-ख. २. ‘जातेति’ ग. ३. ‘इत-
 चिन्तने’ क-ख. ४. ‘भवन्ति तत्पर्यन्ते—ददति’ ग. ५. ‘आह्लाद’ ग. ६. ‘अपि’
 क-ख-गुप्तद्वयोर्नास्ति ७. ‘न’ ग-गुप्तके नास्ति. ८. ‘यथा’ ग. ९. ‘एव’ ग.
 १०. ‘अपि’ ग-गुप्तके नास्ति ११. ‘विभावामासप्रत्याभासादय’ ग. १२. ‘भासा-
 चर्व’ क-ग. १३. ‘तु’ क-ख. १४. ‘परस्परव्यवस्थावाधाभावात्’ क-ख. १५. ‘आमा-
 सत्’ ग. १६. ‘उपेक्षिता’ ग. १७. ‘न हृदयं न च’ क-ख. १८. ‘तत्त्वसोमित-
 स्थापि’ ग. १९. ‘नीयेत’ क-ख. २०. ‘अतएव’ क-ख. २१. ‘नुवृत्तिर्यथावत्’
 प्रयुज्जानो’ ग. २२. ‘एकवामेव तत्रेति’ क-ख-गुप्तद्वयोः. २३. ‘मन्त्रव्यम्’ ग.
 २४. ‘अपि’ क-ख-गुप्तद्वयोर्नास्ति. २५. ‘एकस्य’ क-ख-गुप्तद्वयोर्नास्ति. २६. ‘नि-
 स्पेन्दा आस्तादे प्रधानम्’ क-ख.

रगादिरर्थो हि सदैव बाधेनावगागते । न चाङ्गिरेनाद्यमागमनो
ध्वनेरात्मा ।

इदानीं रमयदेनकारादन्वयक्रमघातनात्मनो ध्वनेर्विषमो विषय इति
प्रदर्शयते—

‘वाच्यवाचकचारुत्वदत्तुर्ना विविधात्मनाम् ।

रगादिपरता यत्र न ध्वनेर्विषयो मया ॥ ४ ॥’

ग च रगादिगन्धारः शुद्धः सौंदर्यो वा । तत्रायो यथा—

‘किं हाम्येन न मे प्रयास्यति पुनः प्राप्तभिगदर्शनं

कैयं निष्कलनं प्रयासहृदिना केनापि दूरीकृतः ।

रामान्तेष्विति ते’ वदन्मियमायामकण्ठप्रदो

बुद्धा रोदिति रिक्तबाहुवलयमारं विपुश्रजनः ॥’

यथावाऽकारेणेति वचनं । ईदृशमनुगाहितुं नैवृत्त्या आकाशने । बाहुं बाहु-
मिदमे वचनार्थेने वैदूना वचनार्थेने प्रेयोलेकाव्यति निषय इति पूर्णं गेयम् ।
उद्धरणे हि गच्छन्ते एव प्रेयं इत्युक्तं । प्रेयसा भावनामुत्पन्नम् । न केवलं
रामान्तेकाव्य निषय वचनार्थे प्रयत्नेष्वप्युक्तम् । रगाद्युद्धरणे प्रेयसाद्येन च
एव एव रगाद्युद्धरणे उपलक्षणं । तत्रैव—रगाद्युद्धरणं ईदृशं इति । स
येति । उद्धरणं इति वचनं । शुद्ध इति । रगाद्युद्धरणेऽभूत्तत्वेनायमेव न मिथ ।
भौमिधायु संदीप्तं । उद्धरणं—(किमिति ।) मैत्रस्यानुभूतगच्छनेन भवनमिति
इत्येव प्रियतमं अत्रैववर्णनं । न मे प्रयास्यति पुनरिति । इदानीं त्वां विदित्वा
भावं बाहुपादवन्ध्याम मोक्षयामि । अत्र एव रिक्तबाहुवलय इति । विपुश्रजस्य चोपा-
सन्नो गुण इत्यत्र—कैयं निष्कलनेति । केनापीति । गोपनीयतादायकं न मया कदा-
चित्कदा इति । अत्रान्तेषु अत्रान्तेषु मैत्रप्रत्ययितेषु पुन पुनरुद्धरणं बहुमिति
वदन्मुष्माकं सख्यी विपुश्रजनं प्रियतमे विदितेनामक कण्ठप्रदो येन तादा एव म-
नुका इत्यन्तरलयाकारिहृत्वाहुपादं नन्तर मुक्तकण्ठ रोदित्वेति । अत्र चोद्धृ-
यिभावेन स्वप्रदानोद्धारितेन कथनमेव चर्चसायेन सुन्दरीभूतो नरपतिप्रभावं भावीति
कंथा शुद्ध एवाकथनं । नहि त्वया रिपवो हता इति यादग्नसंज्ञनोद्धयं
वाक्यार्थलारागमम्, ‘अपि तु सुन्दरीभूत । अत्रार्थमौन्दर्यं च कथनमहन्मेवेति ।
चन्द्रादिना वस्तुना तथा वस्तुन्तरं वदनादलक्षिते तदुपमितत्वेन वाहनवाक्यभाषा ।

१ ‘वो’ क-ख.

१ ‘जीवन्त’ ग. २ ‘मक्त्वा’ ग. ३ ‘चादूना वाक्यार्थत्वे’ ग-पुस्तके नास्ति.
४. ‘प्रेयसां’ ग. ५ ‘उपलक्षणत्वान्’ क-ख. ६. ‘प्रेयस्विप्रयत्ने’ ग. ७. ‘रसाद्य-
कारा उपलक्षिता’ ग. ८ ‘उद्धरणे’ ग-पुस्तके नास्ति. ९. ‘अलंकारेण’ क-ख.
१०. ‘मित्रवस्तुसंघर्षे’ ग. ११ ‘स्वप्रसादभूत’ क-ख. १२. ‘स्वलितादायकं कदा-
चिन्मया’ ग. १३ ‘मुत्त’ क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १४. ‘पुनर्भूत’ क-ख. १५. ‘क-
रणस्तु’ ग. १६ ‘अपि सुन्दरीभूतो वाक्यार्थः । सौन्दर्यं च कथनस्य कृत्तमेव’ ग.

इत्यत्र करणरसस्य शुद्धस्याहभावात्स्पष्टमेव रसवदन्कारत्वम् । ए-
वमेवंविधे विषये रसान्तराणां स्पष्ट एवाहभावः । 'संकीर्णं रसादिरह-
भूतो यथा—

‘क्षिप्तो हस्तावलम्बः प्रसभमभिहतोऽर्ध्याददानोऽशुकान्तं
गृह्णन्केशेष्वपास्तधरणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण ।

आलिङ्गन्योऽवधूतमिषुरयुवतिभिः साधुनेत्रोत्पलाभिः

कामीवाद्रोपरायः स दहन् दुरितं घामवो वः पलातिः ॥’

इत्यत्र त्रिपुरारिपुमभावातिशयस्य वाक्यार्थत्वे ईर्ष्याविमलम्भस्य स्वे-
सहितस्याहभाव इत्येवंविध एव रसवदाहकारस्य न्याय्यो विषयः ।

तथा रतेनापि बैलु वा रगान्तरं कोपैरङ्गने सुन्दरं भाति । इति रगस्यापि बलुन इवा-
संस्कारविषो विधेयः । ननु रगेन किं पुनरत्र त्रैलोक्योऽर्थोऽपेक्षितः । तर्हि उपम-
यापि किं उपेत्यालङ्किते । ननु तथोपमायने त्रैलुकोऽर्थः । रतेनापि तर्हि मर्यादा-
वत्ते शोडशं इति स्वर्गोपमेयम् । तेन वाचेनिदम्बुदन् ‘अत्र रगेन शिवासादोनो माये
निमित्तं शिवते’ इति तैदेनभ्युपगमपरादयम् । प्रलुपार्थलोनेवाक्येनाभिधानम् । अ-
स्वार्थस्य भूदगा तैदेये राज्ञा इति दर्शयति—एवमिति । वैदे राजादेः प्रभाव-
ह्यापनं तारता इत्यर्थः । रतेनाभिरगावत्तंवास्तुदाहयति—क्षिप्त इति । कामिप-
शेडनाहम्, इत्यत्र पुनः । अकथूत इति न प्रतीक्षितः प्रत्याशितेन, इत्यत्र स्वार्थ-
भूतनेन निरीक्षितम् । साधुत्वमेव त्रैलोक्या अन्यत्र निष्प्रत्ययताया । कामीत्यनेनोप-
मानेन शेषाशुपरीक्षितेनैर्ध्यादिप्रत्ययो वै आहृतस्य शेषोपमागतिप्रत्याह्वयम्, न
किञ्चित् । यद्यत्र वरुणो रगो वागवोऽयमिति गद्यापि स नव-‘रा’प्रतीति न व्याप्रियत

१ ‘तुल्य’ वा तुल्यके नाम्नि २ ‘रतीने’ क-व्य. ३ ‘व’ ग. ४ ‘आ-
धानो’ क-व्य. ५ ‘रगवदलकारस्य’ ग.

१ ‘अनया’ ग. २. बलुना रगान्तरं इति. ३ वा क-व्य तुल्यवदोर्लो-
४ ‘ति’ क-व्य-तुल्यवदोर्लो- ५ ‘प्रलुने’ ग. ६ ‘वदते’ क-व्य ७ ‘प्रलु-
लोड्य’ क-व्य तुल्यवदोर्लो- ८ अत्र क-व्य तुल्यवदोर्लो- ९ ‘इति वा
तुल्यके नाम्नि १०. तदभ्युपगम’ क-व्य. ११ अलङ्कारेन क-व्य. १२ भू-
सार्वगज्जाय’ क-व्य १३ अत्र ग. १४ प्रभाव क-व्य तुल्यवदोर्लो- १५
‘रती—रति’ वा तुल्यके नाम्नि १६ इति ग. अत्र ग. १७ निरालम्ब इति
१८ ‘व आहू—वेवाह्य’ वा तुल्यव न ग

अत एव चेष्वाविप्रलम्भकरुणयोरन्तत्वेन व्यवस्थानात्ममावेशो न दोः ।
यत्र हि रसस्य वाक्यार्थमावन्त्र कथमलंकारत्वम् । अलंकारो हि के-
रत्वेहेतुः प्रसिद्धः । न त्वसावात्मैवात्मनश्चास्त्वहेतुः ।

तथा चामत्र संक्षेपः—

‘रसभावादित्वात्पर्यमाश्रित्य विनिवेशेनम् ।

अलंकृतीनां मर्वामामलंकारत्वसाधनम् ॥ ६ ॥

तस्माच्च रसादयो वाक्यार्थमृताः सर्वे ते न रसादेरलंकारस्य ॥
विषयाः स ध्वनेः प्रभेदः । तस्योपमादयोऽलंकाराः । यत्र तु प्राधान्ये-
नार्थान्तरस्य वाक्यार्थमावे रसादिभिश्चास्त्वनिष्पत्तिः क्रियते स रसादे-
रलंकारताया विषयः ।

इत्यनेनाभिप्रायेण श्लेषसहितस्येत्येतावदेवावोचन् । न तु करुणमहितम्येत्यपि । एतमर्थं न-
पूर्वतयोत्प्रेक्षितं इदोक्तुमाह—अत एवेति । यतोऽत्र विप्रलम्भस्यालंकारत्वं न तु
वाक्यार्थता जैतो हेतोर्विषयः । न दोष इति । यदि तान्यतरस्य रसादे प्राधान्यं
भविष्यत् द्वितीयो रस समाविशेत् । रसिध्याविभावत्वेन तु सापेक्षभावो विप्रलम्भः ।
तं च शोकस्थायिभावत्वेन निग्लेक्षभावस्य करुणस्य विरुद्ध एव । एवमलंकारशब्द-
सन्नेन समावेश प्रगाध्य त्वन्विष एवेति यदुक्तं तदैरकारस्याभिप्राय आचष्टे—यत्र
हीति । सर्वोक्त्युपमादीनाम् । अयं भावः—उपमादीनामलंकारान्वे यादृशी र्वाता ता-
दृश्यैव रसादीनाम् । तद्वः यमनेनालंकार्येण भविष्यम् । तथा यद्यपि बहुमात्रमपि
भवति तथापि तस्य पुनरपि विभावादिभ्यस्तत्पर्यावमानाद्रमादिनात्पर्यमेवेति सर्वत्र
रसाध्वनेरेवात्मभावः । तदुक्तं रसभावादित्वात्पर्यमेति । तस्येति प्रधानस्यात्मभूतस्य ।
एतदुक्तं भवति—उपमाया यद्यपि वाक्योऽर्थोऽलंक्रियते तथापि तेस्य तदेवालंकरणं यदुप-

१. ‘समावेशो’ क-ख. २. ‘आत्मै सिद्धिहेतु’ क-ख. ३. ‘न स्वात्मैवात्मनः ।
तथा’ क-ख. ४. ‘तथायमत्र’ ग. ५. ‘विनिवेशेनम्’ क-ख. ६. ‘न’—‘एव’
क-ख-पुनरुक्तयोर्नास्ति. ७. ‘तु’ क-ख-पुनरुक्तयोर्नास्ति. ८. ‘मर्वा’—‘वाक्यार्थ’
क-ख. ९. ‘अलंकारताविषयः’ क-ख.

१. ‘एवविषय एवेति’ ग. २. ‘ततो’ क-ख. ३. ‘रसादे.’ ग-पुनरुक्तो नास्ति.
४. ‘तु’ क-ख-पुनरुक्तयोर्नास्ति. ५. ‘न च’ क-ख-पुनरुक्तयोर्नास्ति. ६. ‘सर्वोक्त्यु-
पमा’ ग. ७. ‘वाक’ ग. ८. ‘तत्र’ ग. ९. ‘तस्य’ क-ख-पुनरुक्तयोर्नास्ति.
१०. ‘तदेवालंकरणाव व्यङ्ग्यार्था’ क-ख.

पमादीनां प्रविरत्नविषयता निर्दिष्टगता याभिहित्वा भ्यान् । तस्मादनेननय-
स्तुतिं यात्रयार्थीभूते पुनश्चेतनवस्तुतान्तयोजनया यथाकथंनिद्रमिति ।
अथ सत्यामपि तस्यां यत्रानेतनानां यात्रयार्थीभावो नास्ती रमवदलंकारस्य
विषय इत्युच्यते । ननु महतः काव्यप्रबन्धस्य रमणिगानभूतस्य नीरमत्व-
मभिहितं स्यात् । यथा—

‘तरङ्गभ्रूवद्वा क्षुभितविदग्धेर्गिरैरगना

त्रिकर्पन्ती केन वमनमिव संरम्भशिक्षितम् ।

यथाविद्ध याति स्तान्निभमभिसंधाय बहुशो

नैदीरूपेणेयं ध्रुवमसदृशं सा परिणता ॥’

यथा वा—

‘तन्वी मेघजलाद्रपल्लवतया धौताधरेवाश्रुभिः

शून्येवाभरणैः स्वकालविरहाद्विश्रान्तपुष्पोद्गमा ।

पय इति । एतदुपयति—तेर्हीनि । तस्मादुच्यनाङ्गेनोरित्यर्थः । नैन्वधेतनवर्णनं विषय
इत्युक्तमित्याशङ्क्य हेतुमाह—यस्यादिति । यथाकथंचिदिति विभावादिरूपनया ।
तस्यामिति । चेतनवस्तुतान्तयोजनायाम् । नीरसत्वमिति । यत्र हि रमस्तत्रावदयं
रमवदलंकार इति परमतम् । ततो न रमवदलकारधेयुन नत्र रमो नास्तीति परमताभि-
प्रायाश्रीरमत्वमुक्तम् । न त्वस्माकं रमवदलकाराभावे नीरसत्वम् । अपि तु ध्वन्यात्मभू-
तरसाभावे । तावन्मोऽप्राप्तयेव । परंपक्षवृत्तयोदाहरति—यथा—तरङ्गेति । तरङ्गा
एव भ्रूवद्वा यस्याः । त्रिकर्पन्ती विलम्बमानं बलादाक्षिपन्ती । वसनमशुकम् । प्रियत-
मावलम्बननिषेधयेति भावः । बहुशो यस्तुलितं वेऽपराधासां नभिसंधाय हृदयेनैकीकृ-
त्तासहस्रमाता मामिनीत्यर्थः । अथ च मद्रियोगपश्चात्तापामहिष्णुस्तापशान्तये नदीभावं
गतेति । तन्वीति । वियोगकृशाप्यनुत्ता वाभरणानि स्वजति । स्वकालो वसन्तप्री-
प्पप्रायः । उपायचिन्तनार्थं मानं किमिति पादपतितमपि दयितमवधूतवत्त्वहमिति च

१. ‘वृत्तान्तं’ क-ख. २. ‘वृत्तान्तं’ क-ख-पुष्पकयोर्नास्ति ३. ‘नयता’ क-ख.
४. ‘नदीभावेन’ क-ख.

१. ‘तदिति’ क-ख. २. ‘ननु चेतनं’ क-ख. ३. ‘नीरसत्वमिति’ क-ख-पुस्त-
कयोर्नास्ति ४. ‘परस्य’ क-ख. ५. ‘परमताभिप्रायं’ क-ख. ६. ‘रमो नास्त्येव’
क-ख. ७. ‘पर—तरङ्गेति’ ग पुष्पके नास्ति ८. ‘विरोधा’ ग. ९. ‘तमदभि’
क-ख. १०. ‘उपायचिन्ता तन्मौनं चिन्तामौनं’ ग.

तदेवं सत्युपमादयो निर्विगयाः प्रविरलविगया वा स्युः । यस्मात्तात्परेण-
सायचेतनवस्तुवृत्तान्तौ यत्र चेतनवस्तुवृत्तान्तयोजना नास्त्यन्तनो विभाव-
त्वेन । तस्माद्व्रत्वेन च रसादीनामलंकारता । यः पुनरन्ती रसो भावो वा
सर्वाकारमलंकार्यः स ध्वनेरारमेति ।

किंच ।

‘तमर्थमवलम्बन्ते येऽङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः ।

अत्राश्रितास्त्वलंकारा मन्तव्याः कटकादिवत् ॥ ७ ॥

ये तमर्थं रसादिलक्षणमङ्गिनं सन्तमवलम्बन्ते ते गुणाः शौर्यादिवत् ।
वाच्यवाचकफलक्षणान्यङ्गानि ये पुनराश्रितास्तेऽलंकारा मन्तव्याः । कटका-
दिवदिति ।

येनेति शेषः । ननु यत्र चेतनवस्तुवृत्तस्य सर्वथा नानुप्रवेशः स उपमादेर्विगयो भविष्यती-
त्याशङ्क्याह—यस्मादित्यादि । लम्भपुलकाद्येनमपि वर्ण्यमानमनुभावत्वाच्चेतन-
माक्षिपत्येव । तावत्किमप्रोच्यते । अनिजदोऽपि चन्द्रोद्यानप्रैश्वनित्वविधान्तोऽपि वर्ण्यमा-
नोऽवश्यं चित्तवृत्तिविभावतां त्यक्त्वा काव्येऽनाह्वयेय एव स्यात् । शाब्देनिहासयोरैषि वा ।
एवं परमतं दूषयित्वा स्वमतमेव प्रत्याग्रायोपमंहरति—तस्मादिति । यतः परोक्षो
विषयविभागो न युक्त इत्यर्थः । यैः पुनरिति । भावो वेति । भावमहणात्तदभास-
तत्प्रशमादयः । सर्वाकारमिति क्रियाविशेषणम् । तेन सर्वप्रकारमित्यर्थः । अलंकार्य
इत्यत्रैव, मलंकार इति भावः । अलंकार्यव्यतिरिक्तधालंकारोऽभ्युपगन्तव्यः । लोके
तथाभिहृतात् । यथा गुणिव्यतिरिक्तो गुणः । गुणालंकारव्यवहारश्च गुणिव्यलंकार्यं च
सति । स चास्मत्पक्ष एवोपपन्न इत्यभिप्रायेणाह—किं चेत्यादि । न केवलमेतावपुञ्जि-
जातं रसस्यातिरवे यावदन्यदपीति समुच्चयार्थः । तमर्थमिति । कारिकाव्यभिप्रायद्व-
येनैव योज्या । न केवलं प्रथमाभिप्राये प्रथमकारिकार्थदृष्टान्ताभिप्रायेण व्याख्येयम् ।
एवं इतिप्रत्ययोऽपि योज्यः । नैतु शब्दार्थयोर्मोघार्थादयो गुणालंकारमुक्तं रसादिकमङ्गिनं

१. ‘विभावत्वेन’ क-ख. २. ‘तस्माद्व्रत्वेन च’ ग पुस्तके नास्ति. ३. ‘येऽङ्गिनं
ते गुणाधिता.’ ग. ४. ‘पुनरन्ताश्रिता.’ ग. ५. ‘कुण्डलादिवदिति’ ग.

१. ‘चेतनवस्तु’ ग. २. ‘अनुभवत्वाच्चेतनमाक्षिपत्येव तावदत्र विमुच्यते’ क-
ख. ३. ‘प्रश्वनित्वविधान्तो’ क-ख. ४. ‘विभावतां’ क-ख. ५. ‘इति वा’ क-ख.
६. ‘परोक्षे’ क-ख. ७. ‘यः पुनरिति’ ग-पुस्तके नास्ति. ८. ‘वामदणान्’ क-ख.
९. ‘अभिप्रायद्वयेनैव’ ग. १०. ‘तमर्थमिति’ ग-पुस्तके नास्ति. ११. ‘कारिकेयम-
भिप्रायद्वारेणैव’ क-ख. १२. ‘कारिकापूर्वदृष्टा’ क-ख. १३. ‘ननु च’ क-ख.

तथा च—

‘शृङ्गार एव मधुरः परः प्रह्लादनो रसः ।

तन्मयं काव्यमाधित्य माधुर्यं प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥’

शृङ्गार एव रसान्तरापेक्षया मधुरः प्रह्लादहेतुत्वात्प्रकाशनपरः । शै-
ब्धार्ययोः काव्यस्य स माधुर्यलक्षणी गुणः । शैब्ध्यत्वं पुनरोन्नतोऽपि साधा-
रणमिति ।

‘शृङ्गारे विमलम्भाख्ये करुणे च प्रकर्षवत् ।

माधुर्यमार्द्रतां याति यतस्तन्नाधिकं र्भनः ॥ ९ ॥’

गुणा आधिता इत्याशङ्क्याह—तथा चेत्यादि । तेन कल्पमात्रेण बुद्धिस्थेन परिहार-
प्रकारेणोपैरपद्यते केनचित्त्वर्थः । शृङ्गार एवेति । मधुर इत्यत्र हेतुमाह—परः प्रह्लाद-
इति । रती हि समन्वयेवनिर्मुक्तदिर्ज्ञानिभिरिच्छिन्नैश्च वाचनात् इति न कश्चित्तत्र
तादृश्यो न हृदयसंवादमयः । एतेरपि हि तच्चमरकारोऽस्तरेव । अत एव मधुर इत्युक्तं ।
मधुरो हि शर्मागदिरमो विषेतिनो वा मन्मथस्यागुरस्त वा शक्तिरिति रसनादिपतितमन्मा-
वदभिरुपणीय एव भवति । तन्मयमिति । स शृङ्गार आत्म्यत्वेन प्रह्लादो यत्र व्यञ्जनतया ।
काव्यमिति । शब्दार्थाविरत्यर्थः । प्रतितिष्ठतीति । प्रतिष्ठां गच्छतीति यावत् । एत-
दुक्तं भवति—बलुनो माधुर्यं नाम शृङ्गारादे रमस्यैव गुणः । तन्मधुराभिव्यक्तवयोः
शब्दार्थयोर्द्वैतवर्तितम् । मधुरशृङ्गाररसाभिव्यक्तितममर्थता शब्दार्थयोर्मोक्षोपार्जयमिति हि लक्ष-
णम् । तन्माधुर्यमुक्तं तममर्थमित्यादि । वारिकार्य इत्याह—शृङ्गार इति । ननु ‘ध-
व्यं नातिममन्मथशब्दार्थं मधुरमिष्यते’ इति माधुर्यस्य लक्षणं नेत्याह—धव्यत्त्वमिति ।
तैर्बलं कलङ्कमुपलक्षितम् । भोजनोऽपीति । ‘यो य शब्द’ इत्यत्र हि धव्यत्वमसमर्थमर्थ-
वाह्यत्वेति भावः । संभोगशृङ्गारान्मधुरतमो विप्रलम्भ ततोऽपि मधुरतमः करुण इति
तदभिव्यञ्जनवर्तमानं शब्दार्थयोर्मधुरतममधुरतमत्वं चेत्तदभिव्यञ्जनाह—शृङ्गार इत्या-
दि । करुणे चेति वशब्द कममाह । प्रकर्षवदिति । उन्नतोत्तरं तरतमयोरेवेति ।

१ ‘यथा च’ क. २. ‘एवो’ ग. ३. ‘तद्वय’ ग. ४. ‘शब्दार्थतया’ ग. ५ ‘धा-
व्यत्वं’ ग. ६. ‘मत.’ ग.

१. ‘यथा च’ क. २. ‘उपपद्यते एव चेत्त्वर्थः’ ग. ३. ‘शृङ्गार एवेति’ क-ख-गु-
स्तकयोर्नास्ति ४ ‘जातिषु यदनेव’ क-ख. ५ ‘विचित्रतः’ क-ख. ६ ‘एव’ क-
ख-गुस्तकयोर्नास्ति. ७ ‘उपचितं माधुर्यम्’ क-ख. ८. ‘तादृशम्’ क-ख.
९. ‘वारिका—इति’ ग-गुलके नास्ति. १०. ‘यद्वत्’ ग. ११. ‘समन्वयं नाति वेति’
क-ख. १२. ‘इत्यर्थ’ क-ख.

विप्रलम्भशृङ्गारकरुणयोस्तु माधुर्यमेव प्रकर्षवत् । सहृदयहृदयावर्ज-
नातिशयनिमित्तत्वादिति ।

‘रौद्रादयो रसा दीप्त्या लक्ष्यन्ते काव्यवर्तिनः ।

तथाक्तिहेतु शब्दार्थावाधित्योक्तो व्यवस्थितम् ॥ १० ॥’

रौद्रादयो हि रसाः परां दीप्तिमुज्ज्वलतां जनयन्तीति लक्षणया त एव
दीप्तिरित्युच्यते । तत्प्रकाशनपरः शब्दो दीर्घसमासरचनालंकृतं वाक्यम् ।
यथा—

‘चञ्चद्भुजप्रमितचण्डगदाभिधात-

संचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।

स्त्यानाववद्वपनशोणितशोणपाणि-

रुतंसयिष्यति कचांसव देवि भीमः ॥’

भावः । आर्द्रतामिति । सहृदयस्य चेतः स्वामाविक्रमनाविष्टात्मकं काठिन्यकोधादि-
दीप्तरूपं विस्मयहासादिगणित्वं च एवजतीत्यर्थः । अधिकमिति । क्रमेणैवाशयः ।
तेन कारणेऽपि सर्वेष्वेव चित्तं श्रवणीन्युक्तं भवति । ननु करुणेऽपि यदि मधुरिमास्ति
तर्हि पूर्वकारिकाया शृङ्गार एवेत्येवकारः किमर्थः । उच्यते—जानेन रसान्तर व्यवधि-
ष्यते । अपि त्वात्मभूतस्य रसस्य परमापेक्षेया गुणा माधुर्यादयः, उपचारेण तु शब्दार्थ-
योरित्येवकारेण शोष्यते । वृत्त्यर्थमाह—विप्रलम्भेति । रौद्रेत्यादि । आदिशब्दः
प्रकारे । तेन वीराद्वनयोरपि प्रहणम् । दीप्तिः प्रतिपगुहंरये विभोमवित्सारप्रज्वलत्स-
भावा । सा च सुस्वतया भावे, शब्दवाच्या । तदान्मादमया रौद्राद्यास्तया दीप्त्याम्बा-
विशेषोक्तिमकया कार्यरूपया लक्ष्यन्ते रसान्तरात्पृथक्त्वा । तेन कारणे कार्योपकारार्द्र-
ादिरेवार्द्र, शब्दवाच्यः । ततो लक्षितलक्षणया तत्प्रकाशनपरः दीप्तो दीर्घसमासरचन-
वाक्यरूपोऽपि दीप्तिरित्युच्यते । उदाहरति—यथा चञ्चदिति । चञ्चद्रपां वेगादाव-
र्तमानाभ्यां भुजाभ्यां प्रमिता येव चण्डा दारुणा गदा तथा योऽमितः सर्वत ऊर्वो-

१. ‘इति’ ग-पुनके नास्ति. २. ‘दीप्ता’ क-ख. ३. ‘लक्षणया त एव’ क-ख-पुन-
कयोर्नास्ति.

१. ‘काठिन्यमकोधादि’ क-ख. २. ‘विद्याग’ क-ख. ३. ‘तेन.’ क-ग.
४. ‘विशेषात्मनया’ क. ५. ‘कारणेन कार्येऽपि च रौद्रा’ क-ख. ६. ‘तेन.’ क-ख.
७. ‘शब्दो’ क-ख-पुनकयोर्नास्ति. ८. ‘येव’ क-ख-पुनकयोर्नास्ति. ९. ‘योऽमितः’
उर्वत’ क-ख, योऽमितः संन’ ग.

‘समर्पकत्वं काव्यस्य यत्तु सर्वरसान्प्रति ।

स प्रसादो गुणो ज्ञेयः सर्वसाधारणक्रियः ॥ ११ ॥’

प्रसादस्तु स्वच्छता श्रब्दार्थयोः । स च सर्वरससाधारणो गुणः सर्व-
रचनासाधारणश्चेति व्यङ्ग्यार्थापेक्षयैव मुख्यतया व्यवस्थितो मन्तव्यः ।

‘श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिताः ।

ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः ॥ १२ ॥’

धारामाश्रित इत्यसमस्ततैव दीप्तिनिबन्धनम् । एवं माधुर्यदीप्ती परस्परप्रतिद्वन्द्वितया
स्थिते शृङ्गारादिरादिगते इति प्रदर्शकतया तत्प्रमावेकैवचित्त्वं हास्यभयानकवीभक्तशा-
न्तेषु दर्शितम् । हास्यस्य शृङ्गाराकृतया माधुर्यं प्रकृष्टं विक्कासधर्मतया बीजोऽपि ग्रह-
मिति साम्यं द्वयोः । भयानकस्य समचित्तर्गतस्वभावत्वेऽपि विभावस्य दीप्तनया भोजः
प्रकृष्टं माधुर्यमल्पम् । बीभत्सेऽप्येवम् । घान्ते तु विभाववैचित्र्यात्कदाचिदोदः प्रकृष्टं क-
दाचिन्माधुर्यमिति विभागः । समर्पकत्वं सम्यगर्पकत्वं हृदयसुवादेन प्रत्यपतुम्यति स्वात्मा-
वेदोऽन व्यापकत्वम् । जगिति शुक्काष्टाभिदृष्टान्तेनाकलुषोदकैशान्तेन च सदकाष्ठ्यं
प्रसन्नत्वं नाम सर्वरसानां गुणः । उपचागानु तथाविधे व्यङ्ग्येऽर्थे यच्छब्दार्थयोः समर्प-
कत्वं तदपि प्रसादः । तमेव व्याचष्टे—प्रसादेति । ननु रसगतो गुणस्तत्कथं शब्दा-
र्थयोः स्वच्छतेत्याशङ्क्याह—स चेति । चशब्दोऽवधारणः । सर्वरससाधारण(प्य)मेव
गुणः । स एव च गुण एवविधः सर्वाः चय रचना शब्दगताध्वनता चेति तमस्या चाम-
मत्या च तत्र साधारणः । अधस्य नात्र समर्पकत्वं व्यङ्ग्यं प्रत्येव सम्भवति नान्यथा ।
शब्दस्यापि स्वकाच्याऽभवत्य नाम किप्रदलौकिक येन गुणं व्याश्रितं नाव । एव मा-
धुर्यजि.प्रसादाख्यो गुणा उपपन्ना । सामहार्थिप्रवेण ते च प्रतिपन्नास्वादमया मुख्य-
तया तत्र आत्माद्ये उपवतिता रसे तत्रानुपपन्नकयोः शब्दार्थयोरिति तात्पर्यम् । एवम-
स्तत्पक्ष एव गुणालंकारव्यवहारे विभागेनोपपद्यते इति प्रदर्श्य नित्यानित्यदोषविभागो-
ऽयमन्त्यक्ष एव सगच्छते इति दर्शयितुमाह—श्रुतिदुष्टादय इत्यादि । वास्ता-
दयोऽयमभ्यस्तुर्निहेतवः । श्रुतिदुष्टा अथदुष्टा वाक्याध्वनताध्वनताप्रतिपत्तिकारिणः ।
यथा—‘छिन्दान्येषा महोन्नयो घानावैवोपमर्पति’ । कल्पना दुष्टा तु द्वयोः परयोः
कल्पना । यथा—‘उह हचिम्’ इत्यत्र कमव्यत्यामे । धृतिदुष्ट (६)सु अभाक्षीन् अशो-
लीन् तूणेदि इत्यादि । शृङ्गार इत्युचितरसोपलक्षणाप्यम् । वीरशान्तादृतादावपि तेषां

१. ‘शब्दार्थयोरिति’ क.ख. २. ‘इति’ ग.गुणके नामि ३. ‘मुख्यतया इष्टव्य. ग.

१. ‘तेन’ क.ख. २. ‘रथान’ ग.

वानुभावव्यभिचारिभेदाः । तेषां च देशकालाद्याश्रयावस्थामेदा इति स्वगतभेदापेक्षयैव तस्यापरिमेयत्वम्, किं पुनरङ्गप्रभेदकल्पनया । ते छद्म-
प्रभेदाः प्रत्येकमङ्गिप्रभेदसंबन्धपरिकल्पने क्रियमाणे सत्यानन्त्यमेवोप-
यान्ति ।

‘दिङ्मात्रं तूच्यते येन व्युत्पन्नानां सचेतसाम् ।

बुद्धिरासादितालोका सर्वत्रैव भविष्यति ॥ १४ ॥’

दिङ्मात्रकथनेन हि व्युत्पन्नानां सहृदयानामेकत्रापि रसभेदे कर्तव्ये-
ऽलंकारेऽङ्गाङ्गिभावपरिज्ञानादासादितालोका बुद्धिः सर्वत्रैव भविष्यति ।

नमित्युपलक्षणं संभाषणादेरपि । सुरतं चानु षट्किमालिङ्गनादि । विहरणमुद्यानगमनम् ।
आदिग्रहणेन जलक्रीडापानकचन्द्रोदयशौडादि । अभिलाषविप्रलम्भो द्वयोरप्यन्वोन्यं
जीवितं सर्वस्वाभिगमनात्मिकायां रतावुत्पन्नायां कुतश्चिदेतोरप्राप्तसमागमत्वे मन्तव्यः ।
यथा मुख्यतीति किमुत इत्यतः प्रवृत्ति वत्सराजरत्नावस्थोः, न तु पूर्वं रत्नावस्थाः ।
तदा हि कामाभावे रत्नावस्थामात्रं तत् । ईर्ष्याविप्रलम्भः प्रणयखण्डनादिना खण्डितया
सह । विरहविप्रलम्भः पुनः खण्डिताया प्रसाधमानाया अपि प्रमादमवृङ्गन्त्यान्ततः
पधात्तापपरीतत्वेन विरहोत्कण्ठितया सह मन्तव्यः । प्रवासविप्रलम्भः प्रोदितम-
र्तुकया सहेति विभागः । प्रवामविप्रलम्भादीलादिसत्त्वप्रहणाच्छोपादिकृतो विप्रलम्भ-
इव विप्रलम्भः । विदम्बनाया आभिलाषिणाऽपि विषयो न लभ्यते । एवमप्रेति ।
(मन्येऽपि) । तेषां चेति । एकत्र सभोगादीनामपरत्र विभावादीनाम् । आश्रयो मल-
यादिमाश्रयादीनामिति यदुच्यते तद्देशशब्देन यथार्थम् । तस्मादोभयः कारणम् । यथा
ममैव—‘दयितया प्रायता सगिय मया हृदयधामनि नित्यनियोजिता । गलति शुष्कत-
यापि सुधारस विरहदाहदृष्टा परिहारकम् ॥’ तस्येति दृष्टारम्य । अङ्गिना रसादीनां
प्रभेदसंबन्धकल्पनेत्यर्थः ।

येनेति । दिङ्मात्रोपेक्षेत्यर्थः । सचेनसामिति । महाकवित्वं सहृदयत्वं च प्रे-
प्सुनामिति भावः । सर्वत्रेति । सर्वेषु रसादिध्वजादिन आलोकोऽवगमः सम्प्राप्त्यु-

१ ‘भेद’ ग. २ ‘कालाश्रया’ क-ख. ३. ‘भेद इति स्वगतापेक्षयैतस’ ग.
४ ‘कल्पनाया’ ग. ५. ‘कल्पनेन’ ग. ६ ‘रसभेदेऽङ्गाङ्गिभाव’ ग.

१. ‘चतुर्धाट्टका’ क-ख. २ सर्वस्वाभिगमनात्मिकायां क-ख. ३. ‘अनुत्पन्नायां’
ग. ४. ‘भावादिरतो’ ग. ५. ‘तदुदयेन’ क-ख. ६. ‘आश्रयकारणान्’ क-ख.
७. ‘एकम्येति’ ग. ८ ‘रसादिना’ ग.

तत्र—

‘शृङ्गारस्याङ्गिनो यत्तादेकरूपानुबन्धनात् ।
सर्वेष्वेव प्रमेदेषु नानुप्रासः प्रकाशकः ॥ १५ ॥

अङ्गिनो हि शृङ्गारस्य ये उक्ताः प्रमेदास्तेषु सर्वेष्वेकप्रकारानुबन्धि-
तया प्रबन्धेन प्रवृत्तोऽनुप्रासो न व्यञ्जकः । अङ्गिन इत्यनेनाङ्गभूतस्य
शृङ्गारस्यैकरूपानुबन्ध्यनुप्रासनिबन्धने कामचारमाह ।

‘ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे यमकादिनिबन्धनम् ।
शुक्तावपि प्रमादित्वं विप्रलम्भे विशेषतः ॥ १६ ॥’

ध्वनेरात्मभूतः शृङ्गारस्तात्पर्येण वाच्यवाचकभ्यां प्रकाश्यमानस्त्रसि-
न्यमकादीनां यमकप्रकाराणां निबन्धनं द्वेष्वरशब्दमङ्गश्लेषादीनां शक्ता-
वपि प्रमादित्वम् । प्रमादित्वमित्यनेनैतद्विश्यते— काकतालीयेन कदाचित्क-
स्यचिदेकस्य यमकादेर्निष्पत्तावपि भृङ्गालकारान्तरवद्रसात्त्वेन निबन्धो न
कर्तव्य इति । विप्रलम्भे विशेषत इत्यनेन विप्रलम्भे सौकुमार्यातिशयः
स्याप्यते । तस्मिन्घोस्ते यमकादेरङ्गस्य निबन्धो नियमात् कर्तव्य इति ।
अत्र युक्तिरभिधीयते—

‘रसाक्षिप्ततया यस्य ध्वन्यः श्रव्यक्रियो भवेत् ।
अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यः सोऽलंकारो ध्वनो मतः ॥ १७ ॥’

स्वतिसंवेति सवन्धः । तत्रेति । कथञ्च दिव्याग्ने मनी रवे । यत्तादिति । यमन
क्रियमाणत्वादिति ह्यवधोऽभिप्रेतः । ऐकरूपत्वानुबन्ध त्वस्तथा विचित्रानुप्रासोऽनुबन्ध्य-
माना न दोषाय । एकरूपप्रयत्नं कृत्वा विज्ञातः—अङ्गिन इति । शक्तिरङ्गो वक्ष्य-
माणवाचकः । न प्रायः दध्यवधारः—(अङ्गिन इति ।) यमकादाद्यादिशब्द प्रकारवाची ।
दुष्करेति मुञ्चतश्च वन्धादि । शब्दमङ्गलं वेति । अथ यथा न दोषाय ‘रसस्त्व-’
इत्यादी । अङ्गनङ्गाऽपि शब्द एव न त्ववाकमशाकादी । युक्तिरिति । सर्वव्या-
पकत्वस्त्वर्थः । रसमिति । रसममाधानेन विनावाङ्मन्यनामव कुर्वन् नान्तरीयकतया

१ मकारप्रमदः क. ख. - अङ्गानुप्रासः । ग. २ आङ्गप्रमदः शृङ्गारस्य
क. ख. - वनरात्मभूतः ग. पुनरुक्तं नाम्ना - पुनः । अङ्ग. ग. ३ ‘इत्यते’ ग.
‘वन्धावन’ ग. पुनरुक्तं नाम्ना - अङ्गप्रमदः शृङ्गारः । ग. ४ व्याख्यानं प्रकाशयते
१. ‘यमकस्याङ्गभूतस्य’ ग. ११ इति क. ख. पुनरुक्तं नाम्ना १० ‘तत्र’ क.
१ एकरूपत्वानुबन्ध क. ख. - ‘वन्धावादा’ क. ख. २ ‘रसममाधानेन’
ग. ३ पुनरुक्तं नाम्नाऽपि क. ख.

निष्पत्तावाश्चर्यमूतोऽपि यस्यालंकारस्य रसाक्षिप्ततयैव बन्धः शक्य-
क्रियो भवेत्सोऽस्मिन्नलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये ध्वनावलंकारो मतः । तस्यैव रसा-
ङ्गत्वं मुख्यमित्यर्थः ।

यथा—

‘कपोले पत्राली करतलनिरोधेन मृदिता
निपीतो निःश्वासैरयममृतहृद्योऽधररसः ।

मुहुः कण्ठे लभस्तरलयति चाप्पस्तनतटं

प्रियो मन्युर्जातस्तव निरनुरोधे न तु वयम् ॥’ •

रसाङ्गत्वे च तस्य लक्षणमङ्गुष्णमपृथग्यत्नं निर्वर्त्यत इति रसं बन्धु-
मध्यवसितस्य कैवेरलंकारस्तां वासनामत्यूह्य यत्नान्तरमाक्षितस्य निष्प-
द्यते नै रसाङ्गमिति । यमके च प्रबन्धेन बुद्धिपूर्वकं क्रियमाणे नियमे-
नैव यत्नान्तरपरिमह आपतति शब्दविशेषान्वेषणरूपः । अलंकारान्तरे-
ष्वपि सधुल्यमिति चेत्, नैवम् । अलंकारान्तराणि हि निरूप्यमाणदुर्घट-

यमासादयति स एवात्राभङ्गारो रसमार्गे भान्यमनेन वीराद्भुतादिति यमका-
दिकवे. प्रतिपत्तुध रसविप्रकार्येव । सर्वत्र गङ्गारिकाप्रवाहोपहतसहृदमधुराधिरोगविही-
नलोकावर्जनाभिप्रायेण तु मया गृह्यते विप्रलम्भे च विशेषत इत्युक्तमिति भावः । तथा
च ‘रसेऽङ्गत्वं तस्यादेवा न विद्यते’ इति सामान्येन वक्ष्यति । निष्पत्तापिति । प्रति-
भानुप्रहास्ययमेव संपत्ता निष्पादनानपेक्षायामित्यर्थः । आश्चर्यमूत इति । कैपमेव
निबद्ध इत्यद्भुतस्थानम् । उदाहरति—करकिसलवम्यगवन्देवा श्वासतान्ता प्रवर्तमानबा-
ध्यभरनिहृदकण्ठी अविच्छिन्नप्रहसितवैद्यन्तुचतटा रोषमपरित्यजन्ती चादृक्त्वा माकप्र-
साद्यते तावदाध्याविप्रलम्भगतानुभावचर्वणावहितचेतस एव बभूवुः श्लेषरूपक्यतिरेकाया
अयमनिष्पन्नाश्चर्वयितुरपि न रसचर्वणाविप्रमादभोति । अङ्गुष्णमिति । व्यापकमि-
त्यर्थः । प्रबन्धेन क्रियमाण इति संबन्धः । अत एव बुद्धिपूर्वकत्वमवश्यंभावीति बुद्धिपू-
र्वकशब्द उपान । रसममकधानात् । अन्यो यत्रो यत्नान्तरम् । निरूप्यमाणानि सन्ति

१. ‘आप’ ग पुनके नास्ति २. ‘माक्षितवा’ ख. ३. ‘रसाङ्गत्वे’ क-ख.
४. ‘अङ्गुष्णं’ ग पुनके नास्ति ५. ‘रससबन्धमध्य’ ग. ६. ‘कवेयोऽङ्गद्वारः’ क-ख.
७. ‘म न’ क. ख. ८. ‘बुद्धिपूर्वके’ क-ख.

१. ‘रसमार्ग—प्रतिपत्तुध’ क. ग पुनकयोर्नास्ति. २. ‘एतां निबन्ध.’ ग.
३. ‘अद्भुतप्रहास्ययम्’ क. ख. ४. ‘उदाहरति’ ग-पुनके नास्ति. ५. ‘वेदनाध्यागा-
परिवर्त’ क-ख. ६. ‘बधल’ क-ख.

नान्यपि रमयमाहितयेनमः प्रणिधानवतः कवेरहंपूर्विकया पगपतन्ति ।
 यथा कादम्बर्या कादम्बरीदर्शनावसरे । यथा च मायामादिशिरोदर्शन-
 दिह्यादां शीमादेव्यां मेती । युक्तं चितम् । यतो रमा बाष्पविशेषरेवाशे-
 मन्ताः । तत्प्रापिपादं ६४ दण्डैर्मात्रकादिनो बाष्पविशेषा एव रूपका-
 दयोऽङ्कजागः । तस्मात् तेषां बहिरङ्गत्वं रमाभिन्नसौ । यमकदुष्करमा-
 र्गेषु तु लेखितमेव । यनु रमयन्ति वानिचिद्यकादीनि हरयन्ते तत्र
 रसादीनामङ्गता यमकादीनां स्वङ्गितैव । रसाभागे चाङ्गत्वमप्यविरुद्धम् ।
 अङ्गिता तु व्यङ्ग्ये रगे माङ्गत्वम् । पृथक्प्रत्ययनिर्वर्त्यन्वापमकादेः ।

अहंदाधर्म्यं मन्दस्तेषाः—

‘रमयन्ति हि वस्तूनि सालंकाराणि कानिचिन् ।

एतेनैव मयजेन निर्वर्त्यन्ते महाकवेः ॥’

‘यमकादिनिबन्धे तु पृथग्यमोऽप्य जायते ।

राकस्यापि रमेऽङ्गत्वं तस्मादेषां न विद्यते ॥’

‘रसाभासाङ्गभावानु यमकादेर्न वार्यते ।

ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे स्वेङ्गता नोपपद्यते ॥’

दुर्घटानि । दुष्टिपूर्वं विधीयितव्यपि कर्तुमनवधानीत्यर्थः । तथा निरूप्यमाणत्वे कु-
 र्घटानि । यथमेतानि वक्षिणानीत्येवं शिष्यवाचनानीत्यर्थः । अहं पूर्व भवे । अहमा-
 दावहमादीं प्रैवर्त इत्यर्थः । अहंपूर्वं इत्यस्य भाषोऽहंपूर्विका । अहमिति निशानो विभक्ति-
 प्रतिपन्नोऽस्मादर्थ इति । युक्तं चितदिमि । अहंपूर्विकया परापननमित्यर्थः । का-
 निचिदिति । काऽऽदागादिहतानीत्यर्थः । बाष्पव्यापि पृथक्प्रत्यय जायते इति सं-
 बन्धः । यस्यामिति । यमकादीनां ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे..... । प्राधान्येनार्थश्लोकेन
 मन्दङ्गिते—ध्वन्यात्मभूत इति ।

१ ‘रसादि’ क-ख-गुन्मवयोर्नामि. २. ‘इति’ क-ख. सेती ऐनुबन्धवाच्य
 इत्यर्थः. ३ ‘तस्मात्तेषां किं न बहि’ ग. ४. ‘माये’ क-ख. ५ ‘तत्’ ग-गुन्मके
 नामि. ६. ‘एव बहिरङ्गत्वम्’ क-ख. ७. ‘कानिचिद्वस्तूनि यम’ क-ख. ८. ‘रसात्ता’
 क-ख. ९ ‘रसाभावे’ क-ख. १०. ‘अङ्गितया तु व्यङ्ग्येन’ क-ख. ११. ‘निव-
 र्त्यन्ते’ क-ख. १२ ‘अङ्गता’ क-ख.

१ ‘दुर्घटानि शिष्यवा—’ ग. २ पूर्व इति भाव्य इत्यर्थः ३. ‘प्रस्ता’ क-ख. ४.
 ‘युक्तं चितम्’ क-ख. ५. ‘यतो रमा बाष्पविशेषरेवाशे’ क-ख. ६. ‘यमकादिनिबन्धे’ क-ख. ७. ‘यमकादिनिबन्धे’ क-ख. ८. ‘यमकादिनिबन्धे’ क-ख. ९. ‘यमकादिनिबन्धे’ क-ख. १०. ‘यमकादिनिबन्धे’ क-ख. ११. ‘यमकादिनिबन्धे’ क-ख. १२. ‘यमकादिनिबन्धे’ क-ख.

इदानीं ध्वन्यात्मभूतस्य शृङ्गारस्य व्यञ्जकोऽलंकारवर्ग आख्यायते—

‘ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे समीक्ष्य विनिवेशितः ।

रूपकादिरलंकारवर्ग एति यथार्थताम् ॥ १८ ॥’

अलंकारो हि बाह्यालंकारसाम्यादङ्गिनश्चास्तुत्वे हेतुरुच्यते । वाच्यालं-
कारवर्गश्च रूपकादिर्यावानुक्तो वक्ष्यते चै कैश्चित्, अलंकाराणामनन्तत्वा-
त्सर्वेऽपि यदि समीक्ष्य विनिवेश्यते तदलक्ष्यक्रमव्यञ्जयस्य ध्वनेरङ्गिनः
सर्व एव चास्तुत्वे हेतुर्निष्पद्यते ।

ऐषा चास्य विनिवेशने समीक्षा—

‘विवक्षातत्परत्वेन नाङ्गित्वेन कथंचन ।

फाले च ग्रहणत्यागो नातिनिर्वहणैपिता ॥ १९ ॥’

‘निर्व्यूढावपि चाङ्गित्वे यत्नेन प्रत्यवेक्षणम् ।

रूपकादेरलंकारवर्गस्याङ्गत्वसाधनम् ॥ २० ॥’

इदानीमिति । हेयवर्ग उक्तः । उपादेयवर्गानु वक्तव्य इति भावः । व्यञ्जक
इति । यथा यथा चेत्तस्याहारः । यथार्थतामिति । चास्तुत्वे हेतुनामित्यर्थः । उक्त
इति । भाग्यहादिभिरलंकारलक्षणकारैः । वक्ष्यते चेत्तत्र हेतुमाह—अलंकाराणां
मननगत्यादिति । प्रतिमानगत्या । कैश्चित् इति । अन्येऽपि भाविभिरित्यर्थः । स-
मीक्षा इत्यनेन सर्वेऽपि वाङ्मयायामुक्तेति भावः । श्लोकादेव चतुर्षु श्लोकार्थे बाह्यत्वमा-
धनमिदम् । रूपकादेरिति प्रत्येकं संबन्धः । यैमलकारे तदङ्गत्वया विवक्षति नाङ्गित्वेन
यमवगरे गृह्णाति यमवगरे त्यजति य नाङ्गत्वं निर्व्यूढमिच्छति ये यत्रादङ्गत्वेन प्रत्यवेक्ष्ये
न एवमुपनिबन्धमानो तस्माभिर्व्यक्तिहेतुर्भवतीति विनिर्णयं महावाक्यम् । तन्महावाक्य-
स्य बाह्यालंकारवर्गस्यामुदाहरणसंबन्धं तद्योजनं तावमर्थं च निरूपयितुं प्रयत्नः ।

१. ‘वदन्त्याङ्गव्याञ्जनस्य’ क. ग. २. ‘वा’ ग. ३. ‘अति’ क. ख. गुणकयो-
नम् ४. ‘वा च’ क. यथा भाष्यं ग. ५. ‘समीक्षा वा बाह्य प्रकाशने’
क. ग. ६. ‘वदन्त’ ग.

१. ‘तद्वत् गुणकयो-
नम्’ २. ‘अनन्तत्वात्तस्याङ्गत्वमिति’ क. ग. ३. ‘यम-
वगरे प्रत्यवेक्ष्ये’ ग. ४. ‘विनिर्णयने’ ग.

रसबन्धेष्वत्यादृतमनाः फविर्यमलंकारं तदङ्गतया विवक्षति । यथा—

‘चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेषपुमतीं

रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णोन्तिकर्णैः ।

फरं व्याधुन्वन्त्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं

ययं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हस्तास्त्वं सन्दृष्ट्वा कृती ॥’

अत्र हि भ्रमरस्वभावोक्तिरलंकारो रसानुगुणः । नास्ति त्वेनेति^१ प्राधान्येन कदाचिदनादितात्पर्येण विवक्षितोऽपि अलंकारः कश्चिदंस्ति त्वेन विवक्षितो दृश्यते । यथा—

‘चक्राभिपातप्रसमाज्जयैव चकार यो राहुबधूजनस्य ।

भालिङ्गनोदामविलासर्वन्ध्यं रतोत्सवं शुम्भनमाश्रयेत् ॥’

मिति शृतिग्रन्थस्य संबन्धः । उदाहरति—यथेति । हे मधुकर, ययमेवंविधाभिजात-
बाहुप्रवणा अपि तत्त्वान्वेषेणोद्भूतान्तेऽन्विष्यमाणे इत्या आयातमात्रप्राप्तीभूता जाताः ।
त्वं दाम्बिनि निपातनायमानिदं तव चरितार्थत्वमिति राहुग्न्यां प्रत्यभिजातिनो
दुप्यन्त्येवमुक्तिः । तैषादि कथमेतदीयकटाक्षगोचरा भूतास्य, ययमेशात्मदभिप्रायव्य-
ञ्जकं रहोचनमाकर्ष्यात्, कथं तु इडादनिच्छन्त्या अपि परितुम्बनं विधेयारमेति यद्-
स्माकं मनोराज्यपदवीमधिष्ठेते तत्त्वशायनशिदम । भ्रमरो हि नीलोत्पलधिया तदा-
द्याह्वानरां दृष्टिं पुन पुनः स्पृशति । भवनावकाशपर्यन्तत्वाच्च नेत्रदोष्यलक्षणानपग-
मात्तद्वै च ध्वन्यमान आस्ते । राहुजसोऽनुमायंजगत्कालरायाथ रतिनिधानभूतं विवक्षिता-
रविन्दकुवलयमोदमधुमधरं पिबतीति । भ्रमरस्वभावोक्तिरिति । स्वभावोक्ति-
रलंकारोऽङ्गतमिव प्रवृत्तरसम्योपमान । अग्रे तु भ्रमरस्वभावे उक्तिर्दायेति भ्रमरस्व-
भावोक्तिरत्र रूपकव्यतिरेक इत्याहु । चक्राभिपात एव प्रगभाषा अलङ्करीयो निबोध-
काया यो राहुदक्षिणां रतोत्सवं शुम्भनमाश्रयेत् चकार । यो आश्रितमुरारिं प्रपार्थ-
येषु विलासेषु तवैवेव दाम्बिनी रतोत्सवं । अत्राह कश्चिद्—‘परां दोषमेवात्र कवे-
प्राधान्येन विवक्षितं न तु रसादि । तैवचमुच्यते रगादिनाम्ब्यं मत्परीति । मैवं वा-

१ ‘रसबन्धे ध्वन्यभ्यादन’ श. २ ‘चर’ श. ३ ‘इति’ क-ख-पुनरुद्धो-
नीति. ४. ‘वेनचिद्’ क-ख. ५. ‘अङ्गित्वेन एव’ क-ख. ६ ‘इत्य’ क-ख.

१. ‘इति वलु’ श. २ ‘तदाहि’ श-पुनरुद्धो नाले ३. ‘न’ श. ४ ‘एव’ श.
५. ‘मधुर’ श-पुनरुद्धो नास्ति. ६ कन्ध इत्ये’ क-ख. ७ ‘तत्त्वचमुच्यते रसादि’
क-ख-पुनरुद्धो नास्ति.

— अत्र हि पर्यायोक्तस्याङ्गित्वेन विवक्षा रसादितात्पर्यं सत्यपीति ।
 अङ्गित्वेनाविवक्षितमपि यमवसरे गृह्णाति नानवसरे । अवसरे गृहीति-
 र्यथा—

‘उद्दामोत्कलिकां विषाण्डुररुचं प्रारब्धनृम्भां क्षणा-

दायासं श्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः ।

अघोदानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं

पश्यन्कोपविषाटलद्युतिं मुलं देव्याः करिष्याम्यहम् ॥’

इत्यत्र श्लेषस्य ।

गृहीतमपि य यमवसरे त्यजति तद्रसानुगुणतयालंकारान्तरापेक्षया ।

यथा—

‘रक्तम्वं नवपल्लवंहमपि भाष्यैः प्रियाया गुणै-

स्त्वामायायन्ति शिलीमुखाः स्मरधनुर्मुक्ताः सैरे मामपि ।

चान्तापादतत्वाहनिम्नय मुदे सद्बन्धमाप्यावयोः

मर्षं मुन्यमशोकं केवलमहं धाम्ना सशोकः कृतः ॥

अत्र हि मयन्धमवृत्तोऽपि श्लेषो व्यतिरेकविवक्षया त्यज्यमानो रसवि-
शेषं पुष्पाति । नाशालंकारद्वयमनिपानः । किं तर्हि, अलंकारान्तरमेव श्ले-
षव्यतिरेकलक्षणं नरमिहयदिति चेत्, न । तस्य प्रचारान्तरेण व्यवस्थाप-
नान् । यत्र हि श्लेषविषय एव शब्दे प्रचारान्तरेण व्यतिरेकप्रतीतिर्जायते
स सत्य विषयः । यथा—‘स हरिर्नाम्ना देवः सहर्षिर्वरतुरगनिवहेन’ इ-
त्यादी । अत्र अन्य एव शब्दश्लेषस्य निषयोऽप्यत्र व्यतिरेकस्य । यदि
विषयविधे विषयेऽलंकारान्तरत्वकल्पना क्रियते तस्मिन्प्रतिविषयापहार एव

श्लेषोऽयम् । गद्योक्त्युपमादेतत्संभारणा हि भूयसा श्लेषानुमाहवन्त्वम् । अनेनैवाभिप्रा-
येण भाष्यम्—‘अभ्यन्तरे अलंकारोक्त्युपमादेर्गुनिर्देशाभिरिषम्’ इत्युक्त्वा ‘न त्वस्यालं-
कारानुप्रसङ्गनिमित्तादिषु’..... । रसविशेषमिति विप्रलम्भम् । सशोकशब्देन व्य-
तिरेकज्ञानवती शोकगद्गद्भूतानां निर्देशयिन्तादीनां व्यभिचारिणां विप्रलम्भपरिपोषका-
णामवधानो दत्तः । किं तर्हीति । मङ्गलंकार एवायम् । तत्र हि स्वच्छं किं वा
शृङ्गारमिति परम्पराभिप्रायः । तस्येति संवरस्य । एष्वत्र हि शिष्यैर्दलंकारद्वये प्रति-
भोदनाय संवरः । सहर्षिश्च एवो विषयः । सह हरिः सहर्षिः । यदि वा गद्गद् हरिभिः
सहर्षिरिति । अत्र हीति । श्लेषोऽन्यो व्यतिरेकस्य । द्विशतश्लोकस्यार्थः । रक्त-
श्लेषमित्येवार्थः । अन्य इति रक्तत्वादयः । अन्यधेतुत्वशोकशोकादयः । नन्वेकं वा-
क्यात्मकं विषयमाभिरक्षयितव्यत्वादस्य संवर इत्यादादृशाह—यदीति । एवंविधे वा-
क्यलक्षणे शिष्ये विषय इत्येवम् निश्चितं बोध्यम् । एकावकाशेक्षया यदेकविषयत्व-
मुच्यते तत्र वचिर्मुद्रति स्यात् । संवरेण व्यासत्वात् । नतुमागमो व्यतिरेकः । उ-
च्यते च श्लेषमुदेनवायानेति श्लेषोऽत्र व्यतिरेकस्यानुपाक्षः इति संकरसंवेदविषयः ।
यत्र त्वनुपाध्यानुपादकभावो नास्ति तत्रैकवाक्यगामित्वेऽपि संशयिरेव । तदेतदाह—

१. ‘क्रियते’ क-ख. २. ‘शब्द’ क. ३. ‘क्रियेत तत्र संशयैर्विषयापरभार
एव’ ग.

१. ‘वच्यते’ क-ख. २. ‘अलंकारान्तरद्वये’ ग. ३. ‘सह हरिः सहर्षिः’ क-ख.
पुनश्चयोर्नास्ति. ४. ‘हीति श्लेषोऽन्यो व्यतिरेकस्य’ ग-पुस्तके नास्ति ५. ‘अभ्यन्ते-
त्यशोकशोकादयः’ क-ख-पुनश्चयोर्नास्ति ६. ‘बोद्धव्यम्’ क-ख. ७. ‘इष्ट-
विषयः’ ।

स्यात् । श्लेषमुखेनैवात्र व्यतिरेकस्यात्मलाम इति नायं संमृष्टविषय इति चेत्, न । व्यतिरेकस्य प्रकारान्तरेणापि दर्शनात् । यथा—

‘नो करुपापायवायोरदयरयदलत्समाधरस्यापि शम्या

गाढोद्गीर्णोऽज्ज्वलश्रीरहनि न रहिता नो तमःकञ्जलेन ।

प्राप्तोत्पत्तिः पतन्नात्र पुनरुपगता मोपमुष्णत्वोपो वो

वर्तिः सैवान्यरूपा मुखयतु निखिलद्वीपदीपस्य दीप्तिः ॥’

अत्र हि साम्यप्रपञ्चप्रतिपादनं विनैव व्यतिरेको दर्शितः । नात्र श्लेषमात्राच्चारुत्वप्रतीतिरस्तीति श्लेषस्य व्यतिरेकाद्वत्वेनैव विवेक्षितत्वम्, न स्वतोऽलंकारत्वेनेत्यपि न वाच्यम् । यत एवंविधे विषये साम्यमात्रादपि सुप्रतिपादिताच्चारुत्वं दृश्यत एव । यथा—

‘आक्रन्दाः स्तनितैर्विलोचनजलान्यथान्तधाराम्बुभि-

स्तद्विच्छेदमुबश्च शोकशिखिस्तुस्यास्तडिद्विभ्रमैः ।

श्लेषेति । श्लेषवत्त्वानीतोपमामुखेनेत्यर्थः । एतत्परिहरति—नेति । अयं भावः—किं सर्वत्रोपमायाः स्वच्छन्देनाभिधाने व्यतिरेको भवत्युत गम्यमानत्वे । तत्रार्थं पक्षं दृष्टव्यमिति—प्रकारान्तरेणेति । उपमाभिधानेन विनापीत्यर्थः । एतदेवोदाहरति—(नो कल्पेति ।) शम्या शमयितुं शक्येत्यर्थः । दीपवर्तितु बाधुमात्रेण शमयितुं शक्यते । तम एव कञ्जलं तेन नोरहिता अपि तु रक्षितं । दीपवर्तितु तममापि युष्ठा भवति । भन्तः प्रकृष्टत्वात्कञ्जलेनोपरिचरेण । पतन्नादकांत । दीपवर्तिः पुनः शालभाद्रुंसते नांत्यपते । साम्येति । साम्यस्योपमायाः प्रपञ्चेन प्रपञ्चेन यत्प्रतिपादनं स्वच्छन्देन तेन विनापीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—प्रतीयमानैवोपमा व्यतिरेकस्यानुप्राहिणी भवन्ती नाभिधानं स्वच्छन्देनापेक्षते । तस्मात् श्लेषोपमा व्यतिरेकानुप्राहित्वेनोपात्ता । ननु यद्यप्यत्र त्रैवं तथापीह तत्प्रावर्त्येनैव सोपात्ता । तदप्रावर्त्ये स्वयं चारुवदे गुत्वाभावादि । श्लेषोपमात्रं पृथग्यत्तंकारभावमेव न भजते । तदाह—नात्रेति । एतद्विदं स्वसंवेदनकाफितत्वादिनि हृदये दृष्टीत्वा स्वसंवेदनमपडुवानं परं श्लेषं विनोपमा-मात्रेण चारुत्वमपभ्रमुदाहरणान्तरं दर्शयन्निहसरीकरोति—यत इत्यादिना । उदाहरणश्लेषे तुगीयान्तपदेषु तुल्यशब्दोऽभिसंबन्धनीयः । अन्यत्वेन ‘रक्षन्त्यं’ इति वदो-

१. ‘प्रतिपादनप्रपञ्चं’ ग. २. ‘विवक्षितत्वात्’ ग. ३. ‘अलंकारेति’ ग.

१. ‘अत्यन्तमपकृष्टत्वात्’ क-ख. २. ‘मानोपमा’ ग. ३. ‘यद्यप्यत्र तथा’ ग.

४. ‘श्लेषोपमामात्रेण’ क-ख.

अन्तर्मे दयितामुलं तव दशरी वृत्तिः समैवावयो-

मर्त्तिक भामनिशं सस्ते जलधर एवं दम्बुमेवोद्यतः ॥'

इत्यादौ रमनिर्वहणैकतानहृदयश्च ।

यो यं च नात्यन्तं निर्बोद्धुमिच्छति यथा—

'कोपालकोमललोलाहलतिकापाशेन यद्वा दृढं

नीत्वा भामनिकेतनं दयितया भावं समीनां पुरः ।

भूयो नैवमिति म्बन्धकलग्निग संगृह्य दुष्प्रेष्टिनं

धन्यो हन्यत एव निदुतिपरः मेयान्तरद्वया दृष्टान् ॥'

अत्र हि रूपकमाश्रितमिति शब्दः च । परं रसपुष्टये निर्बोद्धुमिष्टमपि यं-
पञ्चादङ्गत्वेन प्रत्ययेष्यते यथा—

'दयामावृतं चकितहंरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं

गण्टच्छायां दक्षिणि निशिनां बर्हभारेषु फेष्टान् ।

उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भूवित्यामा-

नृन्तैकसं वचिदपि न ते भीरुं सादृश्यमभि ॥'

उपम । एवं महणत्यागौ समर्थं 'नातिनिर्वहणैकतान' इति भावं व्याचष्टे—इत्येति ।
चकार, तस्मीक्षाप्रकारमुच्यते । बाहुर्ललावाया पाराशेन रूपं यदि निर्बोद्धेत् द
दिता व्याधकम् । बाणद्वं कारागन्धरादीनि वसनीचिष्वं स्थात् । समीने पुर इति
भयलोडनवरत्नं भुवने भावमेवं करोतीति लम्पद्व्यङ्ग्यदानीमिति भावः । सलाहणं को-
पाक्षेण कता मधुरा गीरेत्या सा । कामी गीरित्याह—भूयो नैवमिति उच्यते ।
एवमिति वदुर्ल, तावद्विषयः—दुष्प्रेष्टिनं म्बन्धकलग्निगसंगृह्यदुष्प्रेष्टिनिर्देशः । हन्यत
एवेति न तु गीर्यादिभ्योऽनुनयोऽनुत्तरते । बर्हभारो हनने भक्षितः इत्यत्र निदु
तिपरः प्रियतमश्च । तदीयं शरीरं वा शोडुं समर्थेति । निर्बोद्धुमिति । नि रं
केन परिगम्यद्विमुक्तिरर्थः । दयितया भावं—चन्द्रकलमिति । म्बन्धकं म्बन्धकं
व्यङ्ग्येन च दोगात् । दक्षिणि चन्द्रकलम् । दृष्टिपातं दृष्टिपातः । उ-
त्पश्यामि इत्यर्थः । नदीवीचिषु इत्यर्थः । नदीवीचिषु इत्यर्थः ।

१ 'हृदयो दयितामुलं' इति । २ 'अत्यन्तं' इति । ३ 'रसपुष्टये' इति । ४
'दम्बुमेवोद्यतः' इति । ५ 'दक्षिणि' इति । ६ 'वच' इति । ७ 'वच' इति ।

१ 'हृदयो' इति । २ 'दयितामुलं' इति । ३ 'रसपुष्टये' इति ।

इत्यादी ता एवमुपनिबध्यमानोऽन्कारो रसाभिव्यक्तिहेतुः कवेर्मवति ।
उक्तपकारानिक्रमे तु नियमेनैव रसमद्गतेः संपद्यते । लक्ष्यं च तथा-
विधमपि महाकविप्रबन्धेषु दृश्यते बहुशः । तत्तु सूक्तिमहमद्योतितात्मना
मेहात्मना दपोदोषणमात्मन एव दूषणं भवतीति न विभज्य दर्शितम् ।
किं तु रूपकादेरलंकारवर्गस्य येयं व्यञ्जकत्वे रमादिविषये लक्षणा दिध-
र्शिता तामनुसरन्त्ययं चान्यलक्षणमुरेश्वरमाणो यद्यलक्ष्यकैमपतितमनन्तरो-
क्तमेवै ध्वनेरसमानमुपनिबध्नाति सुकविः समाहितचेतान्नेदस्यात्मलामो म-
पति महीयानिति ।

‘क्रमेण प्रतिभात्यात्मा योऽस्यानुस्वानसंनिभः ।

शब्दार्थशक्तिमूलत्वात्सोऽपि द्वेधा व्यवस्थितः ॥ २१ ॥’

अस्य विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनेः स क्रमव्यङ्ग्यत्वादनुरणनप्रसूयो
य आत्मा सोऽपि शब्दशक्तिमूलोऽर्थशक्तिमूलश्चेति द्विप्रकारः ।

स्थितो न कुत्रचिदेकत्र भूतिं लभे इति भावः । भीर्चिंति । यो हि कातरहृदयो भ-
वति नासौ सर्वसमेकस्थं धारयतीत्यर्थः । अत्र सुत्रेधावास्तद्वावाध्यारोपम्पाया अ-
नुप्राणकं सादृश्यं यथोपक्रान्तं तथा विवर्धितमपि विश्रुतम्भरैर्मपोपक्रमेव जातम् । तत्तु
लक्ष्यं न प्रदर्शितमिति सबन्धः । प्रैयुदाहरणे ह्यदर्शितेऽप्युदाहरणानुभालनदशाकृत-
... ति दर्शयति—किं न्विति । अन्यलक्षणमिति । परीक्षाप्रकारमित्यर्थः ।
तथावावतरे त्यक्तस्यापि पुनर्ग्रहणमित्यादि । यथा ममेव—‘शान्ताशोरस्मृतच्छट्टा यदि
कृता वस्मान्मनो मे नृश सद्युत्पत्त्यस्य कालकूटपटलीमवांससदृशिता । किं प्राणाग्र
हरन्त्युत प्रियतमासज्जपमन्त्रार्धै रवन्ते किमु मोहमेमि हृद्वा नो वेद्यि केयं गतिः ॥’
इत्यत्र हि रूपकसंदर्भनिर्देशनास्त्यक्त्वा पुनरुपान्ता रसपरिपोषायेत्यलम् । एवं विवक्षि-
तान्यपरवाच्यध्वने प्रथम भेदमलक्ष्यक्रम विचार्य द्वितीय भेद विभक्तुमाह—क्रमेणे-
त्यादि । प्रथमपादोऽनुवादभागो हेतु-वगोपायः । षण्ठाया अनुरणनमभिधानत्रय-
व्यापेक्षया क्रमेणैव नाति । सोऽपीति । न कवः मया रानादुच्यते । नापि

१ महता क. ख. २ व्यङ्ग्यत्वेन क. ख. ३ रसमद्गतेन—‘रस, ‘क्रमप्र-
तिभम—’ ग. ४ एन ग. ५ ‘तस्या-म ग.

१ ‘शत क. ख. २ ‘शुद्धाव-वापारम्पाया’ क. ख. ३ ‘रगापेक्षकं’ ग.
४. ‘प्रमुदा—किं न्विति क. ख. ५ ‘नयोनाम् ६ ‘मवांससदृशिता.’ ग. ६ ‘उपरा’
क. ख. ७ ‘रणमव ग. ८ ‘रानादुच्यते ग. ९ ‘वानायापि केवलमविवक्षित-
वाच्यो द्विविध’ क. ख.

‘दृष्ट्वा केशव गोपगर्हयया किञ्चिन्न दृष्टं मया

तेनैव स्वलितामि नाथ पतिनां किं नाम नालम्बसे ।

एकस्त्वं विषमेपुस्त्रिन्नमनसां सर्वावलाना गति-

गोप्यैवं गदितः सलेष्टमवनाद्रोष्टे हरिर्वधिरम् ॥’

एवंजातीयकः सर्व एव भवतु कामं वाच्यश्लेषस्य विषयः । यत्र तु

येत्र वा प्रस्तुत द्वितीयाभिधाव्यापारमद्रावावेदक प्रमाणमस्ति यथा ‘तस्या विना’
इत्यादी । ‘चैमहिभ’ इत्यत्र तावत्सोऽर्थोऽभिधेय एवेति स्पष्टमिदं । यत्राभिधाया एकत्र
नियमहेतुः प्रकरणादिर्विद्यते तेन द्वितीयमभिधेयं नाभिधा सक्तमस्ति तत्र द्वितीयोऽर्थो-
ऽसावाक्षित इत्युच्यते । तत्रापि यदि पुनस्तादृक्शब्दो विद्यते येनास्मां नियामक प्रक-
णादिरपहृतशक्तिकः संपाद्यते । अत एव साभिधासक्तित्वांशितापि सती प्रतिप्रमूर्तवत्-
प्रापि न धनेरपि य इति तात्पर्यम् । यशब्दोऽपि शब्दार्थे भिन्नक्रमः । आशिसोऽर्थ-
क्षिततया क्षणिति संभावयितुमारब्धोऽतीत्यर्थः । न त्वसावाक्षित किं तु शब्दान्तरेणाप्ये-
नाभिधाया । प्रतिप्रमवनादभिहितस्वरूप संपन्नः । पुनर्ग्रहणेन प्रतिप्रमत्वं व्याख्यातुं सूच-
यति । तेनैवकार आशिसाभास निराकरोतीत्यर्थः । हे केशव, यतो गोधूर्तिर्हृतया दृष्टा
न किञ्चिद्दृष्टं मया तेन कारणेन स्वलितामि । मागं ता पतिना सती मा किं नाम
कः यत्तु हेतुर्यत्रालम्बसे हस्तेन । मतस्त्वमेवैकोऽलिशयेन यत्तवाप्रसन्नोपनेतु सर्वेणामव-
राना बालदृष्टाद्वनादीना रिश्रमनमा मन्तुमगच्छता गतिरालम्बनापुपाय इत्येवविधेऽर्थे
यद्यप्येते प्रकरणेन नियन्त्रिताभिधासक्तप शब्दान्तरापि द्वितीयेऽने व्याख्यास्यमानेऽभि-
धासक्तित्वादेऽसावाक्षित सती सलेष्टमित्यनेन प्रत्युत्पाविता । अत्र गच्छत मन्तुमनमित्यर्थः । अ-
लीभावत्वं हि सूचनमेव । हे नृशङ्कोप स्वामिन, शयनतया दृष्टान्त वा मयश्च ।
स्वलितामि यच्छित्तचरित्रा ज्ञातामि । पतिनामिति भवनात् मा प्रति । एक इत्य-
साधारणर्माभास्यशब्दो त्वमेव । यत्तु गच्छामिचत्ताना मन्तुमगच्छतमाभास्योऽस्ति
व्यतिरासेन संख्यमानः तदगति । जीवितरक्षाया इत्यर्थः । एव व्याख्यास्यमाने विषय-
मवस्थाप्य ध्वनराद—यत्र त्विति । कुमुदगमयाम्भक वयुव मागद्वय नृपमहान् ।
धवलानि हृषान्यद्वान्पापणा येन तादृक् पुत्रमार्तिहाना हागो विरगनामान न पत ।

१. ‘हृतया’ ग.

१. ‘यत्र च न’ ग. २. ‘...मिन्द्रियेत्तन्तेन तस्यावस्था गोप्यो’ ग. ३. ‘एकतरण’
क-ख. ४. ‘अपाहित—संपाद्यते’ ग. ५. ‘वाधिरा नापि’ ग. ६. ‘प्रतिप्रमूर्त’
क-ख. ७. ‘आश्रमकमोऽपि’ क-ख. ८. ‘हृतया’ ग. ९. ‘गिरमनगो’ ग पुनर्ग्रह-
नामि. १०. ‘निरप्यमानाति’ क-ख.

दीप्तांशोर्दीर्घदुःखप्रभवभवमयोदन्वदुत्तारनावो

गावो वः पावनानां परमपरिमितां प्रीतिमुत्पादयन्तु ॥'

ऐपूदाहरणेषु शब्दशक्त्या प्रकाशमाने सत्यप्राकरणिकेऽर्थान्तरे वाक्य-
स्यासंबेद्धानां भिधायित्वं भा प्रसाङ्गिदित्यप्राकरणिकप्राकरणिकार्थयोरुपमा-
नोपमेयभावः फरूपयितव्यः सामर्थ्यादित्यर्थोक्षितोऽयं श्लेषो न शब्दोपा-
रूढ इति विभिन्न एव श्लेषादनुत्तानोपमव्यङ्ग्यस्य ध्वनेर्विषयः । अन्येऽपि
चालंकाराः शब्दशक्तिमूलानुत्तानरूपव्यङ्ग्ये ध्वनौ संभवन्त्येव । तथा हि
विरोधोऽपि शब्दशक्तिमूलानुत्तानरूपो दृश्यते । यथा स्याज्जीवशरस्यज-
नपदवर्णने मट्टबाणस्य—

'यैत्र च मत्तमातङ्गगामिन्यः शीलवत्यश्च गौयौ विभवरताश्च श्यामाः
पद्मरागिण्यश्च धवलद्विजशुचिवदना मदिरामोदिश्वसनाश्च (चन्द्रकान्तवपुषः
शिरीषकोमलाङ्ग्यश्च अभुजंगम्याः कञ्जुकिन्यश्च पृथुकलश्रियो दरिद्रम-
ध्यकलिताश्च लावण्यवत्यो मधुरभाषिण्यश्च अप्रमत्ताः प्रसन्नोज्वलरागाश्च
अकौतुकाः प्रौढाश्च) प्रमदाः ।

तावद्वात्येव न चान्यत शब्दादिनि गा वननव्यापारान् । तत्राभिधासक्ते कस्याधि-
दध्यानाशङ्कनीयत्वात् । तस्या च द्वितीया शब्दशक्तिमूलम् । तया विना तस्या रूपगाया
अनुत्थानात् । अत एवालंकारनिश्चयमिति युक्तम् । यद्यते च 'अमरवद्वार्थाभिधायित्वं
भा प्रसाङ्गि' इत्यादि । पूर्वत्र तु मलेक्षपदेनैवामरवद्वता निराकृता । 'येन ध्वनः' इत्य-
प्राप्त्यद्वता नैव भाति । 'तस्या विनापि—' इत्यत्रापि ध्वनेन 'आप्या—' इत्यत्रापि कदा-
चदेन 'श्रीम—' इत्यादि च रूपरेणामवद्वता निराकृतेति तात्पर्यम् । पयोधिरिति प.नीपैः
धारैश्च । महारो वग , एकत्र टीकने च । गावो रम्यस्य सुखस्य इव । असंबेद्धानां
भिधायित्वमिति । अतएव यमानमेयार्थः । उपमानोपमेयभाष इति । तेनोप-
माकारेण व्यतिरेचनानेकशब्दार्था व्यापारमात्ररूपा एवात्रास्वादप्रतीते प्रधानं विभ्रान्ति-
स्थानं न त्वरमेयदानं यत्रानेकशब्दार्थो मन्तव्यम् । सामर्थ्यादिति । ध्वननव्या-
पारादित्यर्थः । मन्तव्यमातङ्गेति । मन्तव्यमातङ्गच्छन्ति तांश्च मन्तव्यमिति विरोधः ।

१ 'एतेषु' क.ख. २ 'सक-पा म. ३ 'इत्यादिमोऽयं' क.ख. ४. 'दध्याना एव'
क.ख. ५. 'दध्याना' नृत्तार्थोऽयं म. मन्तव्यम्,

अत्र हि वाच्यो विरोधमच्छायानुमाही वा श्लेषोऽयमिति न शक्यं
वक्तुम् । साक्षाच्छब्देन विरोधालंकारस्याप्रकाशितत्वान् । यत्र हि साक्षा-
च्छब्दा वेदितो विरोधालंकारमत्र हि श्लिष्टोक्तौ वाच्यालंकारस्य विरोधस्य
श्लेषस्य वा विषयत्वम् । यथा हर्षचरिते—

‘समवाय इव विरोधिनां पद्माधोनाम् । तथाहि—संनिहितशालान्धकारा
मास्यन्मूर्तिश्च’ ।

इत्यादी ।

यथा वा ममैव—

‘सर्वैकशरणमक्षयमधीनमीनं प्रियां हरिं कृष्णम् ।

चतुरात्मानं निष्क्रियमरिमयनं नमस्त श्वक्रधरम् ॥'

अत्र हि शब्दशक्तिमूल्यानुष्ठानरूपो विरोधः स्फुटमेव प्रतीयते ।
एषंविधो व्यतिरेकोऽपि दृश्यते । यथा मर्मव—

‘खं येऽस्यग्ग्वलयन्ति हृन्मरसो ये वा नमोद्भासिनो

ये पुष्पान्ति मरोरुहधियमपि क्षिप्तास्तुभामश्च ये ।

विभवेषु रमा विभवमहादेवमग्नेषु (१) स्थिता । पद्मनाभरत्नयुक्ता पद्मनाभरत्नहस्त-
युक्ताभ । धवलार्जुनवर्णं शूचं निर्मलं वदनं वासा धेवलार्जुनवर्णकृष्णविप्रवर्णादि ब-
दनं । यत्र हीति । यस्या गेयार्त्ता वाच्यरूपाया तत्र या विरोधः भवेत् । हेति
सर्वत्र । तस्य विप्रवर्णम् । य विप्रवर्णः अर्वाग्रवर्णः । विप्रवर्णोऽप्येवाध्यात्मवर्णः
सुवर्णमिति यावत् । उदाहरति—ममेति । वाङ्मयं कलात्मनोऽकारं कलात्वं बालं प्रत्य-
मन्वन्निर्वाणम् । तेषु मान्द्व्यादावाप्य उभयत्र प्रत्येकम् । य विरोधस्तत्र न ।
अन्यथा प्रतिपक्षं मन्त्रप्रमाणं वा न कानिचकार्यं शक्यम् । यदि मन्त्रप्रमाणं श्यादिच
निर्वाणवर्णादिवर्णान्तरमात्रं यथेति । इत्यत्र २८ नक्षत्रवर्णमन्त्रः यथम् । यो न धाम
तं ब्रह्म विद्यामीमांसा । १०१२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८
तं ब्रह्म विद्यामीमांसा । १०१२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८
विरोध इति । विरोधः—यत्र । प्रतीत्यन इति । १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८
अत्र । न तत्र २८ नक्षत्रं । १०१२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८
अत्र । न तत्र २८ नक्षत्रं । १०१२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८

१ विनियोग कथा - प्रथम कथा : अन्तिम पृष्ठ ४०
विशेषाधिकार कथा

[illegible][illegible]

ग ६

ये मूर्धस्वभासिनः क्षितिमृतां ये चामगगां शिगं-

स्याकामन्त्युभयेऽपि ते दिनपतेः पादाः श्रिये' सन्तु वेः ॥'

एवमन्येऽपि शब्दशक्तिमूलानुव्यानरूपव्यङ्ग्यध्वनिप्रकाराः सन्ति ते सहृदयैः स्वयमनुसर्तव्याः । इह तु ग्रन्थविस्तरभयात् तत्प्रपञ्चः कृतः ।

अर्थशक्त्युद्भवस्त्वन्यो यथार्थः संप्रकाशते ।

यस्मात्पर्येण वस्त्वन्यथैनक्त्युक्तिं विना सतः ॥ २३ ॥

यथार्थः स्वसामर्थ्यादर्थान्तरमभिव्यनक्ति शब्दव्यापारं विनैव सौऽर्थशक्त्युद्भवो मामानुत्तानोपमव्यङ्ग्यो ध्वनिः ।

यथा—

‘एवंवादिनि देवर्षी पाथे पितुरधोमुत्स्री ।

लीलाकमलपद्माणि गणयामाम पार्वती ॥’

अत्र हि लीलाकमलपद्मगणनमुपसर्जनीकृतस्वरूपं शब्दव्यापारं विनैवार्था-
न्तरं व्यभिचारिभावलक्षणं प्रकाशयति । न चायमलक्ष्यकमव्यङ्ग्यस्यैव ध्वने-
र्विषयः । यतो यत्र माश्लाच्छब्दनिवेदितेभ्यो विभावानुभावव्यभिचारिभ्यो
रमादीनां प्रतीतिः स तस्य केवलस्य मार्गः । यथा कुमारसंभवे मधुप्रसङ्गे

अर्थेति । अन्य इति शब्दशक्त्युद्भवात् । स्वतन्त्रान्वयेन व्यभिचारव्यापारनिगच्छणपर-
मिह ध्वनेन व्यापारमाह न तु तन्वयशक्तिम् । सा हि वाच्यार्थप्रेरणावैवोपसर्गोत्पुल-
काश्च । अनेनवागनेन वर्त्ता व्याचष्टे—यथार्थः स्वसामर्थ्यादिति । स्वत इति शब्दः
त्वमात्रेण व्याख्यात । उक्तिं विनेति व्याचष्टे—शब्दव्यापारं विनैवेति । उदाहरति—
यथा—एवमिति । अर्थान्तरमिति लक्ष्यकम् । माश्लादिति । व्यभिचारिभ्यो यथा-
४. २३ मन्त्रेण व्यङ्ग्यं इव येन प्रतिपाद्यं सुवन्द्यं इव स्वर्गनामवर्गद्वयलक्षणं माश्लाच्छ-
ब्दनिवेदितं च इव अर्थमिति न पदार्थः ॥ २३ ॥ । एवं कृत्वा व्यभिचारिणा विभावकाप्र-
वेशादत्र प्रत्यक्षं न च अर्थः प्रत्यक्षः । अत्र न भवति—इति च स्वसामर्थ्यादर्थो ध्वन्य-

१. ‘मृश न ग’ - र्दे ग इ न क.ख. ४. ‘यथा ध्वनिप्रकाश’ क.ख.
२. ‘मनवन्ति’ क.ख. ३. क.ख. पुनश्चोक्तं ३. ‘वनति’ ग.

१. ‘प्रत्यक्षं वाच्य’ क.ख. - उदाहरणं यथा—एवमिति म-पुनश्चोक्तं नास्ति.
२. ‘प्रतिपाद्यमव्यङ्ग्यं च’ क.ख. ३. ‘अनन्यत्वात्’ क. अत्र भाववत्त्वं रा.
४. ‘शब्दः’ क.ख.

मन्तपुष्पाभरणं बहन्त्या देव्या आगमनादिवर्णनं मनोमवशरसंधानपर्यन्तं
 मंभोश्च परिकृतपर्यन्तं चेष्टाविशेषवर्णनादिमाधाच्छब्दनिवेदितम् । इह तु
 तामर्थ्याक्षिप्तव्यभिचारिमुखेन रमधर्तीति । तस्मादयमन्यो ध्वनेः प्रकारः ।
 यत्र च शब्दव्यापागमहायोऽर्थोऽर्थान्तरस्य व्यञ्जकत्वेनोपादीयते स नास्य
 ध्वनेर्विषयः । यथा—

मकेतकान्मनमं चिटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

हमस्तेत्रापित्ताकूलं लीलापन्न निमीलितम् ॥'

अत्र लीलाकमलनिमीलनस्य व्यञ्जकत्वमुक्तं निवेदितम् ।

मान इव शैवलि न बाध्य कदाचिदपि नैकायि न सर्वे ललवत्तमस्य विपयः । अथ हि विभा-

ये मूर्धस्वभासिनः श्रितिभृतां ये चामराणां शिरा-

स्याक्रामन्त्युभयेऽपि ते दिनपतेः पादाः श्रिये^१ सन्तु वै ॥'

एवमन्येऽपि शब्दशक्तिमूलानुत्थानरूपव्यङ्ग्यध्वनिप्रकाराः सन्ति ते सहृदयैः स्वयमनुसर्तव्याः । इह तु ग्रन्थविस्तरभयात् तत्प्रपद्यः कृतः ।

अर्थशक्त्युद्भवस्त्वन्यो यत्रार्थः संप्रकाशते ।

यस्तात्पर्येण वस्त्वन्यग्रन्थवत्पुक्तिं विना स्यतः ॥ २३ ॥

यथार्थः स्वसामर्थ्यादर्थान्तरमभिव्यनक्ति शब्दव्यापारं विनैव सोऽर्थशक्त्युद्भवो नामानुत्थानोपमव्यङ्ग्यो ध्वनिः ।

यथा—

‘एवंवादिनि देवर्षी पार्थे पितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपद्माणि गणयामास पार्वती ॥’

अत्र हि लीलाकमलपद्मगणनमुपसर्जनीकृतस्वरूपं शब्दव्यापारं विनैवार्थान्तरं व्यभिचारिभावलक्षणं प्रकाशयति । न चायमलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्यैव ध्वनेर्विषयः । यतो यत्र साक्षाच्छब्दनिवेदितेभ्यो विभावानुभावव्यभिचारिभ्यो रमादीना प्रतीतिः स तस्य केवलस्य मार्गः । यथा कुमारसंभवे मधुप्रसङ्गे

अर्धेति । अन्य इति शब्दशक्त्युद्भवात् । स्वतन्त्रान्वयेणन्यभिधाव्यापारनिराकरणपरमिदं ध्वननव्यापारमाह न तु तान्यर्थशक्तिम् । सा हि वाच्यावेप्रेतीतावेवोपक्षीर्णेत्युक्तं प्राक् । धनेर्नपाशयेन र्त्ना व्याचष्टे—यत्रार्थः स्वसामर्थ्यादिति । स्यत इति शब्दस्वरादेन व्याख्यातः । उक्तिं विनेति व्याचष्टे—शब्दव्यापारं विनैवेति । उदाहरति—यथा—एवमिति । अर्थान्तरमिति लज्जात्मकम् । साक्षादिति । व्यभिचारिणो यत्रागत्यनमतया व्यर्था इव यैव प्रेतितानि सुबन्धादेव स्वविभावादिबलान्न साक्षाच्छब्दनिवेदितान्त्व निर्वाचनमिति न पक्षापरिगतेः । एवं वाक्त व्यभिचारिणा निर्भाक्त्वात् संशयनं प्रतिपत्तानि साहं विवक्ष्यते । एतदुक्तं भवति—यत्रापि सम्भावादिरर्थो ध्वन्य-

१ ‘मृशान’ ग. २ ‘स्य’ ग. ३ न ‘क-स्व. ४ ‘स्या ध्वनिप्रकाश’ क-ख.

५ ‘सम्भावान्ति’ क-ख. ६ नञ् क-ख पुनस्त्योर्नास्ति ७ ‘ध्वनति’ ग.

१. ‘प्रतीति’ वाच्य— क-ख. २ उदाहरति यथा—एवमिति’ ग पुनर्कं नास्ति

३ ‘प्रतिपत्तिस्वभावादिबलान् क-ख. ४ जातभावत्वात्’ क, ‘अपि भावत्वात्’ ख.

५ ‘शब्दतः’ क-ख.

तथा च—

शब्दार्थशक्त्या बाधिमो व्यङ्ग्योऽर्थः कविना पुनः ।

यत्राधिक्रियते सोऽस्या साम्यवान्कृतिर्ध्वनेः ॥ २४ ॥

शब्दशक्त्यार्थशक्त्या शब्दार्थशक्त्या बाधिमोऽपि व्यङ्ग्योऽर्थः कविना पुनर्यत्र सोऽस्या प्रकाशक्रियते सोऽस्यादनुमानोपमग्रहपादुनेत्यर्थवान्-कारः । अत्युत्कृष्टमण्डपस्य वा ध्वनेः मणि मंमथे न तादृगत्योऽलंकारः ।

तत्र शब्दशक्त्या यथा—

‘धरसे मा गा विषादं ध्वननमुरुजवं मंथ्योऽर्थप्रवृत्तं

कम्पः को वा गुरुस्ते भवतु वनमिदा नृभिस्तेनात्र याहि ।

प्रत्याख्यानं मुराणामिति भयशमनच्छमना कारयित्वा

यस्मै लक्ष्मीमद्राद्रः स दहतु दुर्गिर्न मंथमृदा पयोधिः ॥’

अत्र न कस्यचिदभिधानशक्ति पदस्येति व्यञ्जकत्वं न विषयित्वं तथापि शब्देनैवोक्तमय-
मर्थान्तरस्य व्यञ्जक इति । तत्रच ध्वनेर्वर्गोऽयमावतोरित्वाहवात्मकत्वं प्राप्तिर्न तदप-
ह्नितम् । यथा कविदाह—‘गम्भीरोऽहं न मे वृत्तं कोऽपि वेद मुमुक्षितम् । किञ्चि-
द्वीमि—’ इति । तेन गाम्भीर्यमूचनार्थं प्रत्युत धिक्न एव । अत एवाह व्यञ्जकत्व-
मिति उक्त्येवेति च । प्रकाशप्रकाशद्वयोरसंगरे नृणां पर्यकाशमूचनं वैकर्म्यं यत्रेन
करोमीत्यामयेन साधारणमवतरणपदं प्रविशति इतिहन्—तथा चेति । तेन कौत्सप्र-
कारद्वयेनायमपि नृणां प्रकाशो मेत्यव्य इत्यर्थः । शब्दार्थार्थं शब्दार्थावित्येकशेषः (१) ।
साम्येवेति । नैव निगम्य । अपि नु अपेक्षादिगलकार इत्यर्थः । यथा वनिशब्देन लक्ष्य-
कम् । तस्योक्तकाम्याद्विन न व्यङ्ग्योऽर्थोऽर्थो वाच्यमाश्रयकारणपक्षया द्वितीयो
लोकोत्तरशालकार इत्यर्थः । एवमेव तृतीया द्वितीया त्रैलोक्यात्मनि शब्दशक्त्येत्यादिना ।
विषयमिति विषादः । ऊर्ध्वप्रवृत्तमभिधायि यत्र बाधो मन्तव्यः । कपोऽप्यपि को ब्रह्मा
वा नव गुणः । वनमिदा इत्येव आम्भनेन एवैवेत्येवत्यर्थः । जम्भितं च वात्रसमदर्शनात्मकं

१ ‘शक्त्यापि क्षिमो’ ग. २ ‘एव कम्प क-ख. ३ ‘मथ्ये’ ग. ४ ‘मन्थ-
मुग्ध’ ग.

१ उक्तमयमर्थमर्थान्तरस्य क-ख. २ ‘मानं नोदितं’ क-ख. ३ ‘अभिहित एव’
क-ख. ४ ‘प्रमायुचन ग. ५. ‘या चेति’ क-ख. पुनः कयोर्नास्ति ६ ‘मन्थमुग्धः’
ग. ७. ‘न’ ग पुनः क नास्ति ८ ‘जलस्यकमन्तस्योक्तकारणमालिङ्गितं’ क-ख.
९. ‘अस्यो’ क-ख पुनः कयोर्नास्ति १० ‘व्याचक्षते’ क-ख. ११. ‘शब्दशक्त्येता-
दिना’ ग पुनः क नास्ति १२. ‘एवयणत्यव’ क-ख-पुनः कयोर्नास्ति.

ह्यौ मकारौ । कवेः कविनिबद्धस्य वा वक्तुः प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीर
एकः स्वतः समवी च द्वितीयः ।

कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरे यथा—

‘सैजेहि सुरहिमामो ण दाव अप्पेइ जुअइजणत्तस्समुहे ।

अहिणवसहआरमुहे णवपल्लवपत्तले अणञ्जस्स शरे ॥’

कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो यथा—‘शिस्ररिणि—’ इ-
त्यादौ ।

यथा वा—

‘साअरविइण्णजोव्वणहत्थालम्भं समुण्णमन्तेहिम् ।

अब्भुट्ठाणं धिअ मम्महस्स दिण्णं तुह थणेहिम् ॥’

स्वतः समवी य औचित्येन बहिरपि संभाव्यमानसद्भावो न केवलं म-
णितिवशेनैवाभिनिष्पन्नशरीरः । यथोदाहृतम् ‘एवंवादिनि—’ इत्यादि ।

भवन्ति प्रकरणेन ऊक्तः सपादयितव्येन वस्तुना प्राप्तमङ्कुशलः प्रौढः । उक्तिरपि समर्प-
मितव्यवस्वरूपोचिता प्रौढेयुच्यते । ‘गच्छयति सुरभिमामो न तावदर्पयति युवतिज-
मसक्ष्यमुखान् । अभिनवमहकारमुखप्रावप्रावप्रावप्रलाननद्वयं शरान् ॥’ अत्र वैसन्तो-
उपेतनोऽनङ्गस्य सखा सखयति न केवलं तावदर्पयतीत्येवमिदं यथा समर्पमितव्यवस्वरूप-
कुशलयोक्त्या सहकारोद्भेदिनी वसन्तदशा यत उक्ता अनां ध्वन्यमानं मन्मथोन्माय-
स्यारम्भं क्रमेण गाढगार्हाभविष्मन्तं व्यनक्ति । अन्यथा वसन्ते सपञ्चमहकारोद्भेद इति
वस्तुनार्थं न व्यञ्जकं स्यात् । एषा च कवेरेवोक्तिः प्रौढा । शिस्ररिणीति । अत्र
छोदितं बिम्बफलं छुरी दशनीति न व्यञ्जकता काचित् । यदा तु कविनिबद्धस्य सा-
भिलापस्य तदणस्य वक्तुरित्थं प्रौढोक्तिस्तदा व्यञ्जकत्वम् । ‘सादरविनीर्णयौवनदङ्गा-
लम्भं [कृत्वा] समुग्रमङ्ग्याम् । अभ्युत्थानमिव मन्मथस्य दम् नव मनोभ्याम् ॥’
स्वतः तावदिह प्रधानमूर्ता ततोऽपि गौरवितः कामलाभ्यामभ्युत्थानेनोपचर्यते । यौ-
वनं चानयोः परिचारकभावेन स्थितमित्येवंविधेनोक्तिवैचित्र्येण तदीयस्वभावलोकरूप-
दमन्मथावस्थः को न भवतीति अङ्ग्या स्वाभिप्रायध्वननं कृतम् । तव नादम्येनोन्नतौ
स्तनाविति हि वचनेन व्यञ्जकता न केवलमित्युक्तिवैचित्र्यं तावत्सर्वेधोपयोगि भवतीति

१. ‘वस्तु’ ग. २. स्कन्धकं नाम च्छन्दः । ३. ‘निष्पन्नो यथा’ ग. ४. ‘बहिरपि’
ग-पुस्तके नास्ति. ५. ‘अभि’ क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति.

१. ‘समवन्ति’ क-ख. २. ‘वन्तलाननद्वयं’ ग. ३. ‘वसन्तधेनो’ ग. ४. ‘ज-
यति’ ग. ५. ‘मायकस्य’ क-ख. ६. ‘प्रवृत्त’ क-ख.

अन्यत्र वाच्यत्वेन प्रसिद्धो यो रूपकादिरलंकारः सोऽन्यत्र प्रतीयमानतया बाहुल्येन प्रदर्शितस्तत्रभवद्विर्मटोद्भटादिभिः । तथा च ससंदेहादि-
पूपमारूपकातिशयोक्तीनां प्रकाशमानत्वं प्रदर्शितमित्यलंकारान्तरस्यालंकारान्तरे व्यङ्ग्यत्वं न यत्प्रतिपाद्यम् । इत्युपनेरुच्यत एव—

अलंकारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।

तत्परत्वं न वाच्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः ॥ २८ ॥

अलंकारान्तरस्य रूपकादेरलंकारप्रतीतौ सत्यामपि यत्र वाच्यस्य व्यङ्ग्यप्रतिपादनौन्मुख्येन चारुत्वं न प्रकाशते नासौ ध्वनेर्मार्गः । तथा च दीपकादायलंकारे उपमाया गम्यमानत्वेऽपि तत्परत्वेन चारुत्वस्याव्यवस्थानात् ध्वनिव्यपदेशः ।

पमा रूपकं वा ध्वन्यते । अतिशयोक्त्यं प्रायशः सर्वालंकारेषु ध्वन्यमानत्वम् । अलंकारान्तरस्येति । यत्रालंकारोऽयंलंकारान्तरं ध्वनति तत्र वस्तुमात्रेणालंकारो ध्वन्यत इति कियदिदमसमाव्यमिति तात्पर्येणालंकारान्तरशब्दो वृत्तिरुता प्रत्युक्तो ... वृत्तोपयोगि (१) । न अलंकारेणालंकारो ध्वन्यत इति प्रकृतमद । अर्थशक्त्युद्भवे ध्वनी वस्तुवचालंकारोऽपि व्यङ्ग्य इत्येतावन् प्रकृतत्वात् । तथा चोपसद्धारप्रत्ये 'तेऽलंकाराः परा उ या यानि ध्वन्यङ्गता गता' इत्यत्र ओके वृत्तिरुत 'ध्वन्यङ्गता चोभाभ्यां प्रकाशाभ्या' इत्युपरम्य 'तत्रेह प्रकरणाद्यन्यत्र ध्वनेत्यवगन्तव्यम्' इति वक्ष्यति । अन्तरशब्दोऽत्रोभयत्रापि विशेषपर्याय । वैषाद्यसीगमनी । न तु प्राग्व्याख्यायामिव निमित्तगमनी । तदयमर्थः — वाच्यालंकारविशेषविषयेऽयन्वोऽलंकारविशेषो भांतीयुद्भटादिभिः रक्तमेवेत्यर्थशक्त्यालंकारो व्यङ्ग्यत इति तदुपगतमेव । केवलं सेऽलंकारलक्षणकारणाद्वाच्यालंकारविशेषविषयत्वेनाहुरिति भावः । न तु पूर्वैरेव वदीदमुक्तं किमर्थं तव गान इत्यादिवाह—इत्यदिति । अभ्यर्थाभिरिति वाक्यशेषः । पुन शब्दस्तुक्ताद्विशेषयोः

- १ 'अन्यवाच्यत्वेन' ग. २ 'संदेहादिषु' ग. ३ 'अलंकारान्तरं' क. ख. ४ 'प्रतिपाद्यमिति' ग. ५ 'पुनरुक्त' क. ख. ६ 'एव' क. ख. पुनः कयोर्नास्ति. ७ 'काव्यस्य' क. ख. ८ 'ध्वनी' क. ख. ९ 'अलंकारान्तरेषु तु अनुगन्त-
रूपकालंकार' ग. १० 'दीपकालंकारे' ग. ११ 'अव्यवस्थानात्' ग.

१. 'उभाव्य ग. २ तात्पर्येणालंकारो ध्वन्यत इति' क. ख. ३. 'प्रत्युक्तत्वात्' क. ख. ४. 'व्यङ्ग्यत्वेन' ग. ५ 'भांतीयुद्भटा' ग. ६ 'ते लक्षणकारणात्' क. ख. ७. 'विषयत्वेन तेनाहुः' क. ख.

उपमाध्वनिर्यथा—

‘वीराणं रमद् भुविणरणम्भि ष सदा पिआयणुच्छत्रे ।

दिही गिउगअकुम्मत्थउम्भि जह्द षहलसिन्दूरे ॥’

यथा या मयैव विषमबाणलीलामाममुरपराक्रमणे कामदेवस्य—

‘ते नाण सिरिमहोअररमणादरणम्भि हिअअमेकरसम् ।

विम्पाहरे पिआणं णिवेसिअं कुम्मुमचाणेन ॥’

आशेषध्वनिर्यथा—

‘स वन्नुमखिलाब्दाक्तो ह्यग्नीवाधितान्नुजान् ।

योऽभ्युक्तैः परिच्छेदं ज्ञातुं शक्तो महोदधेः ॥’

f

•

अत्र हि वाच्यविशेषेण सापराधस्यापि बहुज्ञस्य कोपः कर्तुमशक्य इति समर्थकमर्थमामान्यमन्वितमन्यत्तात्पर्येण प्रकाशयते ।

अतिरेकध्वनिरप्युभयरूपः संभवति । तत्राद्यस्योदाहरणं प्राक्प्रदर्शितमेव । द्वितीयस्योदाहरणं यथा—

‘जाण्ड्यं घणुहेसे तुञ्जं ज्विभ पाभवो घडिभवतो ।

मा माणुसम्मि लोए ताण्करसो दरिहो अ ॥’

अत्र हि त्यागैकरसस्य दरिद्रस्य जन्मानभिनन्दनं घटितपत्रदुःखपादपजन्माभिनन्दनं च साक्षाच्छब्दवाच्यम् । तथाविधादपि पादपाठादस्य पुंस उपमानोपमेयत्वप्रतीतिपूर्वकं शोच्यतायामाधिक्यं तात्पर्येण प्रकाशयति । उपमेशध्वनिर्यथा—

‘चन्दनासक्तभुजगनिःश्वासानिलमूर्छितः ।

मूर्छयत्येष पथिकान्मधौ मलयमाहनः ॥’

अत्र हि मधौ मलयमाहतस्य पथिकमूर्छाकौरित्वं मन्मथोन्माधदायित्वे-
शयम् । अत्र बहुहेत्वामन्त्रणार्थो विशेषे पर्यवसितः । अनन्तरं तु तदर्थपर्यालोचनाय-
त्तामर्थरूपं समर्थकं प्रतीयते तदेव समकारकारि । सा हि रागिनी सती वैदग्ध्यानु-
मीना तं प्रत्यगुवा दर्शयन्तीत्यमाह । च. कथिदुहो धूर्तं स एवं सापराधोऽपि स्वाप-
राधावकाशमाच्छादयतीति सा त्वमात्मनि बहुमानं सिध्वा प्रहोति । अग्नित-
मिति । विशेषगामान्यस्य ऐक्यत्वादिति भावः । अतिरेकध्वनिः ‘.....’ । अति-
शब्देनार्थान्तरन्यासबद्धे द्वित्रैकारावमाह । प्राप्तिमिति । ‘यं वेऽयुग्मवत्तन्ति’ इति ।
‘रक्षास्त्रं न वपुर्न’ इति । जायेय वनोहेस एव वनस्यैवाग्रे गहने यत्र एतदनरबहु-
वृधसंगत्या प्रेषतेऽपि न कथिन् । तुञ्ज इति कथपटमादावनुपयोगी । घटितपत्र
इति छायासि न करोति । तस्य वा पुत्रसङ्गमेव शिवाय । तात्पर्योऽपि वदधि-
दात्राविकसोपयोगी अवैदुर्दवादीनां वा निवासायेति भावः । माणुस इति । मूल-
भार्थिजन इति भावः । यत्रालोकयते गोऽविमिस्तेन न विचिन्तयते वरुं
सम्पदईशगमः । अथ वाच्योऽवार्थं न कथिन् । अत्रेतत्सम्प्राणजेत्युदाह-
रणे । उपमानोपमेयं अतिरेकस्य मार्गपरिमुक्तिं करोति । आधिक्यमिति । अति-

१. ‘जायेय वनोहेसे’ तुञ्ज इव पादयो घटितपत्र । मा माणुवे लोके त्रागैकरसो
दरिद्र ॥’ इति गद्याया २. घटित क. ख. ३. ‘उपमानोपमेयभाव’ क. ख.
४. ‘वदधिव’ क. ख.

१. ‘मेनेति’ श. २. ‘द्वित्रैकारान्वारित्याह

शब्दार्थव्यवहारे च प्रसिद्धिरेव प्रमाणम् ।

श्लेषध्वनिर्यथा—

‘रम्या इति प्राप्तवतीः पताकाः कामं विविक्ता इति वर्धयन्तीः ।

यस्यामनेकन्त नमद्वलीकाः समं वधूभिर्वलभीर्युवानः ॥’

अत्र वधूभिः सह वलभीरुसेवन्तेति वाक्यार्थप्रतीतिरनन्तरं वध्य इव
वलभ्य इति श्लेषप्रतीतिरशब्दाप्यर्थसामर्थ्यान्मुख्यत्वेन विवर्तते ।

यथासंख्यध्वनिर्यथा—

‘अद्भुतः पल्लवितः कोरकितः पुष्पितश्च सहकारः ।

अद्भुतः पल्लवितः कोरकितः पुष्पितश्च हृदि मदनः ॥’

नयेतदप्यर्थावयवमस्मिन्नाद्यद्वाद—आश्चर्यंति । पताका पञ्चपदान्नास्तरणी । रम्या
इति हेनो, पताकाः प्रसिद्धीः प्राप्तवती । रिमाकाराः प्रसिद्धी रम्या इत्येवमाकाराः ।
विविक्ता अनसङ्गताभावादिजन्यो हेनो रागं संभोगामिलार्थं वर्धयन्ती । अनो हेनो
विविक्ता रिभक्तादयो लटभाः । नमन्ति वागीकानि स्वरिपयन्तभागा वागु । नमन्तो
वक्त्रप्रिवलीकशना वागमागु । सममिति सहेत्यर्थः । ननु समसपदानुत्पत्तिर्हेति प्रतीतिः ।
एतन्म । नापि श्लेषवत्तात् । श्लेषश्च वाचिपादनेगक्षिप्तोऽपि स्वधेनौन्वयैपलादेवेति म-
वैया ध्वन्यमान एव श्लेषः । अत एव वध्य इव वलभ्य इत्यभिधत्तापि पुलिष्ठनोप-
माध्वनिरिति नोक्तम् । श्लेषस्यैवात्र मूलत्वात् । सममिति यदि स्पष्टं भवेत्तदोरमाया
एव स्पष्टत्वात्प्रेषणदाक्षिण स्यात् । सममिति निधानोऽप्यत्र महार्थद्वित्व्यप्रकाशने-
नैव क्रियाविशेषकत्वेन एव श्लेषतामेति । न च तेन निनामिपाया अपरिपुष्टा वा-
चिन् । अत एव समसामामेवाभिधाया महदर्थेव न द्वितीयाऽर्थं पृथक्प्रयत्नेनैव-
म्यते । यद्योक्तं प्राक् — ‘आश्चर्यंतामनन्तानमात्रेणैव-’ इत्यारि । एतच्च महोदाहरणे-
ष्वनुवर्तयम् । ‘पानर्धशो दिश नाणि’ इत्यत्राभिधेयार्थव्यतिरेकि निषेधार्थनिर्वाहा-
यार्थान्तरं शब्दान्तरं वाक्येनानुमानस्य धुनाद्यपत्तेर्वा तार्थिकरीभागतयोर्न ध्वनि-
प्रगल्भ इत्यत्रं बहुना । नैदाह—अश्चर्यंतीति । एवमन्येऽपीति । सर्वेनामेवार्थो-
दा-

१ ‘अद्भुतः’ ग.

१. ‘सम इति’ क-ख. २. ‘विशेषणता’ ग. ३. ‘नपरिपुष्टा’ क-ख. ४. ‘अन-
गम्य’ ग. ५. ‘स्यात्’ क-ख. ६. ‘भूतार्थान्ते’ ग. ७. ‘नीमांशपदयो’ क-ख.
८. ‘तदाह’ ग.

नैव । तत्तु चन्दनासक्तभुजगनिःश्वासानिलमूर्छितत्वेनोत्प्रेक्षितमित्युत्प्रेक्षा
साक्षादनुक्तापि वाक्यार्थसामर्थ्यादनुरणनरूपा लक्ष्यते । न चैवंविधे विषये
इवादिशब्दप्रयोगमन्तरेणासंबद्धैवेति शैक्यं वक्तुम् । गमकत्वादप्यत्रापि
तदप्रयोगे तदर्थावगतिदर्शनात् । यथा—

‘ईसाकलसस्स वि तुह मुहस्स णं एस पुण्णिमाचन्दो ।

अज्ज सरिसत्तणं पाविकुण अहे विअ ण माइ ॥’

यथा या—

‘ग्रासाकुलः परिपतन्परितो निकेता-

न्पुंभिर्न कैश्चिदपि धन्विभिरन्वबन्धि ।

तस्थौ तथापि न मृगः कचिद्रत्ननाभि-

राकर्णपूर्णनयनेषुदतेशणधीः ॥’

अत्र हि यथोद्देशमनुद्देशो यच्चारुचमनुरणनरूपं मदनविशेषणमूताङ्कुरि-
तादिशब्दगतं तन्मदनसहकारयोस्तुल्ययोगितासमुच्चयलक्षणाद्वाच्यादतिरि-
च्यमानमालक्ष्यते । एवमन्येऽप्यलंकारा यथायोगं योजनीयाः ।

राणां ध्वन्यमानता दृश्यते । यथा च दीपकध्वनि — 'या भवन्तमनलः पवनो वा वा-
रणो मदकलः परमुवा । वज्रमिन्द्रकरमिप्रसृतं वा स्वस्ति तेऽस्तु लनया गह दूध ॥' इत्यन-
याधितेति भाव्यमानादेव दीपकादत्यन्तमेहास्पदत्वप्रतिपत्त्या चारुत्यनिष्पत्तिः । अत्र-
स्तुतप्रशंसाध्वनिरपि — 'कुण्डुवृन्तो मरिद्रिणि कण्टभकण्डिआई केभद्वणाई । मालदु-
मुनसारिच्छ भमर भमन्तो न पाविहिमि ॥' प्रियतमेन रावमुद्याने पिहिरन्ती काचि-
भायिका भ्रमरमेवमादेति शृङ्गस्योभिधाया प्रस्तुतव्यमेव । न चामन्यणादप्रस्तुतप्रशंसा ।
समाप्ताया पुनरभिधाया वाच्यार्थवत्तादन्यापदेनता ध्वन्यते । यस्सीमाभ्यामिमानपूर्णा
मुद्रुमारपरिमलमालतीसुमनसहरी कुलवधूर्निव्याजप्रेमपरतया कृतकवैदग्ध्यलक्ष्यप्रति-
पत्तिशयसम्भन्ती कण्टकव्याप्तानि दुरामोदकेन जीवनस्थानीयानि धेय्याङ्गुलानीतधेनय-
भैर्यमाणं प्रियतममुपालभते । अपकृति-वनिर्बंधास्त्वगुपाध्यायभेदेनुरागस्य — 'य काला-
गुहप्रभञ्जरचनावालेकगारायसे गौराङ्गीकुचसुम्भभूरिसुभयाभोगे मुधाधामनि । विष्टे-
दानलदीपिनोत्कयनिनाचेनोधिर्वासोद्वयं संतापं विनिनीगुरेय दिनैरर्हन्तांति स्मर' ॥
अत्र चन्द्रमण्डलमयवर्तिनो लक्ष्मणो विद्योयागिपरिचितवनिनाहदयोदितगोपमणीम-
सच्छविमन्मयाकाशगयापङ्कजो ध्वन्यते । अत्रैव समवेदध्वनि — यतश्चन्द्रवर्तिनस्य
नामापि न गृहीतम् । अपि तु गौराङ्गीमनाभोगम्बानीये चन्द्रमणि कालागुहप्रभञ्ज-
विच्छिन्नास्पदध्वनेन य शास्त्रासुष्ठुतामावाति नैत्र च जानीम रिभनकुम्भनि
गच्छदेहोऽपि ध्वन्यते । पूर्वमनञ्जीवतप्रणयामनूत्ता रिरहोत्कण्ठिता यत्रभागमनप्रती-
क्षापरत्वेन कृतप्रगाधनादिविधितया वागकनधीभूता पूर्ववद्भेदयाचगरे गृहीतगु-
णीत प्रियतमस्यदीपकुचकलशयनकास्त्रागुहप्रभञ्जरचना मन्मथोदीपनकारिणीति
चाद्रुक कुर्वाणध्वन्यवर्तिनी येयं पुत्रलसदलक्ष्यामलकान्तिरेकमेव करोतीति प्रतिवक्ष्य
माध्वनिरपि । मुधाधामनीति चन्द्रप्रदोयनयोर्षाणमपि पदं संतापं विनीगुरित्यत्र हेतुग-
मपि न्यनतीति हेत्वलंकारविवर्तिरपि । स्वदीपकुचशोभा मृगाङ्गशोभा ॥ गह मदनगुरो
पयत इति सहोक्तिध्वनिरपि । 'स्वकुचगदशध्वन्यध्वन्द्वमसम्पदुपाधोग' इत्यर्थप्रगीतेन

१. 'अनुद्वे' क-ख. २. 'अनी' क-ख.

१. 'तथा च' क-ख. २. 'गोप्यमाना' क-ख. ३. 'अभिप्राय' क-ख. ४. 'अ-
प्रस्तुतव्यवर्ति' प्रस्तुतामन्त्रं तस्य ग. ५. 'यवभमानगं' ग. ६. 'विद्यागो-
द्वं' क. 'विद्यागोद्वं' ख. ७. 'इति जानीम.' क-ख. ८. 'उक्तं' क-ख.
९. 'दोमभिः सह' क-ख. १०. 'चन्द्रमन. कुचा' क-ख.

एवमलंकारध्वनिमार्गं व्युत्पाद्य तस्य प्रयोजनवत्तां स्यापयितुमिद-
मुच्यते—

शरीरीकरणं येषां वाच्यत्वे न व्यवस्थितम् ।

तेऽलंकाराः परां छायां यान्ति ध्वन्यङ्गतां गताः ॥ २९ ॥

ध्वन्यङ्गता बोभाभ्यां प्रकाराभ्यां व्यञ्जकत्वेन व्यङ्ग्यत्वेन च । तत्रेह
प्रकरणाद्व्यङ्ग्यत्वेनेत्यसम्भन्तव्यम् । व्यङ्ग्यत्वेऽप्यलंकाराणां प्राधान्यविवक्षा-
यामेव सत्यां ध्वनावन्तःपातः । इतरथा तु गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं प्रतिपादयि-
ष्यते । अङ्गित्वेन व्यङ्ग्यतायामपि ।

पमेवोरमाध्वनिरपि । एवमेवैवमत्र भेदा ध्वन्यङ्गता । महाविविधत्वेऽस्या काम-
धेनुव्यान् । यत्र—‘हेलादि कस्यचिद्व्यङ्ग्यत्वं कलप्रसूतं कस्यापि मालमणवैऽपि वगाय
मन् । शिरश्चिरोमचलने धरणी पुनोति सान्ध्यरत्नमपि स्यात् चन्द्रदेग भृङ्ग ॥’
एतां ॥ भेदानां संवृष्टिर्न संवृष्टा च यथायोगं विन्यस्तम् । अत्रिद्योक्तव्यविवक्षा म-
मिव—‘कौटोवन्दितस्य शिप्रममधोर्ध्वं वपुर्न दृशा भङ्गीमहुरवामकागुर्वमिर्द भूत-
मैवर्भवम् । आपानेऽपि विचारकारणमहो वचाम्भुमन्मागव सत्यं मुदरि भेषग-
विद्रुगतीवारस्त्वमेकादृतिः ॥’ अत्र हि मधुमागमदनागवती त्रैलोक्ये तुभगता
स्योन्य परिपोषकत्वेन । तैस्तु त्ववि स्वेकोनरेण वपुषा संभूय निरुता इत्यत्रिद्यो-
क्तिर्यन्तरे । आपानेऽपि विचारकारणमिन्द्राग्नादनैरेभ्यगवियवर्षा विना विचारामन्
फलस्य संवृष्टिरिति विभावनाध्वनिरपि । शिप्रममधोर्ध्वमिति तुल्यदोषिता ध्वनिरपि ।
एवं सर्वलंकाराणां ध्वन्यमानव्यवस्थितिः सम्भवति । न तु यथा ‘वैधिमिदमन्विदी-
हन्म् । यथायोगमिति । अत्रिदलकवर् अत्रिदलु व्यङ्ग्यमित्यर्थो योजनीयः । ननु-
क्तामावबिर्ननेरकागमेतां तु भवता यदि व्याप्तं च प्रदर्शितं विनिर्दिष्टं दृष्ट-
व्याह—एषमित्यादि । यत्रमात्राणां वाच्यत्वेन शरीरीकरणं शरीराणां
प्रत्युत्पादयार्थमित्यभूत्तदा अलंकाराणां वाच्यत्वेनान्यथावा रीतिरप्युच्यते न
अवशिष्टं लुब्धकीनामवयव संवृष्टमपि यदि वाच्यत्वेन शरीरीकरणं अत्रिदोषा शरी-
रतामादनमपि न अवश्यं दृष्टव्यमिति दावय । तेऽलंकाराः ध्वन्यङ्गतायां वाच्यता-
ङ्गता व्याप्तवत्तदा सत्यं सत्यं यथा दृष्टव्यं उच्यते ‘मन्वयम्’ इति । एतदुक्तं न
वति—‘मुदरिर्दिदमधुमागवदृष्टव्यं दृष्टं च ॥’ इत्यत्रिदलं अत्रिदं शरीराणां लोकेषु

१ व्याप्तवत्तदा सत्यं सत्यं यथा दृष्टव्यं

१. ‘साम्प्री ॥’ न. न. १. ‘साम्प्री’ इति वा. २. ‘साम्प्री’ इति वा.
३. ‘साम्प्री’ इति वा. ४. ‘साम्प्री’ इति वा. ५. ‘साम्प्री’ इति वा.
६. ‘साम्प्री’ इति वा. ७. ‘साम्प्री’ इति वा. ८. ‘साम्प्री’ इति वा.

अलंकाराणां द्वयी गतिः कदाचिद्वस्तुमात्रेण व्यज्यन्ते कदाचिदलं-
कारेण । तत्र—

व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण यैदालंकृतयस्तदा ।

ध्रुवं ध्वन्यद्गता तासां

अत्र हेतुः—

काव्यवृत्तेस्तदाभयात् ॥ ३० ॥

यस्मात्तत्र तथाविधव्यङ्ग्यालंकारपरत्वेनैव कार्यं प्रवृत्तम् । अन्यथा तु
तद्वाक्यमात्रमेव स्यात् । तासामेवालंकृतीनाम्—

अलंकारान्तरव्यङ्ग्यभावे

पुनः,

ध्वन्यद्गता भवेत् ।

चारुव्योत्कर्षतो व्यङ्ग्यप्राधान्यं यदि लक्ष्यते ॥ ३१ ॥

उक्तं हेतुम्—‘चारुव्योत्कर्षनिबन्धना वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्यवि-
वक्षः’ इति । वस्तुमात्रव्यङ्ग्ये चार्थद्वाराणामनन्तरोगदर्शितेभ्य एवोदाह-
र्येभ्यो विषय उन्नेय । तदेवमयमात्रेणालंकारविशेषरूपेण वार्धनेनार्थान्त-

व्यङ्ग्येभ्यः । इति । अत्र हेतुः—‘चारुव्योत्कर्षनिबन्धना वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्यवि-
वक्षः’ इति । वस्तुमात्रव्यङ्ग्ये चार्थद्वाराणामनन्तरोगदर्शितेभ्य एवोदाह-
र्येभ्यो विषय उन्नेय । तदेवमयमात्रेणालंकारविशेषरूपेण वार्धनेनार्थान्त-

व्यङ्ग्येभ्यः । इति । अत्र हेतुः—‘चारुव्योत्कर्षनिबन्धना वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्यवि-
वक्षः’ इति । वस्तुमात्रव्यङ्ग्ये चार्थद्वाराणामनन्तरोगदर्शितेभ्य एवोदाह-
र्येभ्यो विषय उन्नेय । तदेवमयमात्रेणालंकारविशेषरूपेण वार्धनेनार्थान्त-

रम्यालंकारस्य वा प्रकाशने चास्त्योत्कर्षनिबन्धने सति प्राधान्येऽर्धशक्त्यु-
द्धानुरणनरूपव्यङ्ग्यो ध्वनिरवगन्तव्यः ।

एवं ध्वनेः प्रभेदान्प्रतिपाद्य तदाभासविवेकं कर्तुमुच्यते—

यत्र प्रतीयमानोऽर्थः प्रलिप्तत्वेन भासते ।

वाच्यस्याद्भुतया चापि नास्यासौ गोचरो ध्वनेः ॥ ३२ ॥

द्विविधोऽपि प्रतीयमानः स्फुटोऽस्फुटश्च । तत्र य एव स्फुटः शब्दश-
क्त्यार्धशक्त्या वा प्रकाशते स एव ध्वनेर्मागो नेतरः । स्फुटोऽपि योऽभि-
प्रेयस्याद्भुतत्वेन प्रतीयमानोऽवभासते सोऽस्यानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य ध्वनेर्गो-
चरः । यथा—

‘कमलाग्रं गे मलिता हंसा उड्ढाविआ न अ पिउच्छा ।

केण वि गामतडाए अब्भं उणाणअं फेहिहम् ॥’

अत्र हि प्रतीयमानस्य मुग्धवध्वा जलधरप्रतिबिम्बदर्शनस्य वाच्याद्भु-
तत्वेन । एवंविधे विषयेऽन्यत्रापि यत्र व्यङ्ग्यप्रेक्षया वाच्यस्य चास्त्यो-
त्कर्षप्रतीत्या प्राधान्यमवमीयते तत्र व्यङ्ग्यस्याद्भुतत्वेन प्रतीतेर्ध्वनेरविषयत्वम् ।

द्विप्रकारवाच्यदुर्बोधोऽयमर्धशक्त्युद्भव इति सात्त्विकम् । एवमिति । अविबक्षितवाच्यो
विबक्षितान्वयवाच्य इति द्वौ मूलभेदा । आद्यस्य द्वौ भेदा—अत्यन्तनिरस्तुतवाच्योऽर्धो-
न्नाद्यवमित्तवाच्यश्च । द्वितीयस्य द्वौ भेदा—अलक्ष्यकमोऽनुरणनरूपश्च । प्रथमोऽनन्त-
भेदः । द्वितीयो द्विविधः—शब्दशक्तिमूलोऽर्धशक्तिमूलश्च । पश्चिमविधः—कविप्री-
तौक्तिरुत्तरागार कविनिबद्धवृत्तार्थशक्तिरुत्तरागार मूल समीची च । ते च प्रत्येकं
व्यङ्ग्यव्यङ्ग्ययोरुक्तभेदत्वेन चतुर्भेदाः द्वादशविधोऽर्धशक्तिमूल । आद्यस्य चत्वारो
भेदा इति षोडश मुह्यभेदा । ते च पदवाक्यप्रेक्षारत्वेन प्रत्येकं द्विविधा वक्ष्यन्ते ।
अलक्ष्यकमाल तु कर्तृपदवाक्यस्य पटनाप्रव-धप्रकाशकत्वेन पञ्चविधोऽर्धशक्तिमूलः । तदाभा-
सोऽर्थो ध्वन्याभासोऽर्थो विवेको विभाग । अस्तेत्यात्मभूतस्य ध्वनेर्मागो वाच्यवि-
शेषो न गोचरः । ‘कमलाग्रं न मलिता हंसा उड्ढाविआ न च (नहंसा) पितृजगः ।
केनापि प्रामतडागेऽप्रमुखाणि क्षिप्तम् ॥’ [इति पद्याया ।] अन्येहा (‘) पिउच्छा पितृ-
जग्या इत्यमामुच्यते । केनाप्यनिनिपुणेन । वाच्याद्भुतमेवेति । वाच्येनैव हि
विम्बविभाररूपेण मुग्धमादिपद्य प्रतीयत इति वाच्यादेव वाच्यमपत् । वाच्य

१ ‘प्रलिप्तत्वेन’ क., ‘प्रलिप्तत्वेन’ ख. २. ‘अद्भुत’ इति गायामसगर्गा इति पाठ

१ ‘इत्यं’ क-ख. २ ‘प्रथमस्य’ ग. ३ ‘प्रकाशकत्वेन’ क-ख. ४ ‘अलक्ष्यक-
मातु’ क ख.

यथा—

'वाणीरकुडझोड्डीणसउणिकोलाहलं सुणन्तीए ।

धरकम्मवावडाए वहूए सीअन्ति अज्जाइं ॥'

एवंविधो हि विषयः प्रायेण गुणीभूतव्यङ्ग्यस्योदाहरणत्वेन निर्दिश्यते । यत्र तु प्रकरणादिप्रतिपत्त्या निर्धारितविशेषो वाच्योऽर्थः पुनः प्रतीयमानाहृत्येनैवावभासते सोऽस्यैवानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य ध्वनेर्मार्गः ।

यथा—

‘उद्यिणमु पट्टिअ कुसुमं मा धुण सेहालिअं हलिअमुदं ।

अहं दे विममविगयो मयुरेण सुओ वलअसदो ॥'

[illegible][illegible][illegible]

अत्र ह्यविनयपतिना सह रममाणा सखी बहिःश्रुतवल्लयकलकलया
सख्या प्रतिषोध्यते । एतदपेक्षणीयं वाच्यार्थप्रतिपक्षये । प्रतिपक्षे च
वाच्ये तस्याविनयप्रच्छादनतात्पर्यणाभिधीयमानत्वात्पुनर्व्यङ्ग्याहत्वमेवेत्य-
मित्यनुरणनरूपव्यङ्ग्यध्वनावन्तर्भावः ।

एवं विवक्षितवाच्यस्य ध्वनेस्तदाभासविवेकं प्रस्तुते सत्यविवक्षित-
वाच्यस्यापि तं कर्तुमाह—

अभ्युत्पत्तेरशक्तेर्वा निबन्धो यः स्तलद्रुतेः ।

शब्दस्य न च न श्रेयः भूरिभिर्विषयो ध्वनेः ॥ ३३ ॥

स्तलद्रुतेरुपचरितस्य शब्दस्योत्पत्तेरशक्तेर्वा निबन्धो यः स च न
ध्वनेर्विषयः । यतश्च—

इत्यादि अवधानीय एव सोऽयं व्याप्तिरिति यावत् । नन्वेवं व्यवस्थोपस्कारना प्रत्युक्ता
भवेरित्यादिहाराह—प्रतिपक्षं चेति । शब्दे एत इति यावत् । तदाभासविषये
प्रस्तुत इति । गतमी हेतुः । तदाभासविवेकप्रस्तावकलक्षणाप्रसङ्गारिति यावत् ।
कस्य तदाभास इत्यपेक्षायामाह—विवक्षितवाच्यस्येति । शब्दे तु व्याख्याने प्र-
स्तुत इत्युपगतम् । परितोषार्थं हि विवेक्षितवाच्यस्य तदाभासविषयः । न त्वधुना
प्रस्तुत मनुष्यानि । स्तलद्रुतेरिति । गीतस्य लाक्षणिकस्य वा शब्दस्ये-
त्यर्थः । अभ्युत्पत्तिरनुशासनादिनिबन्धनतात्पर्यप्रेरति । यथा—‘प्रेङ्कप्रेमप्रबन्धप्रचुर-
परिवयश्रीदगीमन्तिनीनां वित्तावाकावकाशे विहरति सततं यः स सौभाग्यभूमिः ।
अप्राप्तुप्राप्तपरिगतया प्रेङ्करिति लाक्षणिकः, वित्तमाकाश इति गीतः प्रयोगः कविना
हेतुऽपि न ध्वन्यमानहपुन्यप्रयोगजनाशपर्यवसायी । अशक्तेर्नृपरिपूर्णाद्यगामभ्याम् ।
यथा—‘विषमकाष्ठानुदम्बकचक्रप्रवह कारिनिर्घा वनता त्वया । जलनरप्रविधूर्जितभा-
जने विषमितामणि वृष्ममये हुताः ॥’ अत्र प्रवराजमोदपरं चन्द्रमस्तुपचरितम् ।
भाजनमित्याद्ये वृष्ममये इत्यभिप्राये कामपि काङ्क्षितं न पुन्यति । कृते इतिभरणम् ।
स चेति । प्रथमोद्घोते यः प्रसिद्धपुनोपप्रवर्तितव्यवहारा कथय इत्यत्र ‘वदति वि-
निनीपप्रशयनम्’ इत्यादि भाष्यम् । न न केवलं ध्वनेर्विषयो वाच्यमन्योऽसीति अश-

१. ‘वाच्यार्थं’ क-ख. २. ‘व्यङ्ग्यवयेक’ क-ख. ३. ‘एवेविषवाच्यस्य’ ग.
४. ‘स्तलद्रु’ क-ख. ५. ‘अशक्तेरनुगतं’ क-ख. ६. ‘यत’ ग.

१. ‘शब्दोऽयं इति’ क-ख. २. ‘विवक्षितवाच्यस्य’ क-ख. ३. ‘प्रवर्ति’
क-ख. ४. ‘अशक्य—उपमर्थम्’ क-ख. ५. ‘आय हुतं पाद’ ग. ६. ‘इत्यादि-
रचनिक’ क-ख.

सर्वेष्वेव प्रमेदेषु स्फुटत्वेनावभासनम् ।

यद्व्यङ्ग्यस्याङ्घ्रिभूतस्य तत्पूर्णं ध्वनिलक्षणम् ॥ ३४ ॥

तद्योदाहृतविषयमेव ।

इति भीरोजानद्यानन्दवर्धनाचार्यनिरचिते ध्वन्यालोके द्वितीय उरणोतः ।

मृतीय उरणोतः ।

एवं व्यङ्ग्यमुखेनैव ध्वनेः प्रदर्शिते सप्रमेदे स्वरूपे पुनर्व्यङ्ग्यमुखेन
तत्प्रकाशयते—

इत्यादि । उक्तमेव ध्वनित्वम् तदाभासविशेषहेतुतया कारिकाकारोऽनुवदतीति ।
प्रायेण ध्वनिहेतुरकार इदानीं—यन्मयेति । अयमाभासनमिति । भासानयने इत्या-
मयनमिति व्यापारवभासनं व्यङ्ग्यम् । ध्वनिलक्षणं ध्वनेः स्वरूपम् । पूर्णं भासनं तद्व-
मेवैतत्प्रमाणम् । तच्च पूर्णं पूर्णध्वनित्वव्यङ्ग्यविशेषकम् । अथ वा ज्ञानमेव ध्वनि-
लक्षणम् । लक्षणस्य ज्ञानपरिच्छेदव्याप्तिः । इत्युक्तकारेण ततोऽप्यस्य आभासव्यङ्ग्यमे-
वेति सूचयता तदाभासविशेषहेतुभावात् न प्रयान्त न एव निबोधित इति शिरोः ।

श्रीपद्य श्रोताममात्र आहरेनामनयने यथा ।

चन्द्रेऽभिनवगुणोऽहं पदयन्ती तामिह गगनम् ॥

इति श्रीमहामाहेश्वराचार्यविरचितेन ध्वन्यालोकस्य प्रथमोऽध्यायः (ध्वन्यालोके) शेषो

ध्वन्यालोकेऽध्यायः ।

आभासि आभासोऽयं ध्वन्यालोकेऽध्यायः ।

प्रथमोऽध्यायः ध्वन्यालोकेऽध्यायः ।

इत्युक्तमेव ध्वनित्वम् तदाभासविशेषहेतुतया कारिकाकारोऽनुवदतीति ।
प्रायेण ध्वनिहेतुरकार इदानीं—यन्मयेति । अयमाभासनमिति । भासानयने इत्या-
मयनमिति व्यापारवभासनं व्यङ्ग्यम् । ध्वनिलक्षणं ध्वनेः स्वरूपम् । पूर्णं भासनं तद्व-
मेवैतत्प्रमाणम् । तच्च पूर्णं पूर्णध्वनित्वव्यङ्ग्यविशेषकम् । अथ वा ज्ञानमेव ध्वनि-
लक्षणम् । लक्षणस्य ज्ञानपरिच्छेदव्याप्तिः । इत्युक्तकारेण ततोऽप्यस्य आभासव्यङ्ग्यमे-
वेति सूचयता तदाभासविशेषहेतुभावात् न प्रयान्त न एव निबोधित इति शिरोः ।

ध्वन्यालोकेऽध्यायः । ध्वन्यालोकेऽध्यायः । ध्वन्यालोकेऽध्यायः । ध्वन्यालोकेऽध्यायः । ध्वन्यालोकेऽध्यायः ।

ध्वन्यालोकेऽध्यायः । ध्वन्यालोकेऽध्यायः । ध्वन्यालोकेऽध्यायः । ध्वन्यालोकेऽध्यायः । ध्वन्यालोकेऽध्यायः ।

नद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायाम्' । यथा वा तस्यैव—'किमिव हि
मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्' । एतेषूदाहरणेषु समिध इति संनद्ध इति
मधुराणामिति च पदानि व्यञ्जकामिप्रायेणैव कृतानि ।

तस्यैवार्थान्तरसंकमितवाच्ये यथा—'रामेण प्रियजीवितेन तु कृतं
प्रेम्णाः प्रिये नोचितम्' ।

अत्र रामेणेत्येतत्पदं साहसैकरसत्वादि व्यञ्ज्याभिसंकमितवाच्यं
व्यञ्जकम् ।

यथा या—

‘एमेअ जणो तिस्सा देउ कवोलोपमाइ ससिविम्बम् ।

परमरथविआरे उण चन्दो चन्दो विअ वराओ ॥’

धन्यते । तस्यैवेति । अविवक्षितवाच्यस्य यो द्वितीयो भेदस्तस्यैत्यर्थः । ‘प्रलादया-
नदप. कृतं समुचितं क्रूरेण से रक्षसा सोऽं तच्च तथा स्वया कुलजनो धत्ते यथोक्तं
शिरः’ । व्यर्थं संप्रति विध्वना धनुरिदं स्वयापद्. साक्षिणा’ इति । रक्ष स्वभावादेव यः
क्रूरोऽनतिलहृपशासनत्वादुमेदतया च प्रसन्न निराक्रियमाण कोधमन्मैतत्तावन्वि-
त्तातिसमुचितमनुष्ठापकत्वं नाम । आम्बोऽपि कश्चिन्ममाज्ञा लट्प्रत्ययानि । त इति । यथा
तादृगपि तथा न गणितमन्मन्मन्वेत्तु । तदपि तथा अविनाशेणोत्सादापत्तिपुत्र्या नै-
प्रविभक्तारिक्तामुखप्रगादादिर्गन्धमायया सोऽं यथा येन प्रकारेणेदानींतनकुलबधूजन
इति य कश्चिपामप्रयायोऽपि कुलबधूजन्तवाच्य उ’व सिंगे धने । एवंविधा’ तिल वर्य
कुलवधू भवाम इति । अथ च सिंग कर्मेनावगरे स्वया शीघ्र कृत्यतामिति तथा सोऽं
तथो’व सिंगे इत यथान्योऽपि कुलवधूजन उ’व सिंगे धने निरप्रवृत्ततया । एवं
रावणस्य तच्च च गर्वाचनकारिण्य निर्व्यूहम् । मम पुन गर्वमेवानुचितं वैवर्णिपम् ।
तथाहि राज्यनिर्वागनतानिर्वकाशोऽनधनुर्व्याणाभ्यापि कन्प्रमाप्रक्षयप्रयोजनमपि
यथापमभूतमग्नौ स्वयैरक्षितयायामेव निम्प्रयोजनम् । तथापि च तद्भारयामि । तद्भूतं
निम्प्रजीवितरक्षसास्य भभाव्येन । नैपुण्य रामेणेत्यगमगाहसत्त्वगत्यसम्भवावुचितकारि-
त्वादिब्रह्मपमान्तरपरिणतेनेत्यर्थः । ‘वापुःशब्दादिभ्योपरिभट्स्त्वादिशब्दात्’ इति य.
आम्बोऽत तदगत् । वापुःशब्दस्य केनदेव प्रयुतोचितं स्यात् । प्रिय इति शब्दमात्रमे-
वेतिदिशानी सङ्गमम् । प्रियशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं यन्त्रमनाम तदयनोपित्यहमहि-
मिति शोभाशब्दोदीपनविभक्त्ययोगात्तरणरमो रामस्य नृदीप्त इति । एमेअ

१. ‘यथा वा तस्यैव’ वा पुनर्हे भवति २. ‘व्यञ्जक’ क. ख. ३. ‘जगता-
संनद्ध’ क. ख.

१. ‘विम्बप्रिया’ क. ख. २. ‘रक्षणा’ क. ख. ३. ‘अविनाशनाशनाशना’ ग.
४. ‘न चैवपु’ क. ख.

तस्यैवार्थान्तरसंकमितवाच्यस्य वाक्यप्रकाशता यथा—

‘विसमइओ चिअ काण वि काण वि बालेइ अमिअमओ ।

काण वि विसामिअमओ काण वि अविसामओ कालो ॥’

अत्र हि वाक्ये विषामृतशब्दाभ्यां दुःखमुत्तरूपसंकमितवाच्याभ्यां व्यवहार इत्यर्थान्तरसंकमितवाच्यस्यास्य व्यञ्जकत्वम् ।

वियक्षिताभिधेयस्यानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य शब्दशक्त्युद्भवे प्रभेदे पदप्रकाशता यथा—

‘प्रांतुं धनैरार्थजनस्य वाञ्छां दैवेन सृष्टो यदि नाम नास्ति ।

पथि प्रसन्नाम्बुधरस्तडागः कूपोऽथवा किं न जडः कृतोऽहम् ॥’

तात्पर्यम् । एवं च पश्यत इति वचनं न स्वार्थमात्रविधान्तम् । अपि तु व्यङ्ग्य एव विधायमिति । यत्तच्छब्दयोश्च न स्वतन्त्रार्थतोले सर्व एवायमाख्यातसहाय पदसमूहो व्यङ्ग्यपरः । तदाह—अनेन हि चाश्रयेनेति । प्रतिपाद्यत इति । ध्वन्यत इत्यर्थः । तथा विषमयो विषमयता प्राप्त । केपाचिदुत्कृतिनामनिविवेकिना वा । केपाचिन्मु-
कृतिनामत्यन्तविवेकिना वातिकामत्यमृतमयतिर्वाण । केपाचिन्मिथकर्मणा विवेका-
विवेकवता वा विषामृतमयः । केपामपि मृतप्रायाणां शराप्राप्तयोगभूमिः शरुतां वा
अविषामृतमयः कालोऽतिकामतीति मयन्ध । विषामृतपदे च लावण्यादिशब्दवन्नि-
वृत्तक्षणरूपतया सुखदुःखसाधनयोर्वर्तते । तत्र निम्बममृत कपित्थमिते (वृत्) । न
चात्र सुखदुःखसाधने तन्मात्रविधान्ते । अपि तु स्वस्वतन्त्रव्यमुखात् सपर्यवमितेन च ते
साधनेन सर्वथा विवक्षिते । नि साधनयोग्योत्प्राभावात् । तदाह—संकमितवा-
च्याभ्यामिति । केपाचिदिति वाच्यविशेषशक्तान्ति । अतिकामतीत्यस्य च “
मात्रसक्तान्ति । काल इत्यस्य च सर्वव्यवहारसक्तान्तिः । उपलक्षणार्थं तु विषामृतत-
त्त्वमात्रसक्तान्तिरिति इति कृता व्याख्यातम् । तदाह—वाच्यमिति । एवं कारिका-
प्रथमार्धलक्षितान्धतुः प्रकारानुदाहृत्य द्वितीयकारिकार्धलक्षितान्धतन्मात्रसक्तान्ति-
नोदाहरति—चिद्वक्षिताभिधेयस्येत्यादिना । प्रातुमिति पुराणतुम् । एनेरिति बहु-
वचनं यो यो येनाथां तस्य तेनेति सूचनार्थम् । अतन्वाच्यग्रहणम् । जनस्येति बाहुल्येन

१ ‘विषमय इव केपामपि केपामपि प्रयात्यमृतमयः । केपामपि विषामृतमयः के-
पामप्यविषामृतं बाल ॥’ इति छाया २ ‘मरान्’ क-ख. ३ ‘प्रातु’ क-ख.

१. ‘एव पश्यत इति मुनेरिति च न स्यात्’ क-ख. २ ‘व्यापार’ ख. ३. ‘मूर्ते-
छम्प्रायाणा’ ग. ४ ‘अति—व्यवहारसक्तान्ति’ क-ख-मुनिरुयोनाम्नि. ५. ‘विषा-
मृतप्रहणमात्रसक्तमयमात्र’ क-ख. ६ ‘प्रातुमिति’ क-ख.

अथ हि उद हेति यदं निर्विण्णेन वक्तात्मसमानाधिकरणतया प्रयुक्त-
मनुगणनरूपतया कृप्यमानाधिकरणां स्वशक्त्या प्रतिपद्यते ।

तस्यैव वाक्यप्रकाशना यथा हर्षचरिते सिद्धान्तवाक्येषु—‘वृष्टेऽस्मि-
न्महाप्रलये धरणीपारणामाधुमा त्वं शेषः’ ।

एतद्वि वाक्यमनुगणनरूपमर्थान्तर शब्दशक्त्या स्फुटमेव प्रकाशयति ।

जस्यैव कविप्रोक्तमात्रनिष्पन्नशरीरस्वार्थशक्त्युद्भवे ममेदे पदप्रका-
शना यथा हरिविजये—

‘बृभदुरायञ्जंमं एणपमरमहं पणमदुरामोजम् ।

असमपिञ्जं पि गदिञ्जं कुमुमशरेण मधुमासलच्छिमुहम् ॥’

अत्र ह्यगमपिनमपि कुमुमशरेण मधुमासलच्छिमुहम् मुसं गृहीतमित्यसम-
पिनमित्येतद्व्यवस्थाभिधायिपदमर्थशक्त्या कुमुमशरस्य बलात्कारं प्रकाशयति ।

अत्रैव प्रभेदे वाक्यप्रकाशना यथाऽशब्दं माह 'मन्त्रेति सुगन्धिमामो' इत्यादि । अत्र सञ्जगति सुगन्धिमामो न तावदावयत्यनत्राय शग्नित्वस्य वाक्यार्थः कविर्मोक्षोक्तिमात्रनिगन्तव्यरीरो मन्मथोन्मादकृताशब्दनाशेभ्यान् यमन्तमयमम गृह्यति ।

भेन संनविनरीगर्थशक्त्युद्भवे प्रभेदे पदप्रकाशना यथा—

‘वाणिज्यं हसिदन्ता कुणो अज्ञानं वासकिणी अ ।

जाय तुल्लिभाउअमुदी परम्मि परिमज्जु मुदा ॥’

अत्र तुल्लितान्कमुर्सात्येतत्पदं व्याधवच्चाः स्वतःसंभावितशरीरार्थस्य सुगन्धिकाशक्तिं सूचयंश्चर्दीयस्य भर्तुः सत्तनसंभोगशामतां प्रकाशयति ।

तस्यैव वाक्यप्रकाशना यथा—

‘सिद्धिपिच्छकण्णकरा बहुआ याहस्म गज्विरी भमइ ।

मुत्ताफलरइअपसाहणार्णे मज्जे सबर्चीणम् ॥’

अनेनैव वाक्येन व्याधवच्चा शिष्टिपिच्छकण्णपूराया नवपरिणीतायाः फल्गुश्रित्सीमाभ्यातिशयः प्रकाशयते । तत्संभोगकाले स एव व्याधः करिवरवधव्यापारसमर्थ आसीदित्यर्थप्रकाशनात् ।

कामा मत्स्यं रम्या विभूतयः । किंतु मत्स्यत्रयापात्रमत्रोल्लेखं हि जीवितम् ॥’ इत्यत्र कविना यो विगमो वक्ता निवद्धमन्त्रोक्त्या जीवितशब्दोऽर्थशक्तिमूलतयेवं ध्वनयति—मत्स्यं पद्मायां कामा विभूतयश्च जीवितमात्रोपयोगिनः । तदभावे हि मद्भिर्गति नैरसद्रूपनाप्यते । तदेव च जीवितं प्राणधारणरूपस्याप्राणपूनेषु चावस्थादनाभ्यापदमिति विषयेषु वराकंषु किं दोषोद्धोषणदीर्घत्वेन । निवर्तमेव जीवितमुपाख्यम् । तदपि वा निमग्नवशमिति न साधयामिन्त्येवमिह वैराग्यमिति । वाक्यप्रकाशना यथा—‘शि-
रारिणि—’ इत्यादि । ‘वाणिज्यं हसिदन्ता कुणोऽभ्याकं व्याग्रहस्तयश्च । वास्तु-
नालकमुर्सा गृहे पैरिपवते मुदा ॥’ [इति च्छाया ।] अत्र तुल्लितेति स्वरूपमात्रेण विशेषणमविलुप्ततया च हसिदन्ताद्यपहरणं समान्यमिति वाक्यार्थस्य तावदेव न का-
चिदनुपपत्तिः । सिद्धिपिच्छेति । पूर्वमेव योजिता गाथा । नन्विचति । समुदाय एव

१. ‘वम्भानात्’ क-ख. २. ‘संभावितार्थ’ ग. ३. ‘मूचयति तदीयस्य’ ग.

४. ‘अपि’ क-ख-पुनश्चोनांमि. ५. ‘प्रख्याप्यते’ ग. ६. ‘प्रदर्शनात्’ ग.

१. ‘इत्येतावत्’ ग. २. ‘इत्यादि’ ग. ३. ‘पारिषत्के सविभ्रमं चकम्पते’ ग.

४. ‘अवलिप्ततया’ ग. ५. ‘वाक्यार्थस्य’ ग.

ननु ध्वनिः काव्यविशेष इत्युक्तं तत्कथं तस्य पदप्रकाशता । काव्य-
विशेषो हि त्रिशिष्टार्थप्रतिपत्तिहेतुः शब्दमेवविशेषः । तद्भावश्च पदप्र-
काशत्वेनोपपद्यते । पदानां स्मारकत्वेनावचकत्वात् । उच्यते—स्मादेव
दोषः यदि वाचकत्वं प्रयोजकं न ध्वनिव्यवहारे स्यात् । न त्वेवम् ।
तस्य व्यञ्जकत्वेन व्यवस्थानात् । किं न काव्यानां शरीरिणामिव संस्थान-
विशेषावच्छिन्नमनुदायसाध्यापि चान्वयप्रतीतिरन्वयव्यतिरेकाभ्यां भागेषु
कल्प्यत इति पदानामपि व्यञ्जकत्वमुखेन व्यवस्थितो ध्वनिव्यवहारो न
विरोधि ।

‘अनिष्टस्य क्षुतिर्यद्वदापादयति द्रुष्टताम् ।
क्षुतिद्रुष्टादिषु व्यक्तं तद्वदिष्टस्मृतिगुणैश्च ॥
पदानां स्मारकत्वेऽपि पदमात्रावभासिनः ।
तेन ध्वने, प्रभेदेषु सर्वप्लेवास्मि रम्यता ॥

विच्छिद्विशोभिनेन मृषणेनेव कामिनी ।

पदघोत्वेन मुरुवेर्च्यनिना भानि भारती ॥

इति परिकरश्लोकाः ।

यस्त्वलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिर्वर्णपदादिषु ।

वाक्ये संघटनायां च स प्रवन्धेऽपि दीप्यते ॥ २ ॥

तत्र वर्णानामनर्थकत्वाद्घोतकत्वमसंभवीत्याशङ्क्येदमुच्यते—

वर्णा सरेफसंयोगौ ढकारश्चापि भूयसा ।

विरोधिनः स्युः शृङ्गारे तेन वर्णा रसच्युतः ॥ ३ ॥

त एव तु निषेद्यन्ते धीमत्सादी रसे यदा ।

तदा तं दीपयन्त्येव तेन वर्णा रसच्युतः ॥ ४ ॥

श्लोकद्वयेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्णानां घोतकत्वं दर्शितं भवति ।

ध्वनिनिर्हसितस्य पदमात्रावभासिनोऽपि पदप्रकाशस्यापि ध्वने रम्यमिति । म्मारक-
त्वेऽपि पदानामिति समन्वयः । अपिशब्दः काकाक्षिन्यायेनोभयत्रापि संबध्यते । अ-
धुना चारुत्वप्रतीती पदस्यान्वयव्यतिरेकौ दर्शयति—विच्छिद्यसीति । एवं कारिका-
व्याख्याय तदसदृहीतमलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यं प्रपञ्चयितुमाह—यस्तिष्ठति । गुणः पूर्वभेदे-
भ्योऽस्य विशेषणकः । वर्णममुदायश्च पदम् । तत्पदमुदायो वाक्यम् । संघटना पद-
गता वाक्यगता च । संघटितवाक्यममुदायः प्रबन्ध इत्यभिप्रायेण वर्णादीनां यथाक्रममु-
पादानम् । जातिगन्धेन पदैकदेशपदद्वितीयादीनां ग्रहणम् । सप्तम्या निमित्तत्वमुक्तम् ।
दीप्यतेऽवभासते सबलकाव्यावभासतयेति पूर्ववत्काव्यविशेषत्वं समर्पितम् । भूयसेति
ग्रन्थक्रममिदमव्ययते । विरोधिन इति । परया इतिविरोधिनी शृङ्गारस्य । यनस्ते
वर्णा भूयसा प्रयुज्यमाना न रसाव्योतन्ति सन्ति । यदि वा तेन शृङ्गारविरोधित्वेन
हेतुना वर्णाः शपादयो रसाच्छृङ्गाराभ्यवन्ते त न व्यञ्जयन्तीति व्यतिरेक उक्तः । अन्व-
यमाह—त एव न्विति शब्दः । तस्मिन् वाभत्सादिकं रसं दीपयन्ति । कारिकाद्वयं ता-
त्पर्येण व्याचष्टे—श्लोकद्वयेनेति । यथासंख्यप्रसङ्गपरिहारार्थं श्लोकैक्यामिति न कृ-
तम् । पूर्वश्लोकेन हि व्यतिरेक उक्तो द्वितीयेनान्वयः । अस्मिन्निषये शृङ्गारलक्षणे शपा-
दिप्रयोग मुक्तवन्ममभिवाञ्छना न कर्तव्य इत्येवंकृत्वापुनरेदम्य कारिकाकारेण पूर्व
व्यतिरेक उक्तः । न च सर्वथा न कर्तव्योऽपि तु वाभत्सादी कर्तव्य एवेति पथादन्वयः ।

१. 'प्रवन्धोऽभिधीयते' क. ख. २. 'न संभवति' ग. ३. 'रसच्युतः' ग.

१. 'रसादीन्' ग. २. 'विरोधहेतुना' ग. ३. 'प्रवन्धे' क. ख. ४. 'श्लोक-
द्वयाभ्यां' ग.

पदे चालक्ष्यकमव्यक्तस्य द्योतकत्वं यथा—

¹उत्कृष्णिनी मयपरिस्सन्नितांशुकान्ता

ते लोचने प्रतिदिनं विधुरे क्षिपन्ती ।

क्रूरेण दारुणतया सहसैव दग्धा

धूम्रान्धितेन दहनेन न वीक्षितासि ॥'

अत्र हि ते इत्येतत्पदं रसमयत्वेन स्फुटमेवावभासते सौदाम्यानाम् ।

[illegible]

१. धुलाई करने के बाद H_2SO_4 के साथ धुलाई करना।

१ लक्ष्मणानन्धो क. सं. २ कल्याणव प्रभुता. ३ इव म. ४ यथाः
त्वभावत्' इ. ५ 'अथवात् प्रभुता' को मरकट्यात् ६ म. क. ७
क. सं. ८ 'अनुनेयमाण इ. ९ 'ले र्गि' इ. १० 'प्रवादिन इ.

यथा वा—

‘श्रुति कनकचित्रे तत्र दृष्टे कुरङ्गे
रमसत्रिकसितास्ते दृष्टिपाताः प्रियायाः ।
पवनविलुलितानामुत्पलानां पैलाश-
प्रकरमिव किरन्तः स्मर्यमाणा दहन्ति ॥’

पदावयवेन द्योतनं यथा—

‘श्रीडोयोगान्नतवदनया संनिधाने गुरूणां
बद्धोत्कम्पं कुचफलशयोर्मन्युमन्तर्निगृह्य ।
तिष्ठेत्सुकं किमियं न तथा यत्समुत्सृज्य बाष्पं
मय्यासक्तश्चकितहरिणीहारिनेत्रत्रिभागः ॥’

इत्यत्र त्रिभागशब्दः ।

वाक्यरूपश्चालक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिः शुद्धोऽलंकारसंकीर्णश्चेति द्विधा

अपि लोचने विधुरे कादिशीकनया नि^१...पू क्षिपन्ती कक्षाता कासाकार्यपुत्र इति
तयोर्लोचनयोस्तादृशो चावस्थेति सुतरां शोकोदीपनम् । क्रूरेणेति । तस्मात् स्वभाव
एवेति । किं कृता तथापि धूमेनान्धीकृतो द्रष्टुमनमर्थ इति । न तु सविधेकस्येदशात्
चित्तकारित्वं संभाव्यते इति स्मर्यमाणे तदीयं सौन्दर्यमिदानीं सातिशयशोकावेशविभा-
वता प्राप्तमिति । शब्दे सति सर्वोऽयमर्थो निरुद्ध एवेति तत्र तत्र व्याख्यातव्यम् । नि-
भाग इति शुद्धजनमवधीयांषि सा मां यथा तथापि साभिलाषमन्युदैव्यगर्भमधुरं विलोकि-
तवतीत्येवं स्मरणेन परस्परहेतुकत्वप्राणप्रवासविप्रलम्भोदीपनं त्रिभागशब्दसंनिधौ सुदृढं
भातीति । वाक्यरूपश्चेति । प्रथमानिर्देशेनाव्यतिरेकनिर्देशस्यायमभिप्रायः । वर्णप-
दतद्भागादिषु सैरस्वेवालक्ष्यक्रमो व्यङ्ग्यो निर्भासमानोऽपि समस्तकाव्यव्यापक एव नि-
र्भासते । विभावादिसंयोगप्राणत्वात् । तेन वर्णादीनां निमित्तरत्नमात्रमेव । वाक्यं तु
ध्वनेरलक्ष्यक्रमस्य न निमित्तनामात्रेण वर्णादिवदुपकारि । किं तु समप्रविभावादिसंनि-
पत्तिव्यापृतत्ववद्वन्मादिनियममेव तन्निर्भासत इति । वाक्य इत्येतत्कारिकायां न निमित्तम-
स्मीमात्रम् । अपि त्वन्यत्र भावविपर्ययमपोति । शुद्ध इत्यलंकारेण केनाप्यसंनिधः ।
‘शून्यकङ्कपितैर्वाष्पाम्भोभिः गर्दभ्यविलोकिर्नैर्वनमपि गता यस्य प्रीत्या भूतापि तथा-
म्भया । नवजलधरदयामाः पश्यन्दिशो भवतीं विना कठिनहृदयो जीवत्येव प्रिये ॥ तव
प्रियः ॥’ अत्र तथा तैलैः प्रकार्यमात्रा भूतापीलनुरागपरवशत्वेन शुद्धचनोत्पन्नमपि
त्वया हृतमिति । प्रिये इति परस्परजीविनसर्वसाभिमानात्मको रतिस्वाविभाव उक्तः ।

१. ‘व’ क-ख. २. ‘पलाशैः’ क-ख. ३. क-ख-पुन्यकयोधनुर्धवरण एवास्य
श्लोकस्याभि.

१. ‘निलङ्ग्रे’ क-ख. २. ‘सगु नालक्ष’ क-ख. ३. ‘एव’ ग.

मतः सत्र शुद्धस्रोदादृग्णं यथा रामाभ्युदये—‘कृत्तककुपितैः’ इत्यादि
श्लोकः । एतद्वि वाक्यं पैम्परानुगमं परिपोषमाप्तं मदनयत्सर्यत एव परं
रसतत्त्वं प्रकाशयति ।

अलंकारान्तर्गम्यकीर्णो यथा—‘मरनवनदीपूरेणोदा.’ इत्यादि श्लोकः ।
अत्र हि रूपकेण यथोक्तव्यञ्जकलक्षणानुगतेन प्रसांगितो रसः सुतरामभि-
व्यज्यते ।

अलङ्कारमव्यञ्जयः संपटनाया मामते ध्वनिरित्युक्तं तत्र संपटना-
सरूपमेव सावलिरूप्यते—

असमासा समासेन मध्यमेन च भूषिता ।

तथा दीर्घसमासेति त्रिधा संपटनोदिता ॥ ५ ॥

नवकलधरेलगांश्चैव प्राहृष्यजलदालोचनं विप्रलम्भोदीपनविभावन्नेनोक्तम् । जीवत्वे-
पेति भाषेसभाषना एवकारेण कलषावच्छाद्यनिर्दोषरणतरोक्ता । रस्यत एवेति । ना-
त्रान्यत्रमस्य पदसाधिकां किंचिद्व्यञ्जितेदुन्वमित्यर्थः । रसान्तर्वमिति विप्रलम्भ-
ज्ञानमन्तव्यम् । ‘मरनवनदीपूरेणोदा पुनर्गुणैर्गुणभिर्यद्वि रिद्विना दुःखं विद्वन्त्यहंम-
मोदया । नवपि विदितप्रभ्यैर्गङ्गा, वैरश्चरमुन्मुखा नयननन्दिनामोसाभीनं विवन्ति रसं
प्रिया ॥’ रूपकेणेति । मर एव नवनदीपूर प्राहृष्यप्रवाहः । सरभरामेव प्रवृ-
त्तान् । सेनोदा परम्परामुख्यमनुदिपूर्वमेव मीना । अनन्तरं गुरु मधुप्रभृतय एव
सेनव । इच्छाप्रणयोग्यवत्त्वात् । अथ च मृगोदप्रवृत्त्या सेनवस्य प्रविहतेष्ट्याः ।
अन एकाग्रमेनोऽर्थात्प्रज्जित । तथापि परम्परा-सुखनालक्षणताम्योम्यतादात्म्येन इति
वैदं नवकलगतानिमे रगतामनप्रभैर्गङ्गायनाम्येव नदिनामा रान मेगनीन रसं परस्पर-
मित्यलक्षणमात्मोदयः ॥ परम्परामिदं प्राप्ता मकं गच्छतामिधाकारमुक्ततापि वाद्य-
निर्वाहयन्त्यात् । ननु नात्र रूपं नित्यम् । एतन्नवकलकारिकपण नायक्युगलम्याह-
पितव्यात् । तं हि समाया मकं नोऽमान्तिना त्मां रगोनादिपूर्विका इत्यादिवाह-
मर्थोक्तव्य प्रकृति । एव हि प्रथम — विरमान-परमन इत्यादि ‘नातिरिहं-
पित’ इति । प्रमेयवित इति । एतन्नामिकपमृदणद्वारेण रगोद्वि प्रभावित इ-
त्यर्थः । संपटनायामित नात्र प्रत्ये । एव एव नित्यममात्रे वसती । उक्तमिति का-
मिकायाम् । निरूप्यते इति । मण्यया मयकनया विभाव्यते इति वाच्यं । एतानि नि

१ परम्परानुरूपतायामेव यत् ॥ क. म. ० प्रगादिभ. क. म.

२ ‘माधवतन्त्रा’ क. म. ० निगदणायोक्तम् म. १. ‘मरन’ क. म.

३ ‘परम्परामुखा’ क. म. ४ न गच्छता ५ ‘गुणना’ क. म. ६. एवं
वीर्यादिमुक्तता’ क. म. ७ इत्युक्तं म.

कैशिका केवामनुरेगुन्गो—

गुणानाभित्य निष्ठन्ती मातृगोदीन्यनक्ति मा ।

रसमात्रियमे हेतुगोभित्य वस्तुतात्पयोः ॥ ६ ॥

संपटना रसादीन्यनक्ति गुणानाभित्य निष्ठन्तीति । अत्र न निष्ठन्त्यं गुणानां संपटनाप्राप्तौ च व्यतिरेको वा । व्यतिरेकेऽपि द्वयी मतिर्बोद्धव्या— गुणामया संपटना, संपटनाधया वा गुणा इति । संपत्त्यपेक्षे संपटनाप्र- मगुणरसो च गुणानाममूलानाभेयमनान्याभित्य निष्ठन्ती संपटना रसादी- न्यनक्षीन्यवमर्थः । यदा तु नानाप्रकारां गुणाधयः संपटनाप्राप्तयः यदा गुणानाभित्य निष्ठन्तीति गुणपरतन्त्रमात्रा न तु गुणरूपैरेवमर्थः । किं पुनरेवं विक्षेपनस्य प्रयोजनमित्यभिधीयते यदि गुणाः संपटना चेत्येकं तत्त्वं संपटनाधया वा गुणान्मदा संपटनाया इव गुणानामनियनविषयत्व- प्रसङ्गः । गुणानां हि मातृपुत्रमादप्रकर्षः करुणविप्रदम्भशृङ्गारविषय एव । रौद्राद्भुतादिविषयमोजः । मातृपुत्रप्रमादौ रसमावतदाभामत्रिषयाधेयेति वि- षयनियमो व्ययस्थितः संपटनायाम्नु सै विपटते । तथा हि शृङ्गारेऽपि दीर्घसमासा दृश्यन्ते रौद्रादिव्यसमामाधेति ।

कारिकाया द्वितीयाधेयत्वं यदम् । 'रसास्त्रात्रियमे हेतुगोभित्यं वस्तुतात्पयो' इति कारिकार्थम् । बहुवचनेनायमर्थः संपटतीति दर्शयति । रसादीनि । अत्र चेति । अस्मिन्नेव कारिकार्थे । विक्षेपनेदमर्थवानं कल्पयितुं व्याख्यातुं शक्यम् 'किं तदि' इति प्रत्ये पक्षा ये संभाव्यन्ते व्याख्यातुं शक्या कथमित्याह—तत्रैक- पक्ष इति । भात्मभूतानिति । स्वभावस्य कथनया प्रतिपादनार्थं प्रदर्शितभेदस्या- धयवाचोपुक्तिर्दर्शयते । शिगगाधयं वृक्षत्वमित्याधेयभूतानिति । संपटनाया धनां गुणा इति भग्नोदरादयः । धर्माश्च धर्म्याधिता इति प्रसिद्धो मार्गः । गुणपरतन्त्रेति । अत्र नाधाराधेयभाव आधर्यार्थः । नहि गुणेषु संपटना निष्ठन्तीति । तेन राजाधय प्रकृतिवर्ग इत्यत्र यथा राजाधर्याचित्येनामालादिप्रकृतव ईत्ययमर्थः एवं गुणेषु परतन्त्र- भावा तदायता तन्मुखप्रेक्षिणी संपटनेत्ययमर्थो लभ्यत इति भावः । भवत्वनियनविष- यतेत्याशङ्क्याह—गुणानां हीति । हिशब्दस्तुशब्दार्थः । न ... त्वेवमुपपटते । स इति । योऽयं गुणेषु नियम उच्योऽप्यावित्यर्थः । तथात्वेन लक्ष्यदर्शनमेव हेतुत्वेनाह— तथा हीति । दृश्यत इत्युक्तं तत्र दर्शनम्यानमुदाहरणं सूत्रयति—तत्रेति । नात्र ग-

१ 'चैक' ग. २. 'अर्गा' क-ख.

१. 'रसास्त्रात्रियमे हेतुः' ग. २. 'किं तदि—शक्या' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति.

३. 'दृश्यते' ख. ४. 'इत्येवमर्थं' ग.

ननु यदि शब्दाधया गुणास्तत्संघटनारूपत्वं तदाश्रयत्वं वा तेषां प्रा-
प्तमेव । नद्यसंघटिताः शब्दा अर्थविशेषं प्रतिपाद्य रसाभाश्रितानां गुणाना-
मयाचकत्वादाश्रया भवन्ति । नैवम् । वर्णपदव्यङ्ग्यत्वस्य रमादीनां प्रति
प्रतिपादितत्वात् । अभ्युपगते वा वाक्यव्यङ्ग्यत्वे रमादीनां न नियता का-
चित्संघटना तेषामाश्रयत्वं प्रतिपद्यते इत्यनियतसंघटनाः शब्दा एव गुणानां
व्यङ्ग्यविशेषानुगता आश्रयाः । ननु माधुर्यं यदि नैर्मयमुच्यते तदुच्य-
ताम् । ओजसः पुनः कथमनियतसंघटनशब्दाश्रयत्वम् । नद्यमनासा संघ-
टनां कदाचिदोजस आश्रयतां प्रतिपद्यते । उच्यते—यदि न प्रसिद्धि-

शब्दाः । तदा शब्दाधिनं तन्मामर्थमिति संघटनाधितमेवेत्युक्तं भवतीति तात्पर्यम् ।
ननु शब्दधर्मेत्वं शब्दकात्मकत्वं वा तावतास्तु द्वितीयं मध्ये संघटनानुप्रवेश इत्याशङ्क्य
त एव पूर्वपक्षवाचाह—नहीति । अर्थविशेषेण तु पदान्तरनिरेषेष्टपदवाच्यैः सामान्यै-
प्रतिपाद्या व्यङ्ग्या ये रसभावतदामातग्रहमास्तदाश्रितानां मुख्यतया तन्निष्ठानां गुणा-
नामसंघटिताः शब्दा आश्रया न भवन्त्युपचारेणापांनि भावः । अत्र हेतुः—अद्याचक-
त्वादिति । न तस्यसंघटितव्यङ्ग्योपयोगिनिराकाङ्क्षत्वं वाच्यमाहुरित्यर्थः । एतत्परिह-
रति—नैवमिति । व्यङ्ग्यो हि यावत्तस्य उक्तत्वावदवाचकस्यापि पदस्य भ्रवणमात्रावसे-
येन स्वसामान्येन वर्णकदेव यदसामान्यविशिष्टत्वे स्फुटमेव सम्भ्यत इति तदेव माधुर्या-
हीति किं संघटनया । तथा च पदव्यङ्ग्यो यावद्वनिरुक्तत्वावच्छिद्यस्यापि पदस्य स्वार्थ-
स्मारकत्वेनापि रसाभिव्यक्तियोग्यार्थावभागतत्वेमेव माधुर्यादीति तत्रापि कः संघटनाया
उपयोग । ननु वाक्यव्यङ्ग्ये प्यनैः शब्दस्य प्रवेष्टव्यं संघटनया । स्वमौन्दर्यं वाच्यमौन्दर्यं
वा तथा विना कुत इत्याशङ्क्याह—अभ्युपगत इति । वाच्योऽपि शब्दाधेयं वाक्यव्य-
ङ्ग्यत्वेऽपीत्यत्र योज्य । एतदुक्तं भवति—अनुप्रविशतु तत्र संघटना । नहि तस्याः सनि-
धानं प्रत्यावक्ष्यते । किं तु माधुर्यस्य न नियता संघटना । आश्रयो वा स्वरूप वा तथा
विना कुत इत्याशङ्क्याह वर्णपदव्यङ्ग्ये न रसादां भावात्माधुर्यादेः वाक्यव्यङ्ग्योऽपि
मादसीं संघटना विहायापि वाक्यस्य तदसव्यञ्जकत्वासंघटना संनिहितापि रसव्यञ्जा-
धुर्योक्तिरिति । तस्मादापचारिकत्वेऽपि शब्दाधया एव गुणा इत्युपसहरति—शब्दा
एवेति । नन्विति । वाक्यव्यङ्ग्यव्यङ्ग्यमिप्रायेणैव मन्तव्यमिति केचित् । वयं तु
ब्रूम—वर्णपदव्यङ्ग्येऽप्याश्रितं रीतिरिति तदावै वर्णपदानामेकाकिना स्वमौन्दर्यमपि न ता-
दृशगुणमालिनि तावदावतानि समानमसंघटनादितानि न कृतानीनि सामान्येवैवायं पूर्वपक्ष

१. 'तदाश्रितम्' क-ख. २. 'नार्मनमुच्यते' ग. ३. 'प्रतिपाद्यते' ग. ४. 'उच्यते च' ग.

१. 'गुणानां' ग-पुनः के नास्ति. २. 'शब्दाध' क-ख. ३. 'समर्थकत्वेन' क-ख.

४. 'प्रत्यावक्ष्यते' क; 'प्रत्यावक्ष्यते' ख.

भवे देवीभोगार्जनम् । एवमाशी च शिपे यथौचित्यन्यागमाया र्निर्दि-
 मेयाधे । शक्तिनिष्कृतत्वं चान्यगगनिरेकाग्र्यामरणीयते । तथा हि श-
 क्तिरदितेन कविना एवंशिपे शिपे शृङ्गा उपनिष्कृतमानः स्फुटमेव दे-
 वतेन प्रतिभासते । नन्यमिन्नते—‘यो यः दम्भं विमर्शितं’ इत्यादी कि-
 मचास्त्वामेवर्णीयमानमेवागोचर्याम । तस्माद्गुणव्यतिरिक्तत्वे गुणरूपत्वे च
 संपदनाया अन्यः कश्चित्तिथमहेतुर्नृक्तश्च इत्युच्यते । ‘तन्नियमे हेतुगै-
 रित्वं वक्तृवाच्ययो’ । तत्र वक्ता कविः कविनिबद्धो वा कश्चिन् । कवि-
 निबद्धश्चापि रममावरहितो रममायममन्विनो वा । रमोऽपि कथानायका-
 श्रयसद्विषयाश्रयो वा । कथानायकश्च धीरोदात्तादिभेदभिन्नः पूर्वज्ञान-
 न्तरो वेति विकल्पाः । वाच्यं च ध्वन्यात्मगमाङ्गं रमाभासाङ्गं वा, अभि-

विषातस्तदेव रसमवस्थं न्यादायनत्वान् । उत्तमदेवताभोगपरिमर्शं च निवृत्तभोगं च
 सञ्जातज्ञादिना कथमत्कारावकाश इत्यर्थः । शक्तिनिष्कृतत्वेत्यमिति । समोपेक्षा
 ह्यसौ वर्णितस्तथा प्रतिभासवता कविना यथा तत्रैव विभ्रान्त हृदय वीक्षणपर्यटनस्य
 कर्तुं न ददाति । यथा निर्व्याजप्रगल्भस्य पुरुषस्याविशयेऽपि युध्यमानस्य तावन्तलिप्त-
 वसरे साधुकाशे विनीयते न तु पार्श्वोपप्रेषणमर्गं तथावाप्यानि भाव । दर्शिनमेवेति का-
 रिकाकारेणेति भूतप्रत्ययः । वक्ष्यते हि—‘अनांविवाहते नान्यद्रमभङ्गस्य कारणम्’ इ-
 त्यादि । अप्रतीयमानमेवेति । पृथगगमाश्रयगमनांवेकसात्त्विकमित्यर्थः । व्यतिरे-
 कपक्षे हि संपदनाया नियमहेतुरेव नास्ति । ऐक्यपक्षेऽपि न रमो नियमहेतुरित्यसौ
 वक्तव्यः । तन्नियम इति कारिकावशेषः । कथा नयति स्वकर्मव्याप्तभावमिति कथाना-
 यको यो निर्वहणं फलभाषा । धीरोदात्तादीति । धर्मयुद्धवीरप्रधानो धीरोदात्तः ।
 वीररौद्रप्रधानो धीरोद्धत । वीरशृङ्गारप्रधानो धीरलङ्घित । दानधर्मवीरशान्तप्रधानो
 धीरप्रशान्त इति चत्वारो नायका क्रमेण सान्त्वितारभयैर्कक्षिकीभारतीलक्षणादिप्रधाना ।
 पूर्वं कथानायकसद्वदनन्तर उपनायकः । विकल्पा इति । वक्तृभेदा इत्यर्थः ।
 वाच्यमिति । ध्वन्यात्मा ध्वनिस्वभावो यो रमणन्यात्र व्यञ्जकमित्यर्थः । अभिनेयो
 वागज्जसत्त्वराभिमुख्य साक्षात्कारप्राय नेयोऽर्थो व्यञ्जकस्यो ध्वनिस्वभावो यस्य तदभि-
 नेयार्थं वाच्यं स एव हि वाच्यार्थ इत्युच्यते । तस्यैव चाभिनेयनयोप । यदाह मुनिः—
 ‘वागज्जसत्त्वरोपेतात्काव्यार्थाद्भवति’ इत्यादि । तत्र तद्वसाभिनेयनान्तरीयकतया तु तद्वि-

१. ‘अवभासते’ ग. २. ‘प्रतीयमानं’ ग. ३. ‘संपदनाया’ क-ख. ४. ‘चेति’ ग.

१. ‘आस्तादयिनृत्वात्’ क-ख. २. ‘समोपेक्षा ह्यसौ’ क-ख. ३. ‘प्रतिनायक’
 क-ख. ४. ‘सत्त्वोपेतान्काव्यार्थान्भावयन्ति’ क-ख. ५. ‘तत्र तत्र’ क-ख.

नेयार्थमनभिनेयार्थं वा, उत्तमप्रकृत्याश्रयं तदितराश्रयं चेति बहुप्रकारम् । तत्र यदा कविरपगतसभासो वक्ता तदा रचनायाः कामचारः । यदापि कविनिबद्धो वक्ता रसभावराहित्यस्यैवा न एव । यदा तु कविः कविनिबद्धो वा वक्ता रसभावसमन्वितो रम्य प्रधानभूतत्वाद्ध्वन्यात्मभूतस्तदापि नियमेनैव तत्रासमासामध्यमसमासे एव संपटने । करुणविप्रलम्भशृङ्गारयोस्त्वसमानमेव संपटना । कथमिति चेत्, उच्यते । रसो यदा प्राधान्येन प्रतिपाद्यस्तदा तत्प्रतीतिरव्यवधायका विरोधिनश्च सर्वात्मनैव परिहार्याः । एवं च दीर्घसमासा संपटना समानानामनेकप्रकारसंभावनाया कदाचिद्रसप्रतीतिरव्यवधातीति तस्यां नात्यन्तमभिनिवेशः शोभते । विशेषतोऽभिनेयार्थं काव्ये ततोऽन्यत्र च विशेषतः करुणविप्रलम्भशृङ्गारयोः । तयोर्हि सुकुमा-

भावारिरूपनया बाष्पोऽर्थोऽभिनीयन इति बाष्पमभिनेयमर्थमित्येव युक्ततरा बाष्पो-
युक्तिः । न तत्र अपदेशिवद्बाष्पो व्याख्येयः, यथार्थः । तदितरेति । मध्यमप्रकृष्टा-
श्रयमपमप्रकृष्टाश्रयं चेत्पर्यं । एवं बहुभेदान्वाध्यभेदाद्याभिधाय तत्रनर्माचितं नियम-
कमाह—तत्रेति । रचनाया इति संपटनायाः । रगभावदीनोऽगानिष्टरापसादिरासी-
नोऽसीति वृत्ताज्जतया यदापि प्रधानरसानुयाय्येव तथापि तावपि तावति रगादिहीन इ-
त्युच्यते । स एवेति कामचारः । एवं सुदृढनर्माचितं विचार्य बाष्पोचित्येन तद् तदेवाह—
यदा न्यति । कविर्यदापि रसायित एव वक्ता युक्तः । अन्यथा 'स एव वीनराग-
धेनु' इति स्थित्या वीनरसमेव वाच्यं भ्यात् । तथापि यदा यमकादिविप्रदर्शनप्रधानो-
ऽगौ भवति तदा 'रसादिहीने' इत्युच्यते । नियमेन रसभावसमन्वितो वक्ता न तु कथं-
चिदपि तदस्य । रसश्च ध्वन्यात्मभूत एव । न तु रगदलेवास्त्राय । तदासमासम-
ध्यममात्रे एव संपटने । अन्यथा तु दीर्घसमासापीत्येव शोभ्यते । तेन नियमशब्द-
स्य द्वयोर्ध्वकारयो वीनरसत्वमनागम्यम् । कथमिति चेदिति । किं धर्ममू-
कारवचनमेतदिति भावः । उच्यते इति । न्यायोपपत्त्येत्यर्थः । तत्प्रतीतिरिति । तदा-
स्यादीये व्यवधायका विरोधिनश्च तद्विपरीतास्तदमया इत्यर्थः । सर्वमाश्रयेति । अने-
कप्रकारः संभाव्यते संपटना तु संभावनायां प्रयोजनीति द्वौ विधौ । विशेषतोऽभि-
नेयार्थेति । अश्रुतिरेन ह्येतेन तावन्समासाभिनयो नो दास्य कर्तुम् । काङ्क्षादयोऽन्त-
रप्रसादयानादयश्च । तत्र दुष्टबोध्यवहुनरगदेहगुणवत्या प्रमिथितिर्न नाव्यवहता स्यात् ।
प्रत्यक्षरूपत्वात्तस्या इति भावः । अन्यत्र चेति । अभिनेयार्थेऽपि मन्थरीभवतीत्या-

१. 'तदापि' क-ख. २. 'प्रधानाश्रितत्वात्' क-ख. ३. 'कथं चेत्' ग.
४. 'परिभाषा.' ग. ५. 'तत्रान्यत्र' ग.

१. 'बहुभेदान्वाध्यं व्याभिधाय' ग. २. 'हीन कविस्तरापसादि' क-ख.
३. 'व्यवहारे' ग.

विषयाधयमप्यन्यदीचितं तां नियच्छति ।

काव्यप्रमेदाधयतः स्थिता भेदवती हि सा ॥ ७ ॥

यत्तु वाच्यगताचित्ये सत्यपि विषयाधयमन्यदीचितं संघटनां नियच्छति । यतः काव्यस्य प्रमेदा मुक्तकं संस्तुतपाठ्यतापभंशनिबद्धम् । संदानितकविशेषकपालापककुलफाणि पर्यायबन्धः परिकथा सफलकथा स्व-
ण्डकथा सर्गबन्धोऽभिनेयार्धमाख्यायिका कथेत्येवमादयः । तदाधयेणापि
संघटना विशेषवती भवति । तत्र मुक्तकेषु रसबन्धाभिनिवेशिनः कथेस्त-
दाधयमौचित्यम् । तच्च दर्शितमेव । अन्यत्र कामचारः । मुक्तकेषु हि
इति तात्पर्यम् । नियामकान्तरमप्यस्मीलाह—विषयाधयमिति । विषयराज्येन
संपातविशेष उक्तः । यथा हि सेनासामकर्मपातनिवेशी पुरुषः कान्तारिभिरपि तदी-
भिराहनुगुणतदैवारथे तथा वाच्यकारयमपि संपातविशेषात्मकसंज्ञानिरादिमप्य-
निविष्टं तदीभिर्येन वर्तते । मुक्तकं तु विषयराज्येन यदुक्तं तत्संपाताभावे तत्सातत्य-
मात्रं प्रदर्शयितुं रसप्रतिष्ठापनायामिति । अत्रिराज्येनेदमाह—तत्रापि वक्तुवाच्यौ-
चित्ये विषयौचित्यं केवलं तात्पर्यभेदमात्रव्यापनम् । न तु विषयौचित्येन वक्तुवाच्यौ-
चित्यं निर्वर्तन इति । मुक्तकमिति । मुक्तकमन्येन नातिश्रितम् । तस्य संज्ञायां कन् ।
तेन स्वल्पतया परिगमात्तनिराकाङ्क्षार्थमपि प्रबन्धमप्यवर्तमुक्तकमित्युच्यते । मुक्तक-
स्यैव विशेषणं सङ्कृतेत्यादि । केमभाविन्यात्तर्धव निर्देशः । द्वाभ्यां कियारासांशौ संज्ञा-
नितकम् । त्रिभिर्विशेषकम् । चतुर्भि बलापकम् । पञ्चप्रवृत्तिभिः कुलकम् । इति
कियारासामिहृता भिद इति द्वन्द्वेन निर्दिष्टः । अत्रान्तरकियाममात्रावपि बलन्तवर्णना-
देकवर्णनीयांश्चेन प्रकृत पर्यायबन्धः । एकः च भर्तारिपुरुषार्थमुरित्य प्रकारैविशेषेणा-
मन्तवृत्तान्तवर्णनप्रकारः परिकथा । एकदेशवर्णना रागद्वया । समन्तरसांग्तेनिहृतवर्ण-
ना गवलकथा । द्वयोरपि प्राकृतप्रसिद्धत्वाद्द्वन्द्वेन निर्देशः । पूर्वेषां तु मुक्तकादीनां
भाषायामनियमः । महाकाव्यरूप पुरुषार्थफल समन्तवस्तुवर्णनाप्रबन्धः सर्गबन्धः
संस्तुत एव । अभिनेयार्थ दसम्पन्न नाटिकाप्रोटकगयकप्रवरणिकायबान्तरप्रसंगस-
हितमनेकभाषाव्यामिश्ररूपम् । आन्यायिकोन्मुगमादिना वक्ष्यपरवक्ष्यारिता च मुक्ता ।
कथा तद्विरहिता । उभयोरपि गद्यबन्धस्वरूपतया द्वन्द्वेन निर्देशः । आदिप्रवृत्ताद्यम् ।
यथाह दण्डी—‘गद्यपद्यमयी चम्पू’ इति । अन्यत्रेति । रसबन्धाभिनिवेशो ननु मुक्तके
विभावारिसंघटना कथं येन तदायसो रसः स्यादित्याह—मुक्तकेष्विति । अ-

१ ‘विषयाधयमननौचित्यं’ न २ ‘अन्यत्र तु’ क-ख.

१. ‘कमप्रभावात्’ क-ख. २ ‘निर्देश’ क-ख. ३ ‘वृत्तान्तप्रधाना’ क-ख.
४. ‘प्रवृत्त’ न.

एतद्यथोक्तमौचित्यमेव तस्या नियामकम् ।

सर्वत्र गद्यबन्धेऽपि च्छन्दोनियमवर्जिते ॥ ८ ॥

यदेतदौचित्यं वक्तृवाच्यगतं संपटनाया नियामकमुक्तमेतदेव गद्ये छन्दो-
नियमवर्जितेऽपि विषयापेक्षं नियमहेतुः । तेषां यत्रापि यदा कवि कवि-
निषद्धो वा वक्ता रसभावरहितमदा कामचारः । रसभावसमन्विते तु
वक्तरि पूर्वोक्तमेवानुसर्तव्यम् । तेषां वा विषयौचित्यमेव । आख्यापि-
कायां तु भूता मध्यमसमासादीर्घसमासे एव संपटने । गद्यस्य विकटनिष-
न्धाद्येण छट्टायावत्त्वात् । तत्र च तस्य प्रवृत्त्यमाणात्त्वात् । कथायां तु
विकटबन्धप्राचुर्येऽपि गद्यस्य रसबन्धोक्तमौचित्यमनुसर्तव्यम् ।

रसबन्धोक्तमौचित्यं भाति सर्वत्र संधिता ।

रचना विषयापेक्षं तत्तु किञ्चिद्विभेदवत् ॥ ९ ॥

अथ वा पद्यबद्धबन्धेऽपि रसबन्धोक्तमौचित्यं सर्वत्र संधिता रचना
भाति । तत्तु विषयापेक्षं किञ्चिद्विभेदवत् । न तु सर्वाकारम् । तथा
हि गद्यबन्धेऽप्यतिदीर्घसमागा रचना न विप्रलम्भभृङ्गारकम्पयोराख्या-
यिकायामपि शोभते । नाटकादावप्यभमार्गैव पटना । शौद्र्यादाविवर्जने
विषयापेक्षं स्वीचिन्त्य प्रमाणतः प्रवृत्त्यने प्रवृत्त्यने च । तथा ह्यप्यप्य

अत एव च भारते प्रबन्धप्रख्यातवस्तुविषयत्वं प्रख्यातोदात्तनायकत्वं च नाटकस्यावश्यकर्तव्यतयोपन्यस्तम् । तेन हि नायकौचित्यानौचित्यविषये कर्तव्ये कविर्न विमुह्यति । यस्तूत्याद्यवस्तु नाटकादिकुर्यात्तस्याप्रसिद्धानुचितनायकत्वभाववर्णने महान्प्रमादः । ननु यद्युत्साहादिभाववर्णने कथंचिद्विद्यमानुप्याद्यौचित्यपरीक्षा क्रियते तत्क्रियताम् रत्यादौ तु किं तथा प्रयोजनम् । रतिर्हि भारतवर्षोचितेनैव व्यवहारेण दिव्यानामपि वर्णनीयेति स्थितिः । नैवम् । तत्रौचित्यातिक्रमेण सुतरां दोषः । तथा ह्यमप्रकृत्यौचित्येनोत्तमप्रकृतेः शृङ्गारोपनिबन्धने का भवेन्नोपहास्यता । विविधं प्रकृत्यौचित्यं भारते वर्येऽप्यस्ति शृङ्गारविषयम् यैस्त्वन्यद्विषयमौचित्यं तद्विधानुपकारकमेवेति चेत्, न कथं दिव्यमौचित्यं शृङ्गारविषयमन्यत्किंचिद्भूम् । किं तर्हि भारतवर्षविषये यथोत्तमनायकेषु राजादिषु शृङ्गारोपनिबन्धस्तथा दिव्याश्रयोऽपि क्षोभते । न च राजादिषु प्रसिद्धग्राम्यशृङ्गारोपनिबन्धनं प्रसिद्धं नाटकादौ । तथैव देवेषु तर्पिरिहर्तव्यम् । नाटकादेरभिनेयत्वाद्रभि-

पू ...पि न संप्रत्ययोपासकमसत्यतया चकारि । अत एव तस्यापि यदा प्रभाशान्तरमुप्रेक्ष्यते तदा तादृशमेव न त्वसभावनास्पदं वर्णनीयमिति । तेन हीति । प्रख्यातोदात्तनायकवस्तुन्येन न व्यामुष्यतीति किं वर्णनीयमिति । अस्त्विति कविः । महान्प्रमाद इति तेनोप्याद्यवस्तु नाटकादि निरूपितं मुनिनेति न कर्तव्यमिति तात्पर्यम् । आरिशब्द प्रकारे त्वन्येषमादि (१) प्रसिद्धदेवचरितस्य न सप्रहोऽर्थः । अन्यस्तु—‘उपलक्षणमुक्तो यदुमोहिरिति प्रकरणमाश्रोक्षम्, इत्याह । ‘नाटकादि’ इति वा पाठः । तैदारादिप्रहणं प्रसारयुचकम् । तेन मुनिनिरूपिते नाटकादिके प्रकरणनाटकायोगादुत्पाद्य वस्तु । ‘नायकौ नृपति’ इत्यत्र यथाभवेन प्रख्यातोदात्तनृपतिनायकत्वं शो-
द्वैव्यमिति भावः । कथं तर्हि सभोगशृङ्गार- कविना निषेधनामित्याशङ्क्याह—न-
म्विति । तथैवेति । मुनिनापि स्थाने प्रकृत्यौचित्यमेव विभाकानुभावादिषु वस्तुनै-
प्रमाणान्न स्येयणोत्तममभ्यमाश्रमाणा नीचानां सभ्रमेण’ इत्यादिवदता द्वैव्यमिति ।
लभुणश्च नः स्यपारदीपनमदृष्टप्रगादोदितम्वप्रतिभाशानित्यं चातुगन्तव्यमिति संशयः ।

१ कर्तव्यं ग पुनक्त नास्ति २. ‘व्यामुष्यति’ ग. ३. ‘यत्तु दिव्य’ ग. ४. ‘शृङ्गार उपनिबन्ध’ क. ख. ५. ‘अप्रसिद्धग्राम्यसभोगशृङ्गार’ क. ख. ६. ‘परिहासव्यम्’ क. ७. ‘आभयायेनात्तत्र परिहार’ ग.

१ ‘नाटकादि’ क. ख. २. ‘नरादि’ क. ख. ३. ‘नायकयोगात्’ क. ख. ४. ‘शो-
द्वैव्यम्’ ग. ५. ‘इयं त्वित्यादिना’ क. ख. ६. ‘चातुगन्तव्यम्’ क. ख.

नेयस्य च संभोगशृङ्गारविषयत्वाच्च परिहार इति चेत्, न । यद्यभिनय-
संबन्धिषयस्योपपत्त्या तत्काल्यसंबन्धिषयस्य मा केन निवार्यते । तस्माद-
भिनेयार्थं च काल्ये यदुत्तमप्रकृते राजादेरुत्तमप्रकृतिभिर्नायिकाभिः सह
प्राप्त्यर्थं संभोगवर्णनं तत्पित्रोः संभोगवर्णनमिव सुतरामसंभोगम् । तथैवोत्तम-
देवताविषयम् । न च संभोगशृङ्गारस्य सुरतलक्षण एवैकः प्रकारः, यथा-
दृश्येऽपि प्रमेदाः परस्परप्रेमदर्शनादयः संभवन्ति । ते कैस्यादुत्तमप्रकृति-
विषये न वर्ण्यन्ते । तस्मादुत्तमादयद्रतावपि प्रकृत्यौचित्यमनुसर्तव्यम् । त-
थैव निम्नयादिषु । यद्येवंविधे विषये महाकवीनामप्यसमीक्ष्यकारिता
लक्ष्ये दृश्यते स दोष एव । स तु शक्तिनिरस्तृत्वत्वाच्चेष्टा न लक्ष्यत इत्युक्त-
मिव । अनुभार्यौचित्यं तु भरतादौ प्रसिद्धमेव । इयच्छ्रूयते—भरतादि-
मिति चानुवर्तमानेन महाकविप्रयन्धांश्च पर्यालोचयता स्वप्रतिमां चानुस-
रता कविना बहिरन्तमा भूत्वा विभावार्थौचित्यप्रदर्शपरित्यागे परः प्रयत्नो
विधेयः । औचित्यपन कथाशरीरस्य वृत्तस्योत्प्रेक्षितस्य वा प्रहो व्यञ्जक
इत्यनेनैतन्निरुपादयति — यदितिहासादिषु रमवतीषु कथामु विविधासु स-
तीष्वपि यत्तत्र विभावार्थौचित्यप्रकथाशरीर तदेव प्राप्य नेतरन् । वृत्तादपि
च कथाशरीरादुत्प्रेक्षिते विशेषेण प्रयत्नवता भवितव्यम् । तत्र धनवधाना-
स्त्वन्त कवेरुत्प्रेक्षितमभावना मन्त्री भवति ।

परिकरश्लोकश्चात्र—

‘कथाशरीरमुत्पाद्यन्तु कार्यं तदा तथा ।

यथा रमय मयमवैतन्निभामने ॥’

रगवतीकप्रनाम्ने मयमी । रमय च चोऽऽनर इनामप्रयेण च मयव्यम् । रिभा-
वार्थौचित्येन हि विना स रमयत्वा च शक्तिः । तस्मादुत्तमावर्णाचोचितं रमयत्वाप्रयोक्त
नान्यार्थे भावः । नहि तच्चिन्ति । [तत्र रमयत्वादेः मया निरुदासति ज्ञान्यन्त

१ अयं रतां क. २ रतमवर्णाचोचितं रमयत्वाप्रयोक्त
क. ३ ४ रगवतीकप्रनाम्ने मयमी ५ रमयत्वाप्रयोक्त
६ ‘औचित्यपन क. ७ ८ य विधाने चानुवर्तमानेन वृत्तादपि कथा क. ९
९ ‘शरीरान्’ क. १०

१ ‘वार्थौचित्यमभावनामने’ च

मुखगर्भावमर्गनिर्वहणाम्यानां तदज्ञानां चोपश्रेयादीनां घटनं रमाभिन्नस्य-
पेशया । यथा रत्नावल्याम् । न तु केवलं शास्त्रव्यतिर्मुखादनेच्छया ।
यथा वेणीसंहारे विलामाख्यस्य प्रतिमुग्धमच्यव्रस्य प्रहृतरसनिकन्धाननु-
गुणमपि द्वितीयेऽप्ये भग्नमतानुमरणमात्रेच्छया घटनम् । इदं चापरं प्र-
बन्धस्य रसव्यञ्जकत्वे निमित्तं यदुद्दीपनप्रशमने यथावसरं.....रसस्य ।
यथा रत्नावल्यामेव । पुनरारब्धविश्रान्ते रसस्याज्ञिनोऽनुमेषिश्च । यथा

‘विश्रान्तविप्रहृदयः—’ इति ‘राज्यं निर्व्रित्तघनु—’ इति च बभोभिः ‘उपभोगमेवाव-
सरोऽयम्’ इत्युपशेषात्प्रवृत्तिरिति निरूपितम् । एतन्नु समन्तसंस्पृष्टमैक्यं तत्तादृष्टं(!)-
प्रदर्श्यमानमतितमा ग्रन्थगौरवमावहति । अन्येकेन तु प्रदर्श्यमानं पूर्वापरानुसंधान-
वन्ध्यतया केवलं समोद्देश्यं भवतीति न निततम् । अस्यार्थस्य यत्नावधेयत्वेनैतन्ना-
रक्षकत्वेन यो व्यतिरेक उक्तो ‘न तु केवलया’ इति तस्योदाहरणमाह—न त्विति ।
केवलशब्दमिच्छाशब्दं च प्रयुज्जानव्यायमाशय —भरतमुविना संस्पृष्टानां रसाङ्गभूत-
मिति वृत्तप्रशस्त्युपादानमेव प्रयोजनमुक्तम् । न तु पूर्वग्रहवददृष्टसंपादनं विवक्षारणम् ।
यथोक्तम्—‘इष्टस्यार्थस्य रचना वृत्तान्तस्थानपराय । रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गुणानां
चैव गूहनम् ॥ आश्चर्यवदभिरुचयेन प्रकाशयानां प्रकाशनम् । अज्ञाना पटुभिर्ह्येतद्दृष्टं
शास्त्रे प्रयोजनम् ॥’ इति । नतश्च, ‘समीहा रतिभोगाद्यो विलाम परिकीर्तितः ।’ इति,
प्रतिमुखसंस्पृष्टविलामलक्षणे रतिभोगशब्द आधिकारिकरमोचितम्भावविभावोपव्यञ्जक-
विभावगुणलक्षणार्थत्वेन प्रयुक्तः । यथा—‘तत्त्व नाधिकतार्यं—’ इति । प्रकृतो ह्यत्र
वीररसः । उद्दीपनमिति । उद्दीपनं विभावादिर्परेष्वरणम् । यथा—‘अयं स राजा
उदयणो त्वि’ इत्यादि सागरिकाया प्रशमनं वामवदभानं पलायने पुनरुद्दीपनं चित्रफ-
लकोक्तेष्वेव प्रदामनं सुसगतप्रवेशे इत्यादि । गालं ह्येनवरतपरिमृदितो रम मुकुन्ना-
मालतीकुमुभवन्कटित्वेव म्लानिमवलम्बते । विशेषतस्तु गृह्णारः । यदाह मुनिः—य-
श्चाभ्याभिनिवेशित्वं यतश्च विनिवार्यते । दुर्लभत्वं यतो नार्या कामिन सा परा रति ॥’
इति । वीररसादावपि यथावसरमुद्दीपनप्रशमनाभ्यां विनापि कटित्वेवैकद्रुतफलकत्वे ताभ्ये
कत्वे प्रकटाचिकीर्षितं उपायोपेयभावो न प्रदर्शित एव स्यात् । पुनरिति । इतिह-
तवशादारब्धाशङ्क्यमानप्राया न तु सर्वधेनोपनता विधानिर्विच्छेदो यस्य स तथा ।
एस्यस्यति । रसाङ्गभूतस्य कस्यापीति यावत् । तापमवलमराजे हि वामवदत्ताविषयो

१. ‘यथावसरं’ ‘रहस्य’ क-ख. पुनकयोर्नामि

१. ‘स्वरूपतत्परं पृष्ठं प्रदर्श्यमानं’ ग. २. ‘प्रमुखं’ क. ३. ‘म्याविभावोपपत्तिक’ क.
४. ‘पूरणया’ क-ख. ५. ‘मुग्धलता’ क, ‘मुसगतात्.’ ग. ६. ‘ह्यनुवासरमृदितमु-
ह्यमार’ क-ख. ७. ‘कुलकल्यो मध्ये’ क-ख.

तापसवत्सराजे । प्रबन्धविशेषस्य नाटकादे रम्यव्यक्तिनिमित्तमिदं चावग-
न्तव्यं यदलंघ्यतीनां शक्तायप्यानुरूप्येण योजनम् । शक्तो हि कविः क-
दाचिदलंकारनिबन्धने सदाक्षिसतयैवानपेक्षितरमबन्धः प्रबन्धमारभते तदु-
पदेशार्थमिदमुक्तम् । दृश्यन्ते च कवयोऽलंकारनिबन्धनकारिणा अनपे-
क्षितरमाः प्रबन्धेषु ।

किं च ।

अनुष्ठानोपमास्मापि प्रमेदो य उदाहृतः ।

ध्वनेरस्य प्रबन्धेषु भासते गोऽपि केषुचित् ॥ १५ ॥

~~~~~

पराः इत्यत्र तद्धितनिपातयोः । 'गोऽप्यत्रैव निवृन्ति राशमकुलं जीवन्त्ये
रावणः' इत्यत्र तिङ्गागकशनीनाम् । 'धिगिरःकविनं-' इत्यादी सं-
'कार्थे कृत्तद्धितममागोपमर्गाणाम् । एवंविधस्य व्यञ्जकभूयस्त्वे च घटमा-
काव्यस्य सर्वातिशायिनी बन्धच्छाया ममुन्मील्यति । यत्र हि व्यञ्जकवत्त्व-
सिनः पदस्यैकस्यैव तावदाविर्भावमत्रापि काव्ये कापि बन्धच्छाया किमु-
यत्र तेषां बहूनां समवायः । यैधात्रानन्तरोदितश्लोके । अत्र हि राव-
इत्यस्मिन्पदेऽर्थान्तरमेकमित्याच्येन ध्वनिप्रभेदेनानुदितेऽपि पुनरनन्तरो-
क्तानां व्यञ्जकप्रकाराणामुद्भासनम् । दृश्यन्ते च महारमना प्रतिभाविशेष-
भाजां बाहुल्येनैवंविधा बन्धप्रकाराः ।

धिष्ठितो देशोऽधिकरणम् निःशेषेण हन्यमानतया राशमकुलं च कर्मेति । तदिदमपि
भाव्यमानमुपनतमिति पुरपकारासर्गनिर्धन्यत इति । कारकशक्तिप्रतिपादकं च
रावण इति त्वर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वं पूर्वमेव व्याख्यातम् । धिग्धिगिति निपातस्य
शक्तं जितवानित्याह्वायिकेयमिति उपपदममातेन सहकृतं स्वर्गेत्यादिनमामस्य न्यपौ-
पानुस्मरणं प्रति... तद्धितप्रयोगस्य प्रत्ययसहितस्यावहुमानास्पदत्वम् । विलुप्त-
नशब्देन..... निर्दयावस्त्वन .. व्यञ्जकत्वम् । वृथाशब्दस्य निपातस्य स्वात्मपौ-
रुषनिन्दां प्रति व्यञ्जकता । भुञ्जिरिति बहुवचनेन प्रयुक्त भारमात्रमेतदिति व्यञ्जके-
तनं विलक्षणिलक्षणेऽपि धिग्ध्वज्यमानेऽत्र ओके सर्वे एवागो व्यञ्जकत्वेन भारती-
किसन्त्यत् । एतदर्थप्रदर्शनस्य फल दर्शयति—एवमिति । एकस्य पदस्येति यदुच्यते
तदुदाहरति—यैधात्रेति । अतिक्रान्तं न तु कदाचन वर्तमानतामवलम्ब्यमानं सु-
येषु ते काला इति सर्वे एव । न तु मुप प्रति वर्तमानो नाम कोऽपि काललेश इत्यर्थ-
प्रतीपात्युपस्थितानि निकटतया वर्तमानानि भवन्ति दाहणानि बुल्लानि येषु ते
दुःखं बहुप्रकारमेव प्रति वर्तमानरूपा सर्वे कालाशा इत्यनेन कालस्य तावन्निर्वेदनमि-
व्यञ्जयत शान्तरमव्यञ्जकत्वम् । देशमप्याह—पृथिवी भू भू. प्रातः प्रातर्दिनादिनं
पापीयदिवसा पापीयानां सवन्धिनं पापिष्ठत्रनम्वाभिका शिवमा यस्या सा तथोक्ता ।
स्वभावत एव तावत्कालो दुःगमय तत्रापि पापिष्ठत्रनम्वाभिका पृथिवी ।.....

१ 'एवविध' क. २ 'बन्धवि' क-ख. ३ 'यथात्रैवानन्तरोदाहृते' क-ख.

१. 'प्रति' इत्यस्मादनन्तर 'व्यञ्जकत्वम्' अस्मात्पुनः क-ख-पुनःकथनीयम्. २. 'एवं-
विधमिति' क-ख. ३ 'यथा चात्रैवेति' क-ख. ४ 'प्रतिपादयित्वा नि प्र.....' नि-
.....प्रत्यावर्तमानानि । तथा दुःखावीन्यापि प्रत्युपस्थितानि निकटतया' ग. ५. 'वर्त-
माना' ग. ६. 'पापानां' क-ख.

यथा महर्षेर्व्यामस्य—

‘अतिक्रान्तमुष्माः कालाः प्रत्युपमितदारुणाः ।

श्वः श्वः पापीयदिवसा पृथिवी गतयौवना ॥’

अत्र हि कृतद्वितवचनेनैकद्वयक्रमव्यङ्ग्यः, ‘पृथिवी गतयौवना’ इत्यनेन चोत्पन्नतिरस्मृन्तवाच्यो ध्वनिः प्रकाशितः ।

एषां च सुवादीनामेकैकशः समुदितानां च व्यञ्जकत्वं महाकवीनाम्प्रेषु प्रायेणान्यथापि दृश्यते । सुषन्तस्य व्यञ्जकत्वं यथा—

‘तौलः शिञ्जद्वलयसुमगैः कान्तया नर्तितो मे

यागध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुदृढः ॥’

तेहन्तस्य यथा—

‘अवसर रोउं बिअ जिम्मिआई मा पुंस मे हजच्छीई ।

दंसंणमेणुम्मत्तेहि जेहिं हिअअं तुह ण पाअम् ॥’

यथा या—

‘मा पन्थं कन्धीओ अवेहि चालअ अहोमि अहिरीओ ।

अण्हेअ जिरिच्छाओ सुण्णपरं रक्खिसद्वयं णो ॥’

कलजदेवतादीनाम्वाट्टिरोवतो दुःखमप इत्यर्थः । तथा हि श्वः श्व इति रितादिनं गतयौवना वृद्धयोवदसभाव्यमानसंभोगा गतयौवना हि । यो यो रिक्ता आगच्छति स स पूर्वपूर्वापेक्षया पापीयान् निर्द्वैतवान् । ...वे... ..राक्षो... ..एवंप्रयुक्तो जन्तो ..... अत्यन्तेति । तौप्रपि प्रकरसंराजगामेनीति भावः । सुषन्तस्येति । समुद्रितस्य वृद्धादरणं दण व्यसन्ने शोष्य इति भावः । तौजैरिति बहुवचनमनेकशः ईदृश्यां ध्वनिः (१) विप्रलम्भोदीपकतामेति । ‘अपसर रोतिनुमेक निर्मितं मा उपुंयव इवे अधिणी मे । दर्शनमात्रोन्मत्ताभ्यां याभ्यां तव हृदयमेवंरुचं न हातम् ॥’ उन्मत्तो हि न किञ्चिज्ज्ञानातीति न कस्याप्यप्रावरणं ईवेनेत्यमेव निर्माणं कृतनीति । अपसर मा वृथा प्रयासे वार्ता ईवस्य निषिद्धिर्नदितुमशक्यत्वादि । विद्वन्तो व्यग्रक तन्तु पृथितानि यदन्तराण्यनीति भावः । ‘मा पन्थानं एव अवेहि चालक अत्रं अहो अवि अहीव । वय परजन्तो यत दान्यददमामव रक्षणीव वर्तेन ॥’ इत्यप्रापेहीति विद्वन्-

विधासोपगमादभिसगतयः सन्दं सहन्ते मृगा-

स्रोयाधारपथाश्च बल्कलसिस्तानिप्यन्दलेखाङ्किताः ॥'

'मदगुसरकपोतमुन्मयूरं प्रविरलवामनवृक्षसंनिवेशम् ।

यनमिदमवगाहमानभीमं व्यसनमिवोपरि दारुणत्वमेति ॥'

इत्यादीं प्रशब्दस्यौपच्छन्दसिकस्य च व्यञ्जकत्वमधिकं चोतते ।

द्वित्राणां चोपसर्गाणामेकत्र पदे यः प्रयोगः सोऽपि रसव्यक्त्यनुगुणत-
यैव निर्दोषः । यथा—'प्रमदयत्युत्तरीयत्विपि तमसि समुद्वीक्ष्य पीतावृती-
न्द्रागजन्तून्-' इत्यादी । यथा वा—'मनुष्यवृत्त्या संमुपाचरन्तं-'
इत्यादी । 'यैः स्वप्ने सदुपानतस्य-' इत्यादी च ।

निपातानामपि तथैव । यथा—'अहो यतासि स्पृहणीयवीर्यः' इत्यादी ।

यथा वा—

'ये जीवन्ति न मान्ति ये स्ववपुषि प्रीत्या प्रनृत्यन्ति ये'

प्रम्यन्तिप्रमदाश्रव पुंलकिता दृष्टे गुणिन्युर्जिते ।

हा धिक्कष्टमहो क मामि दारणं तेषा जनाना कृते

नीताना प्रलय शंटेन विधिना साधुद्विष. पुष्पता ॥'

इत्यादी ।

तथा निपाता इत्युदात्तान एवेति भावः । प्रवर्णेन श्लिग्धा इति प्रशब्दः प्रवर्णं चोतय-
मिहूर्दाफलानां शरगन्धमाकषाण जाधमस्य सौन्दर्यातिशयं ध्वनयति । 'तापगस्य कल-
विषयोऽभिलाषानिदेवं ध्वनयन्' इति त्वमन् । अभिज्ञानसाधुन्तले हि राक्ष इममुक्तिर्न
तापगभ्येत्तलम् । द्वित्राणामित्यनेनाधिक्यं नग्नयति । सम्यगुचंविशेषणमित्यने हि भ-
गवन् कृपातिशयोऽभिव्यक्तः । 'मनुष्यवृत्त्या संमुपाचरन्तं स्ववृद्धिमाभ्यामवृत्तानु-
माना । योगीश्वरेऽप्यगुबोधमयीं न्या बोद्धेऽस्मिन्नन्तरमुपा स्मर्त्त ॥' सम्यग्भूतमुपा-
दृष्टता आ रामन्ताश्चरन्तमित्यनेन लोकांनुनिधुक्षानिधायन्याया चरन् परमेश्वरस्य ध्व-
नितः । तथैवेति । रसन्यप्रवर्त्तनेन द्वित्राणामपि प्रयोगा निर्दोष इत्यर्थः । हा धिगिति

१ 'यथा वा' क ए-पुन्यवयोर्नास्ति २. 'य स्वप्ने- इत्यादि क-ए पुनश्चो-
नास्ति ३ 'व' ग. ४ 'पुलकिता' ग. ५. 'अनेय ग ६ ग। 'द्वित्रा' ग.

१. 'समुदा' ग. २ 'इताभिमाना' ग. ३. 'इधु' ग ४ लोकांनिरावर्त्तयुषः
निशय' ग.

न्यत्र च चारुत्वं यद्विभागेनोपदर्शितं तदपि तेषां व्यञ्जकत्वेनैवावन्मितमित्य-
वगन्तव्यम् । यत्रापि न तत्संप्रतिभासते तत्रापि व्यञ्जके रचनान्तरे यदृष्टं
सौष्ठवं तेषां प्रवाहपतितानां तदेवाभ्यासादपोद्गतानामप्यवभासते इत्यवस्था-
तव्यम् । कोऽन्यथा तुल्ये वाचकत्वे शब्दानां चारुत्वविषयो विशेषः
स्यात् । अन्य एवासौ सहृदयसंवेद्य इति चेत्, किमिदं सहृदयत्वं नाम ।
किं रसमावाप्तपेक्षकाभ्याश्रितसमयविशेषाभिज्ञत्वम्, उत रसमावादिमयका-
व्यस्वरूपपरिज्ञाननैपुण्यम् । पूर्वसिन्धुष्वे तथाविवसहृदयव्यवस्थापितानां श-
ब्दविशेषाणां चारुत्वनियमो न स्यात् । पुनः समयान्तरेणान्यथापि व्यवस्था-
पनसंभवात् । द्वितीयसिन्धु पक्षे रसज्ञतेव सहृदयत्वमिति । तथाविधैः स-
हृदयैः संवेद्यो रसादिसमर्पणसामर्थ्यमेव नैसर्गिकं शब्दानां विशेष इति
व्यञ्जकत्वाश्रय एव तेषां मुख्यं चारुत्वम् । वाचकत्वाश्रयस्तु प्रसाद एवा-
थपेक्षायां तेषां विशेषः । अर्था(नः)पेक्षायां त्वनुप्रासादिरेव ।

भागेनेति । सचचन्दनादयः शब्दाः शृङ्गारे चारुवो वीमलत्वे त्वचारव इति रसज्ञ
एव विभागः । रसं प्रति च शब्दस्य व्यञ्जकत्वमेवेत्युक्तं प्राक् । सचचन्दनारिशब्दानां
तदानीं शृङ्गारादिव्यञ्जकत्वाभावेऽपि व्यञ्जकत्वसंकेतभूयसा दर्शनात्तदधिकारमुन्दरीभूत-
मयं प्रतिपादयितुं सामर्थ्यमग्नि । तथा हि—‘तद्य तार साम्यति—’ इत्यत्र तदशब्दस्य
पुंस्त्वनपुंसकत्वे अनादृत्य स्त्रीत्वमेवाभिनं सहृदयैः । ‘स्त्रीति नामापि मधुरं’ इति कृत्वा ।
यथा बाम्भुपाप्यायस्य विद्वत्कविमहृदयचक्रवर्तिनो भट्टेन्दुगवस्य—‘इन्द्रीवरपुति यदा
विहृषां न लक्ष्म स्युर्विस्मयकमुहृदोऽस्य यदा विलासा । स्यान्नाम पुष्पपरिणामचरात्त-
दानीं कीरीकपोलनलकोमलकान्तिरिन्नु ॥’ अत्र इन्द्रीवरलक्ष्मविस्मयमुहृद्विलासना-
मपरिणामकोमलादयः शब्दाः शृङ्गारादिव्यञ्जनदृष्टशक्तयोऽत्र पर भौन्दर्यमावहन्ति ।
अवश्यं चैतदन्युपगन्तव्यमित्याह—कोऽन्यथेति । असंवेद्यभावदर्शो न युक्त इत्याशये-
नाह—अन्येति । पुनरप्यनिवृत्तिनपुंसकेच्छावत्तोऽपि समय कथं नियतः स्यात् ।
मुख्यं चारुत्वमिति । विशेष इति पूर्वेण सूच्यम् । अर्थापेक्षायामिति । वाच्या-
पेक्षायामित्यर्थः । अनुप्रासादिरेवेति । शब्दान्तरेण सह या रचना तदपेक्षोऽप्यी वि-
शेष इत्यर्थः । आदिशब्दादर्शगुणानां मग्नह । अत एव रचनायां प्रमादेन चारुत्वेनोप-
रु-

१. ‘तन्संप्रति न भासते’ ग. २. ‘तेषां तेषां’ ग. ३. ‘वाचकत्वाभ्यासां तु
१०३ ग.

१. ‘सरादिवितुं’ क. ख. २. ‘आदिग्रहणाच्छब्दगुणालंकाराणां’ ग.

एवं रसादीनां व्यञ्जकरूपमभिधाय तेषामेष विरोधिरूपं लक्षयितुमि-
दमुपक्रम्यते—

प्रपन्धे मुक्तके वापि रसादीन्त्यन्दुमिच्छता ।

यत्तः कार्यः गुमतिना परिहारे विरोधिनाम् ॥ १७ ॥

प्रपन्धे मुक्तके वापि रसभावनिबन्धनं प्रत्याहनमनाः कविर्विरोधिपरि-
हारे परं यत्तमादधीन । अन्यथा त्वम्य रममयः स्फोर एकोऽपि तम्यङ्ग
संपद्यते ।

कानि पुनरानि विरोधीनि यानि यत्ततः कवेः परिहृतंज्यानीत्युच्यते—

विरोधिरससंघन्धिबिभावादिपरिग्रहः ।

विस्तरेणान्वितस्यापि यस्तुनोऽन्यस्य वर्णनम् ॥ १८ ॥

अकाण्ड एव विच्छित्तिरकाण्डे च प्रकाशनम् ।

परिपोषं गतस्यापि पानःपुन्येन दीपनम् ।

रसस्य स्याद्विरोधाय वृष्यर्नाचित्यमेव च ॥ १९ ॥

प्रस्तुतरसापेक्षया विरोधी यो रसस्य संबन्धिनां विभावानुभावव्यभि-
चारिणां परिग्रहो रसविरोधहेतुरेकः संभवनीयः । तत्र विरोधिरसविभाव-

हिता एव राश्याः बाधे योज्या इति तात्पर्यम् । रसादीनां यद्यत्रकं वर्णनं दिष्ट-
स्थानं तस्य स्वरूपमभिधायेति सुबन्ध । उपक्रम्यते इति । विरोधिनामपि लक्षण-
करणे प्रयोजनमुच्यते रावयमानत्वं नाम अनया वैशिष्ट्या लक्षणं तु विरोधारागदीपनी-
त्यारिना भविष्यतीत्यर्थः । ननु 'विभावभावानुभावस्यार्थविलयादयं' इति यदुक्तं तत्र
एव व्यतिरेकमुखेनैतदप्यवगम्यते । यद्यपि । व्यतिरेकेण हि तदभावमात्रं प्रतीयते न तु
तद्विद्वद् । तदभावमात्रं च न तथा कृत्रिमं यथा तद्विद्वद् । पद्यानुपयोगो हि न
तथा व्यापि जनयति यद्वदप्युपयोगः । तदाह—कानीति । विभावेत्यारिना श्लो-
केन यदुक्तं तद्विद्वद् विरोधीत्यारिनार्थभोकेनाह । इतिहेत्यारिना श्लोकेन यदुक्तं
तद्विद्वद् विस्तरेणान्वितस्यार्थभोकेनाह । उदात्तेत्यर्थभोकेनाह । विद्वद्वद्वद् इत्यर्थभोकेन ।
रसस्वेत्यर्थभोकेनाह । विद्वद् परिपोषं गतस्येत्यर्थभोकेन । अन्तर्हीनानिबन्धनेन यदुक्तं
तद्विद्वद्वदपि च विद्वद् वृष्यर्नाचित्यमित्यनेन । एतन्मतेन व्याचष्टे—प्रस्तुतर-

१ 'तदाविद्युपक्रम्यते' क-ख.

१. 'उपक्रम्यते' क-ख. २. 'हानत्वं' क-ख. ३. 'वैशिष्ट्या' ग. ४. 'गतायं'
न ५. 'इत्यादि' क-ख. ६. 'अपि गम्यते' क-ख. ७. 'गम्यते' क-ख.

परिमहो यथा शान्तरसविभावेषु तद्विभावतयैव निरूपितेष्वनन्तमेव शृ-
ङ्गारादिवर्णने । विरोधिरसमावपरिमहो यथा प्रियं प्रति प्रणयकलहकु-
पितासु कामिनीषु वैराग्यकथाभिरनुनये । विरोधिरसानुभावपरिमहो यथा
प्रणयकुपितायां प्रियायामप्रसीदन्त्यां नायकस्य कोपावेशविवशस्य रौद्रा-
नुभाववर्णने । अयं चान्यो रसमद्गहेतुर्यत्पस्युतंरसापेक्षया वस्तुनोऽन्यस्य
कथंचिदन्वितस्यापि विस्तरेण कथनम् । यथा विप्रलम्भशृङ्गारे नायकस्य
कस्यचिद्वर्णयितुमुपक्रान्तस्य कवेर्यमकाधलंकारनिबन्धनरसिकतया महता
प्रबन्धेन पर्यंतादिवर्णने । अयं चापरो रसमद्गहेतुरवगन्तव्यो यदकाण्ड
एव विच्छित्तिः रसस्याकाण्डे च प्रथनम् । तत्रानवसरे विरोधौ यथा ना-
यकस्य कस्यचित्स्पृहणीयसमागमया नायिकया कथार्चित्परां परिपोषपदवीं
प्राप्ते शृङ्गारे विदिते च परस्परानुरागे समागमोपायंचिन्तोचितं व्यवहार-
मुत्सृज्य स्वतन्त्रतया व्यापारान्तरवर्णने । अनवसरे च प्रकाशनं यथा प्र-

सापेक्षयेत्यादिना । हास्यशृङ्गारयोर्वाराद्धृतयो रौद्रकरणबोर्भयानकबोभत्सयोर्न विभो-
षविरोध इत्यभिप्रायेण शान्तशृङ्गारायुपन्यन्ती । प्रथमवर्णयोर्विरोधात् । विरोधिनि रसस्य
यो भावो व्यभिचारी तस्य परिमहो विरोधिनस्तु यः स्थायी तस्य तया तावत्परिम-
होऽसम्भवनीय एव । तदनुष्ठानप्रमत्तान् । व्यभिचारितया तु परिमहो भवत्यैव । अत
एव सामान्येन भावग्रहणम् । वैराग्यकथाभिरिति वैराग्यसत्त्वेन निर्वेदः शान्तस्य य
स्थायी स उक्तः । यथा—‘प्रमादे वर्तन्व प्रसूय मुद मत्पत्र ह्य’ इत्याद्युपकन्यायांनिर-
न्यामो ‘न मुग्धे प्रयेतु प्रभवति गत बालहरिण’ इति । मनापि निर्वेदानुपवेशे सति
रत्नेर्विच्छेदात् । शान्तप्रियमनस्वो हि त्राविनमवैस्वाभिमानान्कथ भजेत । नहि शान्तशृ-
ङ्गारजननस्वस्तदुपायधिय भजेत । कृते मग्निमात्रात् । कथाभिरिति बहुवचनं शान्त-
रसस्य व्यभिचारिणो गृह्य मतिप्रवृत्ति मग्न्यानि । नैवन्त्यदनुमन कथ वर्णयेत् विमुक्त
विमग्न इत्याह—कथंचिदन्वितस्येति व्यापारान्तरेति । यथा वनराजव-
रिते चतुर्थेऽङ्के—रजावर्गनामधेयमप्येष्टतो विजयवर्महेमान्नवर्णने । अपि तावदिति
शब्दाभ्या दुयोपनादेर्मद्वर्णन दृश्यात्ममिति । वेणोमहारे द्वितीयाहमेवोदाहरणत्वेन

१ ‘रसापेक्षया’ ग. २ ‘अनुकान्ते’ ग. ३ ‘मद्गहेतुमावदति’ ग. ४. ‘अकाण्ड
एव प्रकाशनम्’ ग. ५ ‘रिगो रसस्य’ क. ख. ६ ‘मह’ क. ख. ७ ‘चिन्तिनीचित्र’
८ ‘प्रकाशन रसस्य’ क. ख.

१. ‘अनुभाव’ क. ख. २. ‘उपायस्य’ ग. ३. ‘नुवेधे’ ग. ४. ‘न स्वन्त्यदनुमनस्यः’
क. ख. ५. ‘अप्रवृत्ता’ ग. ६. ‘दृष्टान्ताकर्णने’ ग. ७. ‘काविरिति’ ग.

त्यन्तविच्छेदप्राप्तेः । करुणस्य तु तथाविधे विषये परिपोषो भविष्यतीति चेत् न । तस्याप्रस्तुतत्वात् प्रस्तुतस्य च विच्छेदात् । यत्र तु करुणस्यैव काव्यार्थत्वं तत्राविरोधः । शृङ्गारे वा मरणस्यादीर्घकालप्रत्यापत्तिसंभवे फदाचिदुपनिबन्धो जात्यन्तविरोधी । दीर्घकालप्रत्यापत्तौ तु तस्यान्तरा प्रवाहविच्छेद एवेत्येवविधेतिवृत्तौपनिबन्धनं रसबन्धप्रधानेन कविना परिहर्तव्यम् ।

सत्र लब्धप्रतिष्ठे तु विरक्षिते रसे विरोधिरसाज्ज्ञानां बाध्यत्वेनोक्त-
यदोपो यथा—

‘वाक्यार्थे शशालम्बणः कश्च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा

दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेऽपि कान्त मुक्ताम् ।

[illegible]

9 430 474 87

1. 4. 1971

[illegible]

क.स. ५ ॥ १४४५ ॥ ग. ६ ॥ १४४६ ॥ ग. ९ ॥ १४४७ ॥ ग.

किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा

चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः स्वल्पं युवा धन्योऽघरं पात्यति ॥'

यथा वा पुण्डरीकस्य महाश्वेतां प्रति प्रवृत्तनिर्भरानुरागस्य द्वितीयमुनि-
कुमारोपदेशवर्णने । स्वाभाविक्यामङ्गभावप्राप्तावदोषो यथा—

‘अमिमरतिमलसहृदयतां प्रल्यं मूर्छां तमः शरीरसादम् ।

मरणं च जलदमुज्जगजं प्रसन्नं कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ॥'

इत्यादौ । समारोपितायामप्यविरोधो यथा—‘पाण्डुसामं—’ इत्यादौ ।

यथा वा—‘कोपात्कोमललोलबाहुलतिकापाशेन’ इत्यादौ । इयं चाङ्गमा-
यप्राप्तिरन्या यदधिकारिकत्वात्प्रधान एकस्मिन्वान्यार्थे रसयोर्भावयोर्वा पर-
स्परविरोधिनोर्द्वयोरङ्गभावगमनं तस्यामपि न दोषः । यमोक्तं ‘क्षिप्तो हस्ता-
वलम्बः—’ इत्यादौ । कथं तत्राविरोध इति चेत्, द्वयोरपि तयोरन्यपर-
त्वेन व्यवस्थापनात् । अन्यपरत्वेऽपि विरोधिनोः कथं विरोधनिवृत्तिरिति
चेत्, उच्यते—त्रिधा विरुद्धसमावेशस्य दृष्टत्वं बानुपादे । यथा—

‘एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं समाचर ।

एदमानाग्रहमर्भः क्रीडन्ति धनिनोऽर्धभिः ॥

[illegible]

१. 'वृद्ध' व. म.

१. 'संस्कृत' क. य. २. 'संस्कृत' क. य. ३. 'संस्कृत' क. य.

इत्यादौ । अत्र हि विधिप्रतिषेधयोरनूद्यमानत्वेन समावेदो न विरोध-
स्तथेहापि भविष्यति । श्लोके क्षमिणीर्प्याविप्रलम्भशृङ्गारकरुणवस्तुनोर्न वि-
धीयमानत्वम् । त्रिपुररिपुपमावातिशयस्य वाक्यार्थत्वात्तद्वत्त्वेन च तयो-
र्व्यवस्थानात् । न च रमेषु विध्यनुवादव्यवहारे नाम्नीति शक्यं यत्तुम् ।
तेषां वाक्यार्थत्वेनाभ्युपगमात् । वाक्यार्थस्य वाच्यस्य च यो विध्यनुवादी
तौ तदाक्षिप्तानां रसानां केन वार्यन्ते । यैर्वा साक्षात्काश्यार्थता रसादीनां
नाभ्युपगम्यते तैस्तेषां तन्निमित्तता तावदवश्यमभ्युपगन्तव्या । तथाप्यत्र
श्लोके न विरोधः । यस्मादनूद्यमानाङ्गनिमित्तोभयरसवस्तुसदृशकारिणे

इह मा कावीरिति यथा विधिसन्देशेनार्थवैजायान्यमुच्यते । अत्र एकादशे बोध-
पितं दृक्कृति न दृक्कृतीति विद्वद्विधिरित्यपर्वकगामीति वाक्यमिदं । अनुवाद इत्य-
न्याहतायामित्यर्थः । नमश्च विद्वदानामर्थांशमभिधानमिति राजनिकटव्यवस्थिता (१) ।
तत्रापि विद्वद्व्यायेन विद्वदानामन्यपुराप्रक्षिप्तापरतन्त्रीभूतानां धातेन क्रमेण स्वात्म-
धरामर्शेऽप्यभिधायित्वा वा यथा परस्पररूपचिन्तायां येन विरोधः स्यात् । केवलमपि
विद्वद्व्याहृताधिचरणस्थित्वा यो वाक्यो य एषां पाधाल्य संबन्धः सीमाव्यते न वि-
वदताम् । न तु प्रधानतया यद्वाच्यं तद्विधिः । अत्रप्रधानत्वेन तु वाच्येऽनुवादः । न च
रमस्य वाच्यत्वं त्वयैव शोधमित्याशङ्कमानः परिहरति—न चेति । प्रधानाप्रधानमा-
त्रकृतौ विध्यनुवादौ तौ च व्यङ्ग्यतायामाप्य भवतः तर्जाव नाव । मुख्यतया च रम
एव वाच्यवाक्यानामर्थः इत्युक्तम् । तेन मुख्यतया यत्र साऽर्थस्यानूद्यमान-च रमस्यापि
शुक्लम् । यदिचानूद्यमानविमोक्षदिगम्यत्वात्साऽर्थस्यानूद्यमान-च रमस्य
हेति । यदि वा सा भूदनूद्यमानतया । १३४ इत्येवम । न च रमः सत्यं विद्वदं तु न
विध्यतीति सर्वथाविद्वदायुक्ताऽऽहं इति ता न ३ प्रत्ययः कथाऽपि दत्ता । १३४ येति ।
तन्निमित्ततेति । वाक्यादी १३४ वा १३४ फलं १३४ रमः १३४ १३४ १३४ १३४ १३४
सत्ता । अनूद्यमाना ये रमस्यवाच्यता रमः १३४ १३४ १३४ १३४ १३४ १३४ १३४ १३४
प्रत्यक्षात्मक रमवस्तु रमस्यवाच्यता रमः १३४ १३४ १३४ १३४ १३४ १३४ १३४ १३४
नितदुक्तितदाहृताशयस्य तन्मात्रावधारणाय १३४ १३४ १३४ १३४ १३४ १३४ १३४ १३४
तीतिरिति मगति । विद्वदं यद्वाच्यतायाम् १३४ १३४ १३४ १३४ १३४ १३४ १३४ १३४
एष तन्मात्रावधारणाय वाच्यतायाम् रमस्यवाच्यतायाम् १३४ १३४ १३४ १३४ १३४ १३४ १३४ १३४

१ 'रूपानां' क-ख. २ 'यमनीया' क-ख. ३ 'न-१३ वा

१ 'एकद' वा २ 'उत्तरी' क-ख. ३ 'दृक्कृता' वा ४ '१३४' वा ५

५ 'मुक्तिदु' क-ख. ६ 'यत्र' क-ख.

इत्यनन्तस्य कुण्ठनकिञ्चिद्विरोधविधायिनो न कश्चिदोपः । तस्माद्वा-
प्यार्थभूतस्य रसस्य भावस्य वा विरोधी यो रसः स रसविरोधीति वक्तुं
न्यायः । नन्वङ्गभूतस्य कस्यचित् । अथवा वाक्यार्थभूतस्यापि कस्यचि-
त्प्रकारमविषेयस्य तादृशेन शृङ्गारवस्तुना भङ्गिविशेषाधयेण संयोजनं
स्पर्धेरिषोपायैव जायते । यतः प्रकृतिमेवुराः पदार्थाः शोचनीयतां प्राप्ताः
प्रागवस्थाभाविभिः संस्पर्शमार्णविलासैरधिकतरं शोकाद्येगमुपजनयन्ति ।
यथा—‘अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः । नाभ्यूलजपनस्पर्शी भीषी-
विसंगतः कर ॥’ इत्यादौ । तदत्र त्रिपुरसुवतीनां शांभवः द्युमिरार्द्रा-
पराधः क्लामी यथा व्यवहरति तथा व्यवहृतवानित्यनेनापि प्रकरेणास्त्येव
निर्विरोधत्वम् । तस्माद्यथा यथा निरूप्यते तथा तथात्र दोषाभावः । इत्थं च ।

‘कामन्तयः क्षतकोमलाह्वलिगलद्रुक्तेः मदर्भाः स्वलीः

पादैः पातितयावकैरिव पतद्वाप्याम्बुधीताननाः ।

भीना भर्तृकरादलम्बितकरास्त्वद्वैरिनायोऽधुना

दायामि परिनो भ्रमन्ति पुनर्गप्युषद्विवाहा इव ॥’

इत्येवमाद्रीनां मंथंशमेव निर्विरोधत्वमवगन्तव्यम् ।

एवं तावद्रसादीनां विरोधिरसादिभिः समावेशसमावेशयोर्विषयविभागो दर्शितः । इदानीं तेषामेकप्रबन्धविनिवेशने न्याय्यो यः क्रमस्तं प्रतिपादयितुमुच्यते—

प्रसिद्धेऽपि प्रबन्धानां नानारसनिबन्धने ।

एको रसोऽङ्गीकर्तव्यस्तेषामुत्कर्षमिच्छता ॥ २१ ॥

प्रबन्धेषु महाकाव्यादिषु नाटकादिषु वा विप्रकीर्णतयाङ्गाङ्गिभावेन वा बहवो रसा उपनिबध्यन्ते इत्यत्र प्रसिद्धौ सत्यामपि यः प्रबन्धानां छाया-तिशयमिच्छति तेन तेषां रसानामन्यतमः कश्चिद्विवक्षितो रसोऽङ्गित्वेन विनिवेशयितव्य इत्यर्थं युक्ततरो मार्गः ।

ननु रसान्तरेषु बहुषु प्राप्तपरिपोषेषु सत्यु कथमेकस्याङ्गिता न विरु-ध्यत इत्याशङ्क्येदमुच्यते—

रसान्तरसमावेशः प्रस्तुतस्य रसस्य यः ।

नोपहन्त्यङ्गितां सोऽस्य स्यादित्वेनावमासिनः ॥ २२ ॥

प्रबन्धेषु प्रथमतः प्रस्तुतः सन्पुनः पुनरनुसंधीयमानत्वेन स्थायी यो र-सस्तस्य मकलरसव्यापिनो रसान्तरैरन्तरालवार्तिभिः समावेशो यः स नाङ्गि-तामुपहन्ति ।

होमामिधूमहृतं बालागम्बु यदि वा बन्धुगृहवागोद्भवम् । अथ कुमारीजनोचिन गायनम् । एवमिव नाङ्गभावं प्राप्तानामुत्तरच्छलेति कारिकाभाषोपयोगिनिर्घपनमित्युपमहरति—
यद्यमिति । तावदङ्गेन वक्ष्यन्त्यन्तमप्यम्यति सूचयति । अदेशवधारयति—इदानीं-
मित्यादिना । तेषां गाना क्व इति बोधना । अस्मिन्नेऽपीति । अगममुनिप्रवृत्ति-
निर्निर्वासनेऽपीत्यर्थः । तेषामिति प्रबन्धानाम् । महाकाव्यादिष्विवारिषम् । प्रकारेणा-
भिव्यक्तमिदं ननु द्वितीयमर्थमभिनयान् । विप्रकीर्णतयेति । नायकप्रतिपाद्यप्रवृत्ती-
नर्पिकारिनिष्ठतयेत्यर्थः । अत्राङ्गिभावेनेत्येवनायकनिष्ठत्वेन । युक्ततर इति । यद्यपि
समानाकारादी पदप्रबन्धादी च वैकल्याण्यं तेषां न युक्तता तथावेवंविधो यः
प्रबन्धः तद्व्यापकः महाकाव्य वा बहुभूतनामिति तदशङ्क्यार्थः । ननु कदा-
चित्काले वा कथं रसत्वमिति रसत्वमशङ्क्यं वाच्योपनिर्दिष्टम् । तेषां वाङ्मनस्येतेषां
यदेवमङ्गीकृतमुच्यते ननु । रसान्तरमिति । प्रस्तुतस्य रसान्तरेऽप्यङ्गित्वेन

१. 'छायादंग' म. २. 'अङ्गीकृत' म. म.

१. 'कथं सूचयति' म. २. 'अङ्गीकृत' म. म.

एवं तावद्रसादीनां विरोधिरसादिभिः समावेशासमावेशयोर्विषयविभागो दर्शितः । इदानीं तेषामेकप्रबन्धविनिवेशने न्याय्यो यः क्रमस्तं प्रतिपादयितुमुच्यते—

प्रसिद्धेऽपि प्रबन्धानां नानारसनिबन्धने ।

एको रसोऽङ्गीकर्तव्यस्तेषामुत्कर्षमिच्छता ॥ २१ ॥

प्रबन्धेषु महाकाव्यादिषु नाटकादिषु वा विप्रकीर्णतयाद्वाङ्गिभावेन वा बहवो रसा उपनिबध्यन्ते इत्यत्र प्रसिद्धौ सत्यामपि यः प्रबन्धानां छाया-
तिशयमिच्छति तेन तेषां रसानामन्यतमः कश्चिद्विवक्षितो रसोऽङ्गित्वेन
विनिवेशयितव्य इत्ययं युक्ततरो मार्गः ।

ननु रसान्तरेषु बहुषु प्राप्तपरिपोषेषु सत्सु कथमेकस्याङ्गिता न विरु-
ध्यत इत्याशङ्क्येदमुच्यते—

रसान्तरसमावेशः प्रस्तुतस्य रसस्य यः ।

नोपहन्त्यङ्गितां सोऽस्य स्थायित्वेनायमासिनः ॥ २२ ॥

प्रबन्धेषु प्रथमतः प्रस्तुतः सन्पुनःपुनरनुसंधीयमानत्वेन स्थायी यो र-
सस्तस्य सफलरसव्यापिनो रसान्तररन्तरालवार्तिभिः समावेशो यः स नाङ्गि-
तामुपहन्ति ।

होमामिधूनहनं बाल्याम्बु बद्धि वा बन्धुहत्याणोद्भवम् । भवं कुमारीजनोच्चिन् । गान्धर्वः ।
एवमित्यत्राङ्गभावं प्राप्तानामुच्छिरच्छलेति चारिदाभाणोऽयोमिनिर्दिष्टमिच्छुपमंहरति—
मयमिति । नावद्वहेन बलव्यान्तरमप्यङ्गीति गृह्यति । तदेवावधारयति—इदानीं-
मित्यादिना । तेषां रसानां क्रम इति योजना । प्रसिद्धेऽपीति । भग्नमुनिप्रवृत्ति-
निर्निर्गमिन्प्रसारय । तेषामिति प्रबन्धानाम् । महाकाव्यादिष्विवारिदाभ्यः प्रचारेणा-
भित्तव्यमभेदनाह द्वितीयमङ्गित्वमिति । विप्रकीर्णमयेति । कायकप्रतिनायकप्रवृत्ति-
मार्गव्यतिरिक्तत्वेत्यर्थः । अङ्गिभावेनेत्येकनायकमिच्छुपमं । युक्तमत्र इति । यद्यपि
मनःसाधारदी पर्यायबन्धादी च वैकल्याङ्ग्यं तेषां न युक्तता तथादेवैरिषो वा
प्रबन्धे तदेषा गच्छेद महाकाव्य वा यदुच्छिरमिति मर्यादव्याप्यं । सर्वं सत्या-
ङ्गित्वेन वै वा कथं सत्यमिति सत्यव्यङ्ग्यं सत्यव्यङ्ग्यमिति । तेषां कथं सत्यमिति क-
थमेकस्याङ्गित्वमुच्यते नाह । वसाङ्गित्वेति । प्रस्तुतस्य समावेशोऽङ्गित्वमिति

१ 'एवमित्यत्र' ग. २ 'अङ्गित्वमिति' क. ग.

१ 'क्रमं गृह्यति' ग. २. 'तथापि च ननु युक्तिः' ग.

एतदेवोपपादयितुमुच्यते—

कार्यमेकं यथा ध्यापि प्रबन्धस्य विधीयते ।

तथा रसस्यापि विधौ विरोधो नैव विद्यते ॥ २३ ॥

संध्यादिमयस्य प्रबन्धशरीरस्य यथा कार्यमेकमनुयायि ध्यापकं कल्पने न च तत्कार्यान्तरं संकीर्यते न च तैः संकीर्यमाणस्यापि तस्य साधान्यमेष्यते तथैव रसस्याप्येकस्य संनिवेशे क्रियमाणे विरोधो न कश्चिन् । प्रत्युत प्रत्युदितविदेकानामनुसंधानवतां तथैततां तथाविधे विषये महाशक्तिशायः प्रवर्तते ।

एव मितनव्यामिहारेनाहिभाषोभिनस्य रसस्य रसान्तरेतिष्ठितुनवज्ञावानवेन परिमित-
कषादाकलव्यापिभिर्यः नमावेद्यः समुपबृंहणं तस्य स्थापित्वेनेतिष्ठितव्यापिनया भागमा-
मन्य नाश्रिनामुपवृन्ति । अश्रितां पोषयत्येवेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—अश्रिभूताभ्यापि इ-
रान्तराणि स्वभावारिषामभ्या व्यावभ्यायां यद्यपि लब्धपरिपोशानि समकारसौकर्यं
प्रतिपद्यन्ते तथापि तत् समकारतावादेव न परितुष्य विधाय्यति किं तु समकारान्त-
रमनुधावति । तर्कत्रयं तादृशहिभाषेऽप्यमेवोदयः । यथाह तत्रभक्तान्—‘गुण. कृताभ-
संस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते । प्रधानस्तोषकारे हि तथा भूयति वनेति ॥’ इति । उप-
पादयितुमिति । रसान्तस्य समुक्तिरस्य निरूपणेनेति भावः । न्यायेन चैवरेवोपपद्यते ।
कार्यं हि तावदेवमेकाधिकारिकं व्यापकं प्रासङ्गिकसौख्योपपत्तिव्यवसायमवरोधो-
र्यम् । तन्मृष्टवर्तिनीनां नावकचित्तवृत्तीनां तादृशदेवाश्रितभाव प्रकाशपतिरिति विम-
त्रापूर्वमिति तावदम् । तथेति व्यापिनया । यदि वा एषकारो निमित्तम् । तदैव तदैव
प्रकारेण वार्याश्रितभावपेण रसानामपि कलादेवातावापनीत्यर्थः । तथा च पूर्वा व-
द्वति तथैवेति । कार्यमिति । ‘स्वल्पमाने समुत्पद्यं बहुधा वदितुं’ इति वृत्तिर्न
वीजम् । बीजाग्रमृति, प्रयोजनानां विधेरे वदितुं प्रवृत्तम् । वाच्यतामात्रं प्र-
त्यक्षं न तु किमु.’ इति किमुप्रवृत्तकार्यप्रवृत्ता निर्वहणपर्यन्तं व्याप्तेति तदाह—
अनुयायीति । अनेन बीजे किमुचेत्यर्थः । प्रवृत्ते संवृत्ते । वाद्योन्तरेति ।
‘आगमादाविमर्शां पञ्चाभा विनिर्गते’ इति । प्रासङ्गिकं यन्मात्रातत्प्राप्यप्रवृत्तिर्निर्-
कार्यं यानि च ततो न व्याप्तिगता प्रवृत्तिलक्षणानि कार्यानि तैस्त्रिष्वेव पदानामदेष्टु-
त्वात् तावदेववाच्यतया निर्वहण उक्त इति । तथाविध इति । यथा लघुप्रवृत्तये ।
एवमेव शोकेनैतां ... तां ... तां रसान्तनिरूपयति इति वृत्तवत्परिपश्यं च रसा-
श्रितभावरदेति द्वयं निश्चिन् । इतिप्रत्ययेऽनुबन्धोऽप्यदेव वेद । एतदेव वी-
र्यादिरोधो मुद्रनवपराकम्पिता कम्पारकलाभयोः । हास्यस्य तु एतदेव तदहम् ।

१. ‘तत्र कार्यान्तरे’ क. ख. २. ‘अपनीयते’ ग.

१. ‘व्याप्तं’ ग. २. ‘वाच्यतायां’ ग. ३. ‘शोकेवाश्रितभावरदेति’ क. ख.

एवं तावद्रसादीनां विगोभिरमादिभिः समावेशममावेशयोर्विषयविभागो दर्शितः । इदानीं तेषामेकप्रबन्धविनिवेशने न्याय्यो यः क्रमस्तं प्रतिपादयितुमुच्यते—

प्रसिद्धेऽपि प्रबन्धानां नानारसनिबन्धने ।

एको रसोऽङ्गीकर्तव्यस्तेषामुत्कर्षमिच्छता ॥ २१ ॥

प्रबन्धेषु महाकाव्यादिषु नाटकादिषु वा विप्रकीर्णतयाऽङ्गिभावेन वा बहुयो रसा उपनिबध्यन्ते इत्यत्र प्रसिद्धौ सत्यामपि यः प्रबन्धानां छायातिशयमिच्छति तेन तेषां रसानामन्यतमः कश्चिद्विवक्षितो रसोऽद्वित्वेन विनिवेशयितव्य इत्ययं युक्ततरो मार्गः ।

ननु रसान्तरेषु बहुषु प्राप्तरिपोषेषु सत्सु कथमेकस्याङ्गिता न विरुध्यत इत्याशङ्क्येदमुच्यते—

रसान्तरसमावेशः प्रस्तुतस्य रसस्य यः ।

नोपहन्यङ्गितां सोऽस्य स्यादित्वेनावभासिनः ॥ २२ ॥

प्रबन्धेषु प्रथमतः प्रस्तुतः सन्पुनः पुनरनुसंधीयमानत्वेन स्यायी यो रसस्तस्य सफलरसव्यापिनो रसान्तरैरन्तरालवार्तिभिः समावेशो यः स नाङ्गितामुपहन्ति ।

होमामिधूमवृत्तं बाष्पान्मु यदि वा बन्धुद्वयसागोद्वयम् । भयं कुमारीजनोचिनः साप्यसः । एवमियताङ्गभावं प्राप्तानामुक्तिरच्छलेति कारिकाभागेपयोगिनिरूपितमित्युपसंहरति—यद्यमिति । तावद्भूतेन वक्तव्यान्तरमप्यस्तीति सूचयति । तदेवावतारयति—इदानीमित्यादिना । तेषां रसानां कम इति योजना । प्रसिद्धेऽपीति । भरतमुनिप्रवृत्तिभिर्निरूपितेऽपीत्यर्थः । तेषामिति प्रबन्धानाम् । महाकाव्यादिरिवत्यादितत्पदः प्रकारेणाभिनेयान्भेदानाह द्वितीयस्त्वभिनेयान् । विप्रकीर्णतयेति । नायकप्रतिनायकप्रकरीनायिकादिनिष्ठतयेत्यर्थः । अङ्गिभावेनेत्येकनायकनिष्ठत्वेन । युक्ततर इति । यद्यपि समानाकारादां पर्यामवन्धादां च नैकस्याङ्गित्वं तेषां न युक्तता तयाप्येवंविधो यः प्रबन्धः तथावा नाटकं महाकाव्यं वा यदुत्कृष्टतरमिति तरशब्दस्यार्थः । स्वयं लब्धपरिपोषत्ये वा कथं रसत्वमिति रसत्वमङ्गत्वं चान्योन्यविरुद्धम् । तेषां चाङ्गत्वायोगे कथमेकस्याङ्गित्वमुक्तमिति भावः । रसान्तरेति । प्रस्तुतस्य समस्तेविद्वत्काव्यविनस्तन

१. 'छायायोगं' ग. २. 'सविन्यापिनः' क. ख.

१. 'कमं सूचयति' ग. २. 'तथापि च ननु युक्तिता ग.

एतदेयोपपादयितुमुच्यते—

कार्यमेकं यथा व्यापि प्रबन्धस्य विधीयते ।

तथा रसस्यापि विधौ विरोधो नैव विद्यते ॥ २३ ॥

संख्यादिमयस्य प्रबन्धकारीरस्य यथा कार्यमेकमनुयायि व्यापकं कल्पते न च तत्कार्यान्तरं संकीर्यते न च तैः संकीर्यमाणस्यापि तस्य माधान्यमेषपीयते तथैव रसस्याप्येकस्य संनिवेदो क्रियमाणे विरोधो न कश्चित् । प्रत्युत प्रत्युदितविवेकानामनुसंधानवतां सचेतसां तथापिधे विषये प्रह्लाशातिशयः भवति ।

एव भित्तव्याप्तिप्रवेनाग्निभावेचित्रस्य रसस्य रसान्तरेतिद्वित्ववशात्तत्वेन परिमित-
कषाद्यकलव्यापिभिर्यः समावेशः समुपपन्नं तस्य स्थायित्वेनेतिद्वित्वव्यापितया भासमा-
नस्य नाग्निसमुपहन्ति । अग्नितो पोषयत्येतेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—अग्निभूतान्यपि श-
लाज्जराणि स्वभावादितामस्या ग्राह्यत्वात् यद्यपि लब्धपरिपोषाणि यमत्वारगोचरतां
प्रतिपद्यन्ते तथापि स यमत्कारत्वादेव न परितुष्य विधायति किं तु यमत्कारान्त-
र्यमुपावति । सर्वत्रैव साक्षाद्भावेऽयमेषोऽन्तः । यथाह लक्ष्मणम्—‘गुण’ इत्यात्म-
संस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते । प्रधानस्तोऽकारो हि तथा भूतान् करोति ॥’ इति । उप-
पादयितुमिति । रसान्तस्य समुचितस्य निरूपणेनेति भावः । न्यायेन धैर्येणोपपद्यते ।
कार्यं हि तावदेकमेवाधिकारिकं व्यापकं प्रासङ्गिकद्वयोन्तरोपक्रियमाणमवश्यमग्रीका-
र्मम् । तन्मूढवर्तिनीनां नायकचित्तवृत्तीनां तदुत्पादकाग्निरभावः प्रहाहपरित इति किम-
प्रापूर्वमिति तात्पर्यम् । तथेति व्यापितया । यदि वा एवकारो निमग्नः । तथैव तनैव
प्रकारेण कार्याग्निरभावरूपेण रगानामपि कलादेवावापतयितव्यं । तथा च वृत्ता व-
क्ष्यति तथैवेति । कार्यमिति । ‘लक्ष्यमात्रं समुत्पद्यं बहुधा यद्विस्तपति’ इति लक्षि-
नीम् । बीजाप्रभृति, प्रयोजनानां विच्छेदे यदविच्छेदकारणम् । वाक्यसमाप्तिः प्रब-
न्धस्य स तु विन्दुः’ इति विन्दुस्वरूपतयावग्रहत्वा दिवैक्षण्यवर्त्तं व्याप्नोति तदाह—
अनुयायीति । अनेन बीजे विन्दुचेत्यर्थः । प्रवृत्ते चेष्टादेवे । कार्यान्तरेति ।
‘आगर्भादायिमसांश्च जनाका भिन्नकरोति’ इति । प्रासङ्गिकं यन्मताकावश्यायं प्रवृत्तिनिष्ठं
कार्यं यानि च ततो न व्याप्तिनया प्रकटीकृतानि कार्याणि तैरित्येवं पश्चानामर्थप्रकृ-
त्तीनां वाक्यैकवाक्यतया निवेश उक्त इति । तथापिध इति । यथा तावत्तत्परात्वे ।
एवमनेन ओकेनैः ----- ‘ता’ वा रसान्तनिरूपणमिति द्वावतापत्तित्वं च रसा-
ग्निरभावस्येति द्वयं निरूपितम् । इतिअन्वोऽपुन्यवानिप्रावेणैव नैवः । अत्रारेण वीर-
स्याविरोधो युद्धनवपराक्रमादिना कन्यारत्नताभावी । हास्यस्य तु स्पष्टमेव तद्वत्त्वम् ।

१. ‘तच्च कार्यान्तरैः’ क-ख. २. ‘अपनीयते’ ग.

१. ‘व्याप्तं’ ग. २. ‘काव्यान्तरं’ ग. ३. ‘ओकेनाग्निरभावस्येति’ क-ख.

ननु येषां रसानां परस्परविरोधः यथा—वीरशृङ्गारयोः शृङ्गार-
हास्ययो रौद्रशृङ्गारयोर्वीराद्भुतयोर्वीररौद्रयो रौद्रकण्ठयोः शृङ्गाराद्भुत-
योर्वा तत्र भवत्यङ्गाङ्गिभावः । तेषां तु स कथं भवेद्येषां परस्परं बाध्यवा-
धकभावः । यथा—शृङ्गारवीभत्सयोर्वीरभयानकयोः शान्तरौद्रयोः शा-
न्तशृङ्गारयोर्वा इत्याशङ्क्येदमुच्यते—

अविरोधी विरोधी वा रसोऽङ्गिनि रसान्तरे ।

परिपोषं न नेतव्यस्तथा स्यादविरोधिता ॥ २४ ॥

अद्विनि रसान्तरे शृङ्गारादौ प्रबन्धव्यङ्ग्ये सति अविरोधी विरोधी वा
रसः परिपोषं न नेतव्यः । तत्राविरोधिरसस्याहिरसापेक्षयात्यन्तमाधिक्यं न

[illegible]

कर्णध्वनित्वयं मध्वनः परिपोषपरिहारः । उत्कर्षसाधयेऽपि तयोर्विरोधासं-
नवात् । यथा—

‘दृक्कन्तो रञ्जद् पिभा अप्पन्तो समरतूरणिग्योसो ।

तेरेण रणरसेण न भङ्गम दोलद्भं हिमभम् ॥’

यथा वा—

‘दृष्टाच्छिञ्चाक्षमात्मावतयमिय करे हारमावर्तयन्ती

इत्या पर्यङ्कस्थे विषपरपतिना मेमलाया मुनेन ।

निव्यामन्नाभिजापरपुण्ड्रधरपुटव्यङ्गिताभ्यगदासा

देयी मेभ्याभ्यगूयादसितपनुपतिस्तत्र दृष्टा तु बोऽभ्यात् ॥’

इत्यत्र ।

अत्रिरसविशद्धानां अभिचारिणां प्रौढुषेण निपेशनम् निपेशने वा
क्षिप्रमेवात्रिरसस्यभिचार्यनुवृत्तिरिति त्रितीयः । अत्रत्येन पुनः पुनः म-

इत्यादी । अत्र हि शृङ्गारपीमत्सयोन्मदरूपयोर्वा धीररसव्यवधानेन समा-
वेशो न विरोधी ।

विरोधमविरोधं च सर्वत्रेत्यं निरूपयेत् ।

विशेषतस्तु शृङ्गारे सुकुमारतरो सप्तौ ॥ २८ ॥

यथोक्तलक्षणानुसारेण विरोधाविरोधौ सर्वेषु रसेषु प्रबन्धेऽन्यत्र च
निरूपयेत्सहृदयः । विशेषतस्तु शृङ्गारे । स हि रतिपरिपोषात्मकत्वाद्गतेश्च
स्वरूपेणापि निमित्तेन भङ्गसंभवात्सुकुमारतरः सर्वेभ्यो रसेभ्यो मनागपि
विरोधिममावेशं न सहते ।

अवधानातिशयवान्से तथैव सत्कविः ।

भवेत्तस्मिन्प्रमादो हि सैगित्येवोपलक्ष्यते ॥ २९ ॥

तथैव च रसे सर्वेभ्योऽपि रसेभ्यः सौकुमार्यातिशययोगिनि कविरव-
धानवान्प्रत्यक्षवान्त्वात् । तत्र हि प्रभाषतस्तस्य सहृदयमध्ये क्षिप्रमेवावधान-
विषयता भवति । शृङ्गाररसो हि ससौरिणा नियमेनानुभविष्यत्वात्तत्पर-
सेभ्यः कमर्त्ताप्यतया प्रधानभूत । एष च सति

विनेयानुन्मुखीकर्तुं काव्यशोभार्थमेव वा ।

तद्विरुद्धरसम्पर्कमद्वानां न दुष्यति ॥ ३० ॥

न बीभत्सः । हि तु रतिपुष्पे हि वीरे रतिः स्यान्नवीभत्से । अत्र वैशम्पत्येन प्रह-
लोदाहरणत्वात् नान्यदुपपन्नम् । २८—अङ्गहूयोर्वेति । २९—अङ्गहूयोर्वेति । ३०—अङ्गहूयोर्वेति । ३१—अङ्गहूयोर्वेति । ३२—अङ्गहूयोर्वेति । ३३—अङ्गहूयोर्वेति । ३४—अङ्गहूयोर्वेति । ३५—अङ्गहूयोर्वेति । ३६—अङ्गहूयोर्वेति । ३७—अङ्गहूयोर्वेति । ३८—अङ्गहूयोर्वेति । ३९—अङ्गहूयोर्वेति । ४०—अङ्गहूयोर्वेति । ४१—अङ्गहूयोर्वेति । ४२—अङ्गहूयोर्वेति । ४३—अङ्गहूयोर्वेति । ४४—अङ्गहूयोर्वेति । ४५—अङ्गहूयोर्वेति । ४६—अङ्गहूयोर्वेति । ४७—अङ्गहूयोर्वेति । ४८—अङ्गहूयोर्वेति । ४९—अङ्गहूयोर्वेति । ५०—अङ्गहूयोर्वेति । ५१—अङ्गहूयोर्वेति । ५२—अङ्गहूयोर्वेति । ५३—अङ्गहूयोर्वेति । ५४—अङ्गहूयोर्वेति । ५५—अङ्गहूयोर्वेति । ५६—अङ्गहूयोर्वेति । ५७—अङ्गहूयोर्वेति । ५८—अङ्गहूयोर्वेति । ५९—अङ्गहूयोर्वेति । ६०—अङ्गहूयोर्वेति । ६१—अङ्गहूयोर्वेति । ६२—अङ्गहूयोर्वेति । ६३—अङ्गहूयोर्वेति । ६४—अङ्गहूयोर्वेति । ६५—अङ्गहूयोर्वेति । ६६—अङ्गहूयोर्वेति । ६७—अङ्गहूयोर्वेति । ६८—अङ्गहूयोर्वेति । ६९—अङ्गहूयोर्वेति । ७०—अङ्गहूयोर्वेति । ७१—अङ्गहूयोर्वेति । ७२—अङ्गहूयोर्वेति । ७३—अङ्गहूयोर्वेति । ७४—अङ्गहूयोर्वेति । ७५—अङ्गहूयोर्वेति । ७६—अङ्गहूयोर्वेति । ७७—अङ्गहूयोर्वेति । ७८—अङ्गहूयोर्वेति । ७९—अङ्गहूयोर्वेति । ८०—अङ्गहूयोर्वेति । ८१—अङ्गहूयोर्वेति । ८२—अङ्गहूयोर्वेति । ८३—अङ्गहूयोर्वेति । ८४—अङ्गहूयोर्वेति । ८५—अङ्गहूयोर्वेति । ८६—अङ्गहूयोर्वेति । ८७—अङ्गहूयोर्वेति । ८८—अङ्गहूयोर्वेति । ८९—अङ्गहूयोर्वेति । ९०—अङ्गहूयोर्वेति । ९१—अङ्गहूयोर्वेति । ९२—अङ्गहूयोर्वेति । ९३—अङ्गहूयोर्वेति । ९४—अङ्गहूयोर्वेति । ९५—अङ्गहूयोर्वेति । ९६—अङ्गहूयोर्वेति । ९७—अङ्गहूयोर्वेति । ९८—अङ्गहूयोर्वेति । ९९—अङ्गहूयोर्वेति । १००—अङ्गहूयोर्वेति ।

१. 'अङ्गहूयोर्वेति' वा . २. 'अङ्गहूयोर्वेति' वा . ३. 'अङ्गहूयोर्वेति' वा . ४. 'अङ्गहूयोर्वेति' वा .

५. 'अङ्गहूयोर्वेति' वा .

१. 'अङ्गहूयोर्वेति' वा . २. 'अङ्गहूयोर्वेति' वा .

रौद्रयोरपि तथा प्रसङ्गः । दयावीरादीनां च चित्तवृत्तिविशेषाणां सर्वा-
कारमहंकाररहितत्वेन शान्तरसप्रभेदत्वम्, इतरथा ॥ वीरप्रभेदत्वमिति
व्यवसाप्यमाने न कश्चिद्विरोधः । तदेवमस्ति शान्तो रसः । तस्य चाविरु-
द्धरसव्यवधानेन प्रबन्धे विरोधिरससमावेशे सत्यपि निर्विरोधत्वम् । यथा
प्रदर्शिते विषये । एतदेव स्मिरीकर्तुमिदमुच्यते—

रसान्तरान्तरितयोरैकवाक्यस्ययोरपि ।

निवर्तते हि रसयोः समावेशे विरोधिता ॥ २७ ॥

रसान्तरव्यवहितयोरैकप्रबन्धस्ययोर्विरुद्धयोर्विरोधिता निवर्तत इत्यत्र न
काचिद्भ्रान्तिः । यस्मादेकवाक्यस्ययोरपि रसयोरुक्त्या नीत्या विरुद्धता
निवर्तते । यथा—

‘भूरेणुदिग्धाश्रवपारिजातमालारजोवासितबाहुमध्याः ।

गाढं शिवाभिः परिरम्यमाणान्पुराक्षनास्त्रिष्टुभुजान्तरालाः ॥

सशोणितैः कष्यभुजां स्फुरद्भिः पक्षैः खगानामुपवीज्यमानान् ।

संवीजिताश्चन्दनचारिसेकैः सुगन्धिभिः कल्पलतादुकूलैः ॥

विमानपर्यङ्गतले निपण्णाः कुतूहलाविष्टतया तदानीम् ।

निर्दिश्यमानां छलनाह्वलीभिर्पीताः स्वदेहान्पतितानपश्यन् ॥’

वा नागौ कथिन् । शान्तसंवेदं नामान्तरकरणम् । तेषां च मुनिः—‘दानपीरं धर्म-
वीरं युद्धवीरं तथैव च । दयावीरमपि ग्राह्यं प्रज्ञा त्रिविधसमतम् ॥’ इत्यागमपुरातरे
श्रविष्यमेवाभ्यधात् । तदाह—दयावीरादीनामिति । आदिप्रहणेन विषयवृत्तु-
रूपत्वाद्वाच्यमेतन्मतेन शक्यते । सा त्वस्य व्याप्तिवारिणी भवति न तु स्थायितामेति ।
पर्यन्तनिर्वाहे तस्या मूलत एव विच्छेदान् । आधिकारिकत्वेन तु शान्तो रसो निव-
रुध्य इति चन्द्रिकाकारः । तत्रेहान्तरान्तरं पर्यालोचनम् । प्रपञ्चान्तरान् । मोक्षफल-
त्वेन चायं परमपुरुषार्थनिष्ठितत्वात्प्रवेगमेव । प्रधानतमः । न चायमस्मदुपाध्यायभागी-
त्वेन काव्यमौतुके, अस्माभ्यं तद्विषयं बहुतरङ्गतनिर्णयः पूर्वपक्षनिर्दिष्ट इत्यतः न
दुना । स्मिरीकर्तुमिति । शिष्यकुटारित्यर्थः । अगिच्छेदेन प्रबन्धविषयतया निन्दो-
ध्यमर्थ इति दर्शयति—भूरेणिति । विरोधपरत्वात् रोगेनत्वमर्थभावनात्पदसमु-
त्पत्तिः । स्वदेहानां च । देहान्निमानादेव तादात्म्यमर्थभावनादिगतेरेकाग्र-
दन्तमिति । अन्यथा विविक्तविषयान्धो विरोधः । ननु वीर एवात्र रसो न भवतीति

१. ‘यदाह’ ग. २. ‘स चायं शान्तो रसः’ ग. ३. ‘निर्विरुद्धः’ ग. ४. ‘प्रबन्ध-
दन्तमिति’ क. ख. ५. ‘रोगेनत्वमर्थभावनादिगतेरेकाग्रत्वमिति’ क. ख.

इत्यादौ । अत्र हि शृङ्गारबीभत्सयोस्तदङ्गयोर्वा धीररसव्यवधानेन समा-
वेशो न विरोधी ।

विरोधमविरोधं च सर्वत्रेत्यं निरूपयेत् ।

विशेषतस्तु शृङ्गारे मुकुमारतरो सती ॥ २८ ॥

यथोक्तलक्षणानुसारेण विरोधाविरोधौ सर्वेषु रसेषु प्रवन्धेऽन्यत्र च
निरूपयेत्सद्वदयः । विशेषतस्तु शृङ्गारे । ॥ हि रतिपरिपोषात्मकत्वाद्भेद-
स्यन्तेनापि निमित्तेन भङ्गसंभवात्सुकुमारतैरः सर्वेभ्यो रसेभ्यो मनागपि
विरोधिममावेशं न सहते ।

अवधानातिशययान्त्से तत्रैव सत्कविः ।

भवेत्तस्मिन्प्रमादो हि शैगित्येवोपलक्ष्यते ॥ २९ ॥

तत्रैव च रसे सर्वेभ्योऽपि रसेभ्यः सौकुमार्यातिशययोगिनि फविरव-
धानवान्प्रयसवान्स्थान् । तत्र हि प्रमाद्यतस्तस्य सद्वदयमध्ये क्षिप्रमैवावज्ञान-
विषयता भवति । शृङ्गाररसो हि संसारिणां नियमेनानुभवविषयत्वात्सर्व-
रसेभ्यः कमनीयतया प्रधानभूतः । एवं च सति

दिनेयानुन्मुखीकर्तुं काव्यशोभार्यमेव वा ।

तद्विरुद्धरसस्पर्शस्तद्वानां न दुष्यति ॥ ३० ॥

न बीभत्सः । किं तु रतिगुण्ये हि वीरं प्रति व्यभिचारीभूते । भवन्नेवम् तथापि प्रकृ-
तोदाहरणता तावदुपपन्ना । नदाह—तदङ्गयोर्वेति । तयोरेव तत्प्रायिभावादि-
त्यर्थः । वीरो रस इति । 'वीरो मवेदहान्' इत्यादिना तदीयोन्नाहार्यवत्या कर्तृकर्मणोः
गुणव्याख्यानुयायितया प्रतीतिरिति । मध्यपाठाभावेऽपि सुतरां वीरेत्य व्युत्पत्त्य-
कठेति भावः । अन्यत्र चेति मुक्तकदा । य हि शृङ्गारः सुकुमारतम इति खन्धः ।
सुकुमारस्यावयवगोचर्यं ततोऽपि कल्पनतोऽपि शृङ्गार इति । एवं चेति । वनो-
ऽर्था मर्दगंवादीत्यर्थः । तदित्यं शृङ्गारस्य विरुद्धा ये छान्तादयस्तेष्वपि तद्वानां शृङ्गा-
राणां खन्धी स्पष्टो न दुष्टः । तथा भङ्गा रगान्तरयता अपि विभावाभुभावाया
वर्णनीया ययो शृङ्गारोऽङ्गभावमुपायमन् । यथा मैत्रेय सोत्रे—'त्वां चन्द्रचूड महमा
रुचन्ती प्रागेश्वरं गच्छदियोगतया । सा चन्द्रकान्तादृतिपुत्रिकेव सविद्विष्यापि वि-

१. 'तम' क-ख. २. 'शक्ति' ग. ३. 'प्रयत' क-ख. ४. 'मविष्यति' क-ख.

५. 'सर्वेभ्यो' क-ख.

१. 'वीररस' क-ख. २. 'दिव्यो' ग.

शृङ्गारविरुद्धरसस्पर्शः शृङ्गाराङ्गणां यः स न केवलमविरोधलक्षणयोगे सति न दुष्यति यावद्विनेयानुन्मुखीकर्तुं काव्यशोमार्थमेव वा क्रियमाणो न दुष्यति । शृङ्गाररसाङ्गैरुन्मुखीकृताः सन्तो हि विनेयाः सुखं विनयोपदेशं गृह्णन्ति । सदाचारोपदेशरूपा हि नाटकादिगोष्ठी विनेयजनहितार्थमेव मुनिभिरवतारिताः । किं च शृङ्गारस्य सकलजनमनोहराभिरामत्वात्तदङ्गसमावेशः काव्यशोभातिशयं पुष्यतीत्यनेनापि प्रकारेण विरोधिरेते शृङ्गाराङ्गसमावेशो न विरोधी । ततश्च ।

‘सत्यं मनोरमा रामाः सत्यं रम्या विभूतयः ।

किं तु मत्ताङ्गनापाङ्गमङ्गलोलं हि जीवितम् ॥’

इत्यादिषु नास्ति रसविरोधदोषः ।

सौयते मे ॥’ इत्यत्र चान्तविभाषानुभावानामपि शृङ्गारभङ्गा निरूपणं विनेयानुन्मुखीकर्तुं वा काव्यशोभा तदर्थं नैव दुष्यतीति सङ्गन्धः । वाग्रहणेन पश्चान्तरमुच्यते । तदेव व्याचष्टे—न केवलमिति । शास्त्रद्वयैतद्याह्वयम् । अविरोधलक्षणं परिपोषपरिहारादिपूर्वोक्तम् । तदर्थमपि वा विरुद्धसमावेशः । न केवलं पूर्वोक्तिः प्रदर्शितः काव्यशोभा विनेयोन्मुखीकरणमन्तरेणान्ते । व्यवधानान्वयकथने अपि ‘केचिदभ्येते यथाम्यैर्निरूपयते । सुखमिति । रत्ननापुर मगमित्यर्थः । न तु काव्यं कीदृशं कथं येशादिगोचरा उपदेशकया इत्याशङ्क्याह—सदाचारेति । मुनिभिर्मिति । भक्त्यादिभिरित्यर्थः । एतच्च प्रभुमित्रसमितेभ्यः शास्त्रेतिहासंभ्यः प्रीतिपूर्वकं त्रायाममित्यनेनाप्यकाव्यमङ्गलं व्युत्पत्तिकारित्वं पूर्वमेव निरूपितमस्याभिहितं न पुनरङ्गभयादिह निमित्तम् । ननु शृङ्गाराङ्गनामङ्गना यदिवाकादिभिरङ्गणमेवात्रनेव किं विनेयोन्मुखीकारः । नैतदस्ति शृङ्गारान्तरमिति तदाह—किं चेति । शोभातिशयमिति । अलंकारविशेषमुपमाश्रयति पुष्यति मुग्धगीरगोतीत्यर्थः । यथोक्तम्—‘काव्यशोभायाः कर्तागे धर्मा गुणान्तरनिशयहेतवस्तत्कारा इति ।’ मत्ताङ्गनेति । अत्र हि चान्तविभागे सर्वभ्यामन्तराद्यं कथ्यमाणं न कथ्ययिद्विभावस्य शृङ्गारभङ्गा निरङ्गः कृतः । किं तु मन्थमिति पण्डितानुप्रवेशेनोक्तम् । न मन्थनीद्वैराग्यधीशुद्धरपि प्रकटयाम् । अपि तु यस्य कृते सर्वमभ्यर्च्यते तदेवेदं कथमिति । तत्र

१. ‘मनोभिरामत्वात्’ म. २. ‘काव्य’ म. ३. ‘शृङ्गारविशेषादिनिशये’ क. म.

१. ‘तदेव’ क. ख. २. ‘केनचित्’ क. ख. ३. ‘व्यवसायते’ क. ख. ४. ‘उचितः’ क. ख.

विज्ञायेत्यं रसादीनामविरोधविरोधयोः ।

विषयं मुकविः काव्यं कुर्वन्मुद्रति न कश्चित् ॥ ३१ ॥

इत्यमनेनानन्तरोक्तेन प्रकारेण रसादीनां रसभायतदाभासानां परस्परं विरोपत्ताविरोधस्य च विषयं विज्ञाय मुकविः काव्यविषये प्रतिभातिशय-मुक्तः काव्यं कुर्वन् कश्चिन्मुद्रति ।

एवं रसादिषु विरोधाविरोधनिरूपणस्वीकृत्यौचित्यं प्रतिपाद्य ध्वन्यकथा-व्याचकनिरूपणस्यापि तद्विषयस्य सत्यप्रतिपाद्यते—

वाच्यानां वाचकानां च यदाचित्तेन योजनम् ।

रसादिविषयेणैतत्कर्म मुख्यं महाकवेः ॥ ३२ ॥

वाच्यानामिति वृत्तविरोधाणां वाचकानां च तद्विषयाणां रसादिविषयेणै-चित्तेन यद्योजनमेतन्महाकवेर्मुख्यं कर्म । अयमेव हि महाकवेर्मुख्यो व्या-पारो यद्रसादीनेव मुख्यतया काव्यार्थीकृत्य सद्यस्त्वनुगुणत्वेन शब्दाना-मर्थानां चोपनिबन्धनम् ।

एतच्च रसादितात्पर्येण काव्यनिबन्धनं भरतादावपि सुप्रसिद्धमेवेति प्र-तिपादयितुमाह—

मण्डनापात्रभञ्जस्य लोहशुद्धाये प्रति सभोज्यमानविभाषानुभावघैनाह्नस्य लो-
कनात्यामुपमानतोषोक्तिः । प्रियतमावतासा हि मदेव्यतिभयपूर्णया इति ताप्रतीक्षा
प्रवृत्तिमान् शुद्धमण्डनाया प्रत्यक्तानुप्रगल्भवन्मुनिरभ्यरजःजननैराशये पदेष्वप्यनि-
विनयः । तदनुपपन्नसम्योपपन्नस्य प्रवृत्तस्य फलमाह— विज्ञायेन्धमिति । स्प-
ष्टम् । रसादीनामवयवव्यवधाने यानि वाच्यानि विभाषादीनि वाचकानि च
सुप्रसिद्धादीनि तेषां यत्किञ्चन तस्यैति । तादृशप्रवृत्तिरिति रसादीनामवयव-
योगस्य मुख्यमिति । 'आलोकार्थी- इत्यत्र वदुक्तं नैदकाभ्यस्तम् । मण्डनापेति
भिन्नवत्प्रत्ययानुरूपणम् । एवं हि महाकाव्ये च नान्यथेयम् । इति वृत्तविरोधाणा-
मिति । इतिहास हि प्रबन्धवाच्य तस्य विविधा प्राशुका विभाषनावनुभावसंवा-
यौच्यवधारणः । विधि कथादीनिह— इत्यदिना । वाच्यार्थीकृत्येति । अन्यथा
संस्कृतशब्दादीदकाव्यार्थेभ्यः च काव्यस्य विशेषः । एतच्च निगीनमाद्योद्घोते का-
व्यस्यात्मा ॥ एवार्थः—' इत्यत्रान्तरे । एतच्छब्दोक्तिः । वदन्त्यादिरुक्तमित्यर्थः । भरता-

१ 'परिज्ञाय' म. २, 'वाचकानां च रसादिविरोधेण' म.

१. 'धेयमान' क-ख. २ 'प्रकारस्य' क-ख. ३ 'तदेवैतदुप-' क-ख.

रसाद्यनुगुणत्वेन व्यवहारोऽर्थशब्दयोः ।

औचित्यवान्यस्ता एता वृत्तयो विविधाः स्मृताः ॥ ३३

व्यवहारो हि वृत्तिरित्युच्यते । तत्र रसानुगुण औचित्यवान्वाच्य-
यो व्यवहारस्ता एताः कैश्चिक्वयाद्या वृत्तयः । वाचकाश्रयाश्रोपनाग-
द्याः । वृत्तयो हि रसादितात्पर्येण संनिवेशिताः कामपि नाश्रयस्य का-
चै च्छायामावहन्ति । रसादयो हि द्वयोरपि तयोर्जीवमृताः । इतिवृ-
त्तु शरीरभूतमेव । अत्र केचिदाहुः—‘गुणगुणिव्यवहारो रसादीनामि-
च्छादिभिः सह न तु जीवशरीरव्यवहारः । रसादिमयं हि वाच्यं प्रति-
सते न तु रसादिभिः पृथग्भूतम्’ इति । अत्रोच्यते—यदि रसादिम-
वाच्यं यथा गौरत्वमयं शरीरम् । एवं सति यथा शरीरे प्रतिभासमाने
यमेनैव गौरत्वं प्रतिभासते सर्वस्य तथा वाच्येन सहैव रसादयोऽपि
द्वयस्यासहृदयस्य च प्रतिभासेरन् । न चैवम् । तथा चैतत्प्रतिपादित-
प्रथमोद्घोते स्यान्मतम् । रत्नानामिव जात्यत्वं प्रतिपष्टुविशेष (तः) सं-
वाच्यानां रसादिरूपत्वमिति । नैवम् । यतो यथा जात्यत्वेन प्रतिभास-

दावित्यादिमहणादलंकारशालेषु पर्यायो वृत्तय इत्युक्तं भवति । द्वयोरपि त-
रिति । वृत्तिलक्षणयोर्व्यवहारयोस्त्वयं । जीवभूता इति । ‘इत्ययं काव्य-
तृका’ इति मुखागेन मुनिना रसोचितेतिवृत्तसमाभवेशोपदेशेन रसस्यैव जीवित-
त्वम् । भामह्यादिभिः—‘स्वादुकाव्यरगोन्मिधे वाच्यार्थमुपभुञ्जते । प्रथमाश्लेष-
पिपयन्ति कदुभेयजम् ॥’ इत्यादिना रसोपयोगिनीधित शब्दवृत्तिलक्षणो व्यवहार उ-
दाहरणभूतमिति । ‘इतिवृत्त हि नाश्रयस्य शरीरे’ इति मुनि । नाश्रयं च रग-
त्युक्तप्रत्ययम् । गुणगुणिव्यवहार इति । अत्यन्तसंमिश्रणया प्रतिभासनादम-
व्यवहारं युक्तम् । न नित्यति । कमस्यासवेदनमिति भावः । प्रथमेति । ‘शब्द-
सागनज्ञानमाश्रयेन न वेद्यते ।’ इत्यादिना प्रतिपादितमदः । ननु पञ्चम्य धर्मस्य
तैरतिभासं गत्वस्य नयमेव मार्ताण्डनैकान्निक्मेतन् । माणिक्यधर्मे हि जात्यत्वं
विशेषं नैवावदुते-स्यादिति । एतत्परिहरार्थं—नैवमिति । एतदुक्तं भवति—
न्तोन्मिधस्वभावत्वं नाति तद्वर्मेत्यादिनि विशेषणमस्यानि वृत्तम् । उन्मप्ररूप-

१. ‘द्विविधा स्थिता’ क-ख. २. ‘वृत्तिरुच्यते’ ग. ३. ‘देशिकवादयः’
४. ‘वा’ क-ख. ५. ‘तत्रैवम्’ क., ‘तत्रैवम्’ ख.

१. ‘दिप्रभृतय’ क-ख. २. ‘सुच्यते’ ग. ३. ‘प्रतिभासे एवम्’ क.
४. ‘अत्यन्तोन्मिध’ क-ख.

अत्रापि त्रुमः—प्रकरणापरच्छेदेन अज्ञातत्वं शब्दानामित्यनुमतम्
 साक्षम् । किं तु तदाज्ञातत्वं तेषां कदाचिन्मन्त्रविशेषेणित्यनं क
 द्वाचकशक्तिनिवन्धनम् । तत्र येषां वाचकशक्तिनिवन्धने तेषां वा
 च्यप्रतीतिमन्त्ररेणैव मन्त्ररूपेणैत्या निगमं तद्वदेव तर्हि वाचकश
 क्तिनिवन्धनम् । अयं तन्निवन्धनं तन्निवन्धनेन वाच्यवाचकमात्रप्रती
 कात्वं अज्ञातप्रतीतिः प्राप्तमेव । न तु क्रमो यदि आपराज्य स
 र्तिं क्रियते । यदि च वाच्यप्रतीतिमन्त्ररेणैव प्रकरणापरच्छिन्नमन्त्र
 साध्या रसादिप्रतीतिः स्थापदनपरित्यक्तकरणानां वाच्यवाचकमात्रे
 यमव्युत्तरानां प्रतिपत्तुणां काव्यमात्रप्रवगादेवासौ भवेत् । सहमात्रे
 च्यप्रतीतिरेनुपयोगः उपयोगे वा न सहमात्रः । येषामपि स्वरूपनिर्देशो

एवमेव तदेतदाह—न चेति । तेषामपि गीतारिचन्द्रानाम् । आदिसत्त्वेनायं
 छपितश्चादयो निर्दिष्टाः । मनुमतमिति । 'यत्रार्थः शब्दो वा-' इति क
 मेति भावः । न तर्हीति । तत्तद्गीतवादे चाप्यत्रमं प्रितैव रसाभास
 स्वाव्यसन्देह्यः, न वैरमिति वाचकशक्तिरपि तत्प्रापेक्षणीया । सा च
 निर्गुणैति प्राग्वाच्ये प्रतिपत्तिरित्युपगन्तव्यम् । तदाह—अयेति । तैरिति
 चकशक्तिः । वाच्यवाचकमायेति । सैव वाचकशक्तिरित्युच्यते । एत
 वति—मा मूद्रार्थं रसादिप्रक्रम, अस्तु शब्दादेव तत्प्रतीतिलयापि तेन
 कशक्तित्वा कर्तव्यायां सहकारिनवावस्थापेक्षणीयेत्यर्थं वाच्यप्रतीतिः पूर्वम
 मिति । ननु गीतशब्दवदेव वाचकशक्तिरित्यत्राप्यनुयोगिनी । यन्तु कचिच्छ्रुतेऽपि
 रसप्रतीतिर्न भवति तत्रोच्यते प्रकरणावगमादि सहकारी नाम्नीलाशङ्काह—
 चेति । प्रकरणावगमो हि क उच्यते किं वाक्यान्तरसहायत्वम्, अथ वाक्यान्
 सवन्धिवाच्यम् । उभयपरिज्ञानेऽपि न भवति प्रकृतवाक्यापेक्षेदेन रसोदयः ।
 मिति । प्रकरणमात्रमेव परेण केनचिदेषा व्याख्यानमिति भावः । न चान्यवय
 वर्ती वाच्यप्रतीतिमपह्लादष्टमद्रावाभावी धरणत्वेनाधितो मान्तर्यादधिकं वि
 ष्णीत इत्यभिप्रायः । नन्वस्तु वाच्यप्रतीतेरुपयोग्य कमाधयेण किं प्रमोजनम्, स
 मात्रमेव रूपयोग्य एकमात्रध्वनीनतालक्षण इत्याशङ्क्याह—सहेति । एवं
 इति मञ्जाकरप्रमात्रं वस्तुशून्यं स्यादिति भावः । उपकारिणो हि पूर्वमावितेति
 प्यङ्गीकृतमिलाह—येषामिति । त्वदृष्टान्तेनैव वयं वाच्यप्रतीतेरपि प्रैतिपाद

१. 'कारणाद्यव' ख. २. 'विषय' क-ख. ३. 'प्रतीत्यनुनिर्णय' क-ख. ४.
 शब्दविच्छिन्नमात्र' क-ख. ५. 'प्रकारणा' क-ख.

१. 'तत्र गीतवादे' क-ख. २. 'सैव हि वाचकशक्तिरित्युच्यते' क-ख. ३. 'विष्णुमहे' क-ख.

तिनिमित्तं व्यञ्जकत्वं यथा गीतञ्जब्दानां तेषामपि स्वरूपप्रतीतेर्यञ्ज्यप्रती-
तेषां नियममोक्षमः । तत्र तु शब्दस्य क्रियापौर्वापर्यमन्यसाध्यतत्फलध-
टनासाधुभाषिणीषु बाध्यैनाविरोधिन्यभिप्रेयान्तरविषयने रसादौ न प्रती-
यते । क्वचिषु लक्ष्यत एव । यथानुरणनरूपव्यञ्ज्यप्रतीतिषु । तत्रापि कथमि-

इति भावः । ननु च चेन्न किं न लक्ष्य इत्यादाह—तत्र न्विति । क्रिया-
पौर्वापर्यमित्येन कमस्य स्वरूपमाह—क्रियेति । क्रिये बाध्यव्यञ्ज्यप्रतीति । यदि-
बाभिषाव्यापारो व्यञ्जनापरपर्यायो भवनव्यापारयेति क्रिये तयोः पौर्वापर्यं न प्रतीयते ।
सर्वेषा-
तेष्वपि तु
हेतुमाह—

आधुभाषिणीष्विति । अन्यसाध्यतत्फलधटनासु । धटना पूर्वं साधुबोधितधनाः
प्रतिपादिता गुणविशेषावगते । तावत्तत्त्वा रसादिप्रतीतिः । एवं यावत्तत्त्वा, तथा ना-
भ्यगदेव साध्यं बाभिषा । अतोऽप्यधटनायाः वदन्नादि प्रतीतिः सत्या । एतदुक्तं भ-
वति—यतो गुणवति काव्ये धर्मेणविषयतया धटना प्रयुज्य तत् कमो न लक्ष्यते ।
ननु भवत्येवं धटनायां स्थिति कमस्तु किं न लक्ष्यते तदा आधुभाषिणीषु बाध्यप्रती-
तिफलप्रतीतिनेन विनैव दृष्टिरेव रसादीनामवगति । तदास्तादृ विदधतीत्यर्थः । एत-
दुक्तं भवति—धटना व्यञ्ज्यत्वाद्गदादीनामनुपपुष्टेऽप्यर्थविज्ञाने पूर्वमेवोचिता धटना-
धधयण एव धना आधुप्रतीति रसादादमेन बाध्यप्रतीत्युत्तरकालभवेन परिरुद्ध-
साधुबोधेऽपि यथानुपपत्त्येन भाति । अथेत्ये हि विषये विभावप्रतीतिक्रम
इत्यर्थे न लक्ष्यते । अन्यतोऽयमेव काप्रतिपादनादिनापि विनैव संस्कारफलवत्त्वा-
त्सर्वे प्रभुभुक्तता स्थापनमित्येव कत्र भूमनप्राप्तिति इदस्थितत्वाभासे पक्ष-
मैदानमाश्रमेवोरयोऽपि भवतीति यथामर्थस्थानमावयति । दृष्टानुपपेऽपि भूमनाने तस्या-
सिन्धुपुष्टेऽपि साधुबोधप्रतीतिधनानुपपत्तादिप्रतीत्यन्तरानुपपत्तिरेव साधुभाषिण्याम-
मिप्रतीति कमो न लक्ष्यते तद्विहापि । यदि तु बाध्यविरोधा रमो न साधुविना च
धटना न भवेत्तदर्थेऽपि कम इति । अन्विष्टासाधु पठितमनुपपत्तीति व्यथेन यत्रनिमी-
तिवशा बाध्यवती—तथा तस्य लक्ष्यत कम तदा कम बाध्यव्यञ्ज्यप्रतीतिनामक तस्य
धटना निष्पदना यतोऽन्यवशाया साधुव्यापारिकत्वयोऽपि । नन्वापार्थगतत्वं व्यञ्ज्य-
मेन किञ्चदुत्पत्ताम इत्येन पूर्ववदेव महत्त्वादेन बहुता । यथा तु धटना व्यञ्ज्यत्वं
नासा तत्र वैश्यत एवत्याह—क्वचिदिति । तुल्य व्यञ्ज्य रे कुतो नर इत्येव साधु-

१ व्यञ्ज्यप्रतीतेषां साधुबोधनम् २ भवति क. ख ३ तत् साधुबोधना
क. ख ४ बाध्यविरोधान क. ख

१ विनैव इति कदा बाध्य क. ख २ यथा बाध्यत क. ख ३ भवति
क. ख. ४ अन्येन हि विषय विनानावर्तयति क. ख. ५ व्यञ्ज्यवति क. ख.
६ लक्ष्यते क. ख.

अत्रापि ब्रूमः—प्रकरणाद्यवच्छेदेन व्यञ्जकत्वं सद्धानामित्यनुमतमेवैव-
साकम् । किं तु तद्व्यञ्जकत्वं तेषां कदाचित्स्वरूपविशेषेनिबन्धनं कदाचि-
द्वाचकशक्तिनिबन्धनम् । तत्र येषां वाचकशक्तिनिबन्धनं तेषां यदि वा-
च्यप्रतीतिमन्तरेणैव स्वरूपप्रतीत्या निष्पन्नं तद्वेत्त तर्हि वाचकशक्ति-
निबन्धनम् । अथ तन्निबन्धनं तन्निबन्धनेनैव वाच्यवाचकभावप्रतीत्युत्तर-
कालत्वं व्यङ्ग्यप्रतीतेः प्राप्तमेव । स तु क्रमो यदि लाघवात् लक्ष्यते त-
त्किं क्रियते । यदि च वाच्यप्रतीतिमन्तरेणैव प्रकरणाद्यवच्छिन्नशब्दमात्र-
साध्या रसादिप्रतीतिः स्यात्तदनवधारितैप्रकरणानां वाच्यवाचकभावे च स-
यमव्युत्पन्नानां प्रतिपत्तूनां काव्यमात्रश्रवणादेवासौ भवेत् । सहभावे च वा-
च्यप्रतीतेरनुपयोगः उपयोगे वा न सहभावः । येषामपि स्वरूपविशेषप्रती-

क्ष्यते तदेतदाह—न चेति । तेषामिति गीतादिशब्दानाम् । आदिशब्देनास्य वाच्य-
रूपितशब्दादयो निर्दिष्टाः । अनुमतमिति । 'यत्रार्थः शब्दो वा-' इति द्वयोर्वा-
मेति भावः । न सह्यति । तत्तद्गीतपदे चार्थावगमं विनैव रसावगात् स्या-
त्काव्यशब्देभ्यः, न चैवमिति वाचकशक्तिरपि तथापेक्षणीया । सा च वाच्य-
निष्ठैवेति प्राग्वाच्ये प्रतिपत्तिरित्युपगन्तव्यम् । तदाह—अथेति । तैरिति वा-
चकशक्तिः । वाच्यवाचकभावेति । सैव वाचकशक्तिरित्युच्यते । एतन्मु-
च्यते—मा मूढाभ्यं रसादिव्यञ्जकम्, अस्तु शब्दादेव तत्प्रतीतित्वापि तेन सङ्ग-
कशक्तित्वा कर्तव्याया सहकारित्वावस्थापेक्षणीयेत्यर्थं वाच्यप्रतीतेः पूर्वभाषि-
मिति । ननु गीतशब्दवदेव वाचकशक्तिरित्यत्राप्यनुपयोगिनी । ननु क्वचित्तुतेऽपि वाच्ये
रसप्रतीतिर्न भवति तत्रोचित प्रकरणावगमादि, सहकारी नामीत्याहुषाह—यदि
चेति । प्रकरणावगमो हि क उच्यते किं वाक्यान्तरमहायत्नम्, अप वाक्यान्तराणां
संबन्धवाच्यम् । उभयवर्तिज्ञानेऽपि न भवति प्रकृतवाक्यार्थभेदेन रसोदयः । स्वय-
मिति । प्रकरणमात्रमेव परेण केनचित्तेषां व्याख्यानमिति भावः । न चान्वयव्यतिरेक-
वर्ती वाच्यप्रतीतिमगदुःशरष्टमाद्रावाभावां शरण्येनाश्रितो माग्यादधिकं किञ्चित्-
वर्णित इत्यभिप्रायः । नन्वस्तु वाच्यप्रतीतेरुपयोगः कमाध्वेन किं प्रयोजनम्, सहभाव-
मात्रमेव अनुपयोगः एकमात्रमध्यधाननालक्षण इत्याहुषाह—सदेति । एवं अनुपयोग
इति मङ्गाशरणमात्र वस्तुशून्यं व्याश्रिति भावः । उपधारिणो हि पूर्वभाषितेऽपि लया-
प्यशरणादिनाह—येनामिति । तदुष्टान्तेनैव वयं वाच्यप्रतीतेरपि प्रैतिगणित्याम

१ 'वाच्यवाचक' क-ख. २ 'अथ' क-ख. ३ 'प्रतीत्यनुपयोग' क-ख. ४ 'प्रका-
राद्यवच्छिन्नमात्र' क-ख. ५ 'प्रकारणा' क-ख.

१ 'तत्र' क-ख. २ 'सैव' क-ख. ३ 'वाचकशक्तिरित्युच्यते' क-ख. ४ 'तत्र' क-ख.

भारी क्रमः । तत्रापि विवक्षितवाच्यत्वादेव वाच्येन सह व्यङ्ग्यस्य क्रम-
प्रतीतिविचारे न कृत् । तस्मादभिधानाभिधेयप्रतीत्योरिव वाच्यव्यङ्ग्यप्र-
तीत्योर्निमित्तनिमित्तिभावात्तिसमभारी क्रमः । ॥ तूक्तयुक्त्या क्वचित्तस्यते
क्वचित्त सस्यते । तदेवं व्यङ्ग्यक्रमेण ध्वनिप्रकारेषु निरूपितेषु कश्चिद्-
व्याह—किमिदं व्यङ्ग्यकृतं नाम व्यङ्ग्यार्थप्रकाशनम् । नहि व्यङ्ग्यकृतं
व्यङ्ग्यकृतं चार्थस्यापि व्यङ्ग्यकर्मिच्छाधीनं व्यङ्ग्यत्वम् व्यङ्ग्यपेक्षया च
व्यङ्ग्यकर्मिद्विरित्यन्योन्यमेवमादव्यवस्थानम् । ननु वाच्यव्यतिरिक्तस्य
व्यङ्ग्यस्य सिद्धिः प्रागेव प्रतिपादिता तस्मिच्छाधीना च व्यङ्ग्यकसिद्धिरिति
कः पर्यनुयोगावसरः । सत्यमेवैतत् । प्रागुक्तयुक्तिभिर्वाच्यव्यतिरिक्तस्य वस्तुनः

इत्यर्थः । विचारो न कृत् इति । नामपेक्षानिष्पन्नशारेणेति शेषः । तदभावस्य दा-
हिन्यस्यत्रयुक्तत्वारिति भावः । एवं रगादयः केशिकादीनामिनिर्गुणभागव्यापनां दृ-
ष्टानां जीविगुणनागरिकादानां च तदैवाम्योभवस्यापि कृतिव्यवहारस्य रगारित्य-
न्वितव्यवस्थारिति व्यङ्ग्यत्वं तावन्ननेन रगादीनां वाच्यारितिकृतं समर्थयितुं क्रमो वि-
चारित इत्येवमुपलक्ष्यते—तस्मादिति । अभिधानस्य स्वरूपस्य पूर्वं प्रतीतित-
तोऽभिधेयस्य । यदाह तत्रभट्टान्—‘विषयत्वमनापत्तेः शब्देर्नार्थं प्रकाशयते’ इत्यादि ।
‘अनो निर्णयः कृत्वातिर्भावेऽभिधीयते’ अत्रापि चाभिनाभावकर्ममस्याभ्यस्तत्वा-
त्क्रमो न लक्ष्येतापि । टटोतारम्भे बहुलं व्यङ्ग्यक्रमेण ध्वने स्वरूप प्रतिपादन इति
तरिदानीमुपलक्ष्यव्यङ्ग्यभाव प्रथमोऽप्येते समर्थयन्मपि सिध्दान्तमेकप्रपादकेन हृदि नि-
वेष्टयितुं पूर्वपक्षमाह—तदर्थमिति । कश्चिदिति मीमांसवादि । किमिदमिति
वक्ष्यमाणचोदकस्याभिप्रायः । प्रागेवेति प्रथमोऽप्येते अभाववादनिराकरणे । अतएव न
व्यङ्ग्यकर्मिद्विरित्यन्योन्यमेवमादव्यवस्थानम् । तस्मिच्छाधीना च व्यङ्ग्यकर्मिद्विरिति
भावः । तदाह—तस्मिच्छादिति । स्व नियतिः । अस्वर्गा द्वितीयोऽर्थस्य यदि व्यङ्ग्य
इति नाम कृत् वाच्य इत्यपि कस्यापि क्रियते । अवयवमानत्वेन हि शब्दादीनां त-
देव वाच्यत्वम् । अभिधा हि स्वयन्तः तत्रैवाभिधायकत्वमुच्यते । तत्पर्यन्तता (म)-
भिधानभूते तस्मिन्मर्थ इति मूर्धाभिधायकत्व ध्वनेर्निरूपितम् । तत्रैवाभिधायकारेण भ-

१. ‘तत्र स्वविचारे’ क. ख. २. ‘युक्ते’ ग.

१. ‘सर्वस्याभिधेयवृत्ति’ क. ख. २. ‘निर्णय’ ग. ३. ‘दिमाहेत्यभि’ क. ख. ४.
‘व्यङ्ग्य इति नाकृतं वाच्यमित्यपि’ ‘‘ अभिमतस्यापि कृत्वात्’ ग. ५. ‘‘शब्दो’ क. ख.

ति चेदुच्यते—अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यं ध्वनौ तावदभिधेयस्य तत्सामर्थाक्षिप्तस्य चार्थस्याभिधेयान्तरविलक्षणतयात्यन्तविलक्षणे ये प्रतीती तयोरशक्यनिहवो निमित्तनिमित्तिभाव इति स्फुटमेव तत्र पौर्वापर्यम् । यथा प्रथमोद्द्योते प्रतीयमानार्थसिद्ध्यर्थमुदाहृतासु गाथासु । तथाविधे च विषये वाच्यव्यङ्ग्ययोरत्यन्तविलक्षणत्वाद्यैव एकस्य प्रतीतिः सैवेतरस्येति न शक्यते वक्तुम् । शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्ये तु ध्वनौ 'गावो वः पावनानां परमपरिमितां प्रीतिमुत्पादयन्तु' इत्यादावर्थद्वयप्रतीतौ शाब्दार्थद्वयस्योपमानोपमेयभावप्रतीतिरूपमावाचकपदविरहे सत्यर्थसामर्थादाक्षिप्तेति । तत्रापि मुख्यमभिधेयव्यङ्ग्यालंकारप्रतीत्योः पौर्वापर्यम् ।

पदप्रकाशशब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्येऽपि ध्वनौ विशेषणपदस्योभयार्थसंबन्धयोग्यस्य योजकं पदमन्तरेण योजनमशाब्दमप्यर्थादवस्थितमित्यत्रापि पूर्ववदभिधेयतत्सामर्थाक्षिप्तालंकारमात्रप्रतीत्योः सुस्थितमेव पौर्वापर्यम् । आर्यपि च प्रतिपत्तिस्तथाविधे विषये उभयार्थसंबन्धयोगा शब्दसामर्थाप्रतिपत्तवन्तेति शब्दशक्तिमूलं कल्प्यते । अविवक्षितवाच्यस्य तु ध्वनेः प्रसिद्धस्यविषयवैमुख्यप्रतीतिपूर्वकमेवार्थान्तरप्रकाशनमिति नियम-

६—तत्रापीति । स्फुटमेवेति । अविवक्षितवाच्यस्य पदवाच्यप्रकाशता । तदव्यस्यानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य च ध्वने ॥' इति हि पूर्वं वर्णसंघेडनादिकं नाम्य व्यङ्ग्यध्वनोक्तमिति भावः । गाथास्यिति । 'भम धम्मिभ—'इत्यादिगाथा । ताद्य तत्रैव व्याख्याता । शाब्दार्थमिति । शाब्दार्थस्यैव । उपमावाचकस्य यथेवादि । अर्थशक्त्यामर्थादिति । वाक्यार्थसामर्थ्यादिति यावत् । एव वाक्यप्रकाशमात्रशक्तिमूलं विचार्य पदप्रकाश इति चेत्—पदप्रकाशेति । विशेषणपदस्येति अत्र इत्यस्य । योक्तमिति यथेवादि । योजनमिति पुन इति (१) अहमिति शोभपगमानाधिकरणतया योजनम् । आत्मैवेव च तन्नामव्याप्राप्तं च तयोऽगलकारमात्रयोः प्रतीतयोः पौर्वापर्यं क्रमः । गुण्येन गुण्युत्पत्तित्वेन । मात्रप्रत्ययेन रमणीयनिष्पन्नचलक्ष्यक्रमेणेति इत्येति । नैवेवमात्रं च शब्दशक्तिमूलं च शब्दशक्तिमूलमात्रं—आर्यपीति । मात्र विशेषः शब्दादिति भावः । एतच्च दिनच पूर्वमेव निर्गीतमिति न पुनरुच्यते । स्वविषयेति । अन्यशब्दादहहहहभुभुआदि शब्द विषयः । तत्र यद्वैमुख्यमनादर

१ 'विशेषणस्य ये प्रतीती' क. ख. २. 'अपि ध्वनौ' ग. पुनः के. म. लि. १. 'प्रतिपत्तिः' ग. २. 'शब्दमूल' ग.

भावी क्रमः । तत्रापि विवक्षितवाच्यत्वादेव वाच्येन सह व्यङ्ग्यस्य क्रम-
प्रतीतिविचारो न कृतः । तस्मादभिधानाभिधेयप्रतीत्योरिव वाच्यव्यङ्ग्यप्र-
तीत्योर्निमित्तनिमित्तिभावाजियमभावी क्रमः । स तूक्तयुक्त्या क्वचित्कथ्यते
क्वचित् लक्ष्यते । तदेवं व्यञ्जकमुखेन ध्वनिप्रकारेषु निरूपितेषु कथिद्-
मान्—किमिदं व्यञ्जकत्वं नाम व्यङ्ग्यार्थप्रकाशनम् । नहि व्यञ्जकत्वं
व्यङ्ग्यत्वं चार्थस्यापि व्यञ्जकसिद्ध्यधीनं व्यङ्ग्यत्वम् व्यङ्ग्यपेक्षया च
व्यञ्जकत्वसिद्धिरित्यन्योन्यसंशयादव्यवसानम् । ननु वाच्यव्यतिरिक्तस्य
व्यङ्ग्यस्य सिद्धिः प्रागेव प्रतिपादिता तत्सिद्ध्यधीना च व्यञ्जकसिद्धिरिति
कः पर्यनुयोगावगमः । तत्त्वमेवेतन् । प्रागुक्तयुक्तिर्निर्वाच्यव्यतिरिक्तस्य यन्तुनः

इत्यर्थः । विचारो न कृत इति । नामधेयनिष्पन्नशब्देष्वेति शेषः । गद्भाष्यस्य रा-
हितुमप्यत्रायुक्तत्वादिति भावः । एवं रगादयः कैश्चिन्त्यादीनामिहिरण्भाष्यपाठां दृ-
ष्टीनां जीवितमुपनागरिकाद्यानां च सर्वस्याभ्योभयस्यापि वृत्तिव्यवहारस्य रगादिनिव-
न्नित्रविषयत्वादिति यात्रस्तु तत्राग्रेन रगादीनां वाच्यव्यतिरिक्तत्वं समर्थयितुं नमो वि-
चारित इत्येतदुपसंहरति—तस्मादिति । अभिधानस्य सादृश्यस्य पूर्वं प्रतीतिर-
तोऽभिधेयस्य । यदाह तत्राभ्यान्—‘विषयत्वमनापदैः शब्दैर्मात्रं प्रकाश्यते’ इत्यादि ।
‘अनो निर्गतोऽप्यत्रादिर्माद्येयमभिधीयते’ अत्रापि चारिनाभावकत्वमवस्थाभ्यस्तत्वा-
त्त्वमो न लक्ष्येतापि । उद्घोतराग्रे यदुक्तं व्यञ्जकमुखेन ध्वने स्वरूप प्रतिपादन इति
हरिदानीमुपसंहरन्व्यङ्ग्यभावार्थं प्रथमोद्घोते समर्थयितुमपि सिद्ध्यन्तामेकप्रकारेण हरि नि-
वेद्यमितुं पूर्वपक्षमाह—तद्वयमिति । कथमिति कीमांशवारि । किमिदमिति
अप्यमाणचोदकस्याभिप्रायः । प्रागेवेति प्रथमोद्घोते अभाववादनिराकरणे । अत्रच न
व्यञ्जकश्रिया तत्तिदिर्घेनाभ्योभयार्थः । सादृश्येन अपि तु हेतुन्तराण्यस्य बाधित्वमिति
भावः । तदाह—तत्तिरिक्तमिति । न त्रियति । अन्वयानां द्वितीयोऽर्थस्तस्य हरि व्यञ्ज्य
इति नाम इतम् वाच्य इत्यपि कस्यच कथ्यते । अङ्गम्यमानेन हि तत्सदृशत्वं त-
देव वाच्यत्वम् । अभिधा हि सत्यन्ता तत्रैवभिधातव्यमुक्तिम् । तत्तदन्तना (न)-
भिधानभूते तत्सिद्ध्यर्थे इति श्रुतीभिषिक्तं च ध्वनेर्विहितम् । तत्रैवभिधात्यापारेण न-

१. ‘तत्र त्रिविवक्षित’ क-ख. २. ‘युक्त’ ग.

१. ‘सर्वस्याभिधेयवृत्ति’ क-ख. २. ‘निर्गत’ ग. ३. ‘विषयेत्यभि’ क-ख. ४.
‘व्यङ्ग्य’ इति अत्राद्यं वाच्यमिति—‘विषयत्वमनापदैः शब्दैर्मात्रं प्रकाश्यते’ इति ५. ‘अनो’ क-ख.

सिद्धिः कृता सत्त्वर्थो व्यञ्जयतयैव कस्मादपदिश्यते । यत्र च प्राधान्येनानव-
स्थानं तत्र वाच्यतयैवासौ व्यपदेशं युक्तः । तत्परत्वाद्वाचकत्वस्य । अतश्च
तत्प्रकाशिनो वाक्यस्य वाचकत्वमेव व्यापारः । किं तस्य व्यापारान्तरकल्प-
नया । तस्मात्तात्पर्यविषयो योऽर्थः स तावन्मुख्यतया वाच्यः । या त्वन्तरा
तथाविधे विषये वाच्यान्तरप्रतीतिः सा तत्प्रतीतेरुपायमात्रं पदार्थप्रतीति-
रिव वास्यार्थप्रतीतिः । अत्रोच्यते—यत्र शब्दः स्वार्थमभिदधानोऽर्थान्तरम-
वगमयति तत्र यत्तस्य स्वार्थाभिधायित्वं यच्च तदर्थान्तरसंवगमहेतुत्वं तयो-
रविशेषो विशेषो वा । न तावदविशेषः । यस्मात्तौ द्वौ व्यापारौ भिन्नवि-
षयौ भिन्नरूपौ च प्रतीयेते एव । तथाहि वाचकत्वलक्षणो व्यापारः शब्दस्य
स्वार्थविषयः गमकत्वलक्षणस्त्वर्थान्तरविषयः । ततः स्वपरव्यवहारो वाच्य-
गम्ययोरपहोतुमशक्यः । एकस्य संबन्धित्वेन प्रतीतेरपरस्य संबन्धिसंबन्धि-
त्वेन । वाच्यो ह्यर्थः साक्षाच्छब्दस्य संबन्धी तदितरस्त्वभिधेयसामर्थ्याश्रितः
संबन्धिसंबन्धी । यदि च स्वसंबन्धित्वं साक्षात्तस्य स्यात्तदार्थान्तरव्यवहार
एव न स्यात् । तस्माद्विषयभेदस्यावच्छयोर्व्यापारयोः सुप्रसिद्धः । रूपभेदो-
ऽपि प्रसिद्ध एव । नहि यैवाभिधानशक्तिः सैवावगमनशक्तिः । अत्राच-

[illegible]

१. 'बुद्धि' व. द-प्र. २. 'वृद्धि' व. द-प्र. ३. 'वृद्धि' व. द-प्र. ४. 'वृद्धि' व. द-प्र.

न्यायो वाच्यव्यङ्ग्ययोः । यतः पदार्थप्रतीतिरस्त्येवेति कैश्चिद्विद्वद्भिर्गणितम् । यैरप्यसत्यत्वमस्या नाभ्युपेयते तैर्वाक्यार्थपदार्थयोर्घटनदुपादानकारण-
न्यायोऽभ्युपगन्तव्यः । यथाहि घटे निष्पन्ने तदुपादानकारणानां न पृथगु-
पलम्भस्तथैव वाक्ये तदर्थे वा प्रतीते पदतदर्थानां तेषां तदा विभक्तयो-
पलम्भे वाक्यार्थबुद्धिरेव दूरीभवेत् । न त्वेष वाच्यव्यङ्ग्ययोर्न्यायः । न हि
व्यङ्ग्ये प्रतीयमाने वाच्यबुद्धिर्दूरीभवति । वाच्यावमासाविनाभावेन तस्य
प्रकाशनात् । तस्माद्वटप्रदीपन्यायप्रत्ययोः । यथैव हि प्रदीपद्वारेण घटप्रती-
तावुत्पन्नायां न प्रदीपप्रकाशो निवर्तते तद्वद्व्यङ्ग्यप्रतीती वाच्यावमासः ।
यसु प्रयमोद्घोते 'यथा पदार्थद्वारेण—' इत्याद्युक्तं तदुपायत्वसाम्यमात्रस्य
विवक्षया । नन्वेवं युगपदर्थद्वययोगित्वं वाक्यस्य प्राप्तम् । तद्वाचे च तस्य
वाक्यतैव विपटते । तस्या ऐकार्थ्यलक्षणत्वात् । नैष दोषः । गुणप्रधानमा-
वेन तयोर्व्यवर्त्तनात् । व्यङ्ग्यस्य हि कचित्प्राधान्यं वाच्यस्योपसर्जनमावः

तिमि । तमेव न्यायं व्याचष्टे—तथाहीति । तदुपादानकारणानामिति ।
समवायिकारणानि कपालानि अनयोक्ता निरूपितानि । सौमनस्यपिलमते तु यदुपा-
दातव्यपटक्काले उपादानानां न सत्ता एकत्र क्षणश्रयित्वेन परत्र तिरोभूतत्वेन त-
थापि पृथगुक्ततया नास्त्युपलम्भ इतीयलंसे दृश्यन्तो दूरीभवेदिति अर्थैकत्वस्याभावा-
दिति भावः । एवं पदार्थवाक्यार्थन्यायं नात्यर्थशक्तिसापेक्षं प्रकृते विषये निराहृत्याभि-
मता प्रकाशशक्तिं साधयितुं तदुक्तिं प्रदीपघटन्यायं प्रकृते योजयन्नाह—तस्मा-
द्विति । यतोऽनौ पदार्थवाक्यार्थन्यायेनेह युक्तस्तस्मात्प्रकृतं न्याय व्याकरणपूर्वकं दार्ष्ट-
ान्तिकं योजयति—यथैव हीति । ननु पूर्वमुक्तम्—'यथा पदार्थद्वारेण वाक्यार्थ-
संप्रतीयते । वाक्यार्थपूर्विकां तद्व्यग्रतिपन्नस्य वस्तुनः ॥' इति तत्कथं स एव न्याय इह
यत्नेन निराकृत इत्याशङ्क्याह—यत्त्विति । तदिति । न तु सर्वथा साम्येनेत्यर्थः ।
एवमिति । प्रदीपघटयुगपदुभयावभासप्रकारेणेत्यर्थः । तस्या इति वाक्यनाया ।
ऐकार्थ्यलक्षणमर्थैकत्वाद्वि वाक्यमैकमुक्तं मरुद्गतो हि शब्दो यत्रैव समयसृष्टिं करोति
॥ चेदनेनैवागमितं तद्विरम्य व्यापाराभावात्समयस्मरणानां बहुना युगपदयोगात्क्रोड्य-
भेदस्यावसरः । पुन धृतस्तु स्थितौ नामाविति भावः । तयोरेति वाच्यव्यङ्ग्ययोः ।

१. 'वाक्यवाक्यार्थ' क-ख. २. 'व्यङ्ग्यवाच्ययो' क-ख. ३. 'वाक्यनैव घटते'
क-ख. ४. 'स्थापनात्' क-ख. ५. 'मर्वनी' क-ख.

१. 'पृथगुपादानस्योपलम्भ' क-ख. २. 'यथाहीति' क-ख. ३. 'कथं भेदस्य'
क-ख.

कचिद्वाच्यस्य प्राधान्यमपरस्य च गुणभावः । तत्र व्यङ्ग्यप्राधान्ये ध्वनि-
रित्युक्तमेव वाच्यप्राधान्ये तु प्रकारान्तरं निर्देक्ष्यते । तस्मात्सितमेतत्—
व्यङ्ग्यपरत्वेऽपि कैश्चिदस्य न व्यङ्ग्यस्याभिधेयत्वमपि तु व्यङ्ग्यत्वमेव ।
किं च व्यङ्ग्यस्य प्राधान्येनाविवक्षायां वाच्यत्वं तावद्भवद्भिर्नाभ्युपगन्तव्यम-
तत्परत्वाच्छब्दस्य । तदस्ति तावद्व्यङ्ग्यः शब्दानां कश्चिद्विषय इति । य-
त्रापि तस्य प्राधान्यं तत्रापि किमिति तस्य स्वरूपमपेक्ष्यते । एवं तावद्वा-
चकस्यादन्यदेव व्यञ्जकत्वम् । इतश्च वाचकत्वाद्यञ्जकत्वस्यान्यत्वं यद्वाच-
कत्वं शब्दैकाग्रयमितरगु शब्दाग्रयमर्थाग्रयं च । शब्दार्थयोर्द्वयोरपि व्य-
ञ्जकत्वस्य प्रतिपादितत्वात् । गुणवृत्तिस्तूपचारेण लक्षणया चोभयाभयापि
भवति । किंतु ततोऽपि व्यञ्जकत्वं स्वरूपतो विषयतश्च भिष्यते । रूपभेद-
स्तावदयम्—यदमुस्यतया व्यापारो गुणवृत्तिः प्रसिद्धा । व्यञ्जकत्वं तु मुख्यत-

तमेति । उभयोः प्रकारयोर्मध्यापदा प्रथमः प्रकार इतरथ । प्रकारान्तरमिति शुलीभू-
तव्यङ्ग्यप्राधान्यम् । व्यङ्ग्यत्वमेवेति प्रकाशत्वमेवेत्यर्थः । अनु वत्परः ॥ उद्घोतः इति व्य-
ङ्ग्यप्राधान्ये वाच्यत्वमेव ध्याप्यम्, तस्य प्राधान्ये किं पुनं व्यङ्ग्यत्वमिति चेत्कि-
ञ्चो नः पक्षः । एतदाह—किं चेति । अनु प्राधान्ये वा भूयःप्रत्यभिज्ञासाहचर्याह—य-
त्रापीति । अर्थात्तरत्वं संबन्धिसंज्ञकत्वमनुपपुनं समसत्वमिति व्यङ्ग्यप्राधान्यं निबन्ध-
नम्, तत्र प्राधान्येऽपि विद्यत इति स्वरूपमपेक्ष्यमेवेति भावः । एतदुपसंहरति—यद्य-
मिति । विषयभेदेन स्वरूपभेदेन चेत्यर्थः । तावदिति वक्ष्याम्यन्तरमागूत्रदति । त-
देताह—इत्येति । अनेन शास्त्रप्रभेदात्कारणभेदोऽप्यस्तीति दर्शयति । एतच्च वि-
तल्यध्वनिलक्षणं 'यत्रार्थं तावदो वा—' इति वाच्यत्वं, 'व्यङ्ग्य' इति द्विवचनं च व्या-
ख्यानैरस्माभिः प्रथमोद्घोत एव दर्शितमिति पुनरुक्तं निरुद्ध्यते । एवं विषयभेदोऽन्त-
र्यभेदात्कारणभेदाच्च वाचकत्वान्मुखाग्र्याद्यन्तर्गतस्य भेदं प्रतिपादयितुं यद्यपि वि-
पातार्हं व्यङ्ग्यत्वगौणत्वयो चो भेद इत्यादाहसामुन्वादिषि प्रतिपादयितुमाह—गुणवृ-
त्तिरिति । उभयाभयापीतिउद्घोतः(वा)ग्रया । उपचरलक्षणयो प्रथमोद्घोत एव वि-
भज्य निर्णीत स्वरूपमिति च पुनरिहमेव । मुख्यतयेवेति । अन्तराग्रीयेत्यर्थः ।

१ 'शुलीभाव' क-ख. २ 'वाच्यत्व' ग. ३ 'एतत्' क-ख. ४ 'अपेक्ष्यते'
ग. ५. 'व्यङ्ग्यत्वमावाच्यत्वं' क-ख.

१. 'तद्व्यङ्ग्यप्राधान्ये' क. २ 'विषयभेदे' क-ख. ३ 'विषयभेदे' विप्रतिपद ग.
४ 'स्वरूपमिति' ग.

यैव शब्दस्य व्यापारः । न चर्याद्यङ्गव्यवप्रतीतिर्या तस्या अनुसृत्यत्वं मना-
गमि लक्ष्यते । अयं चान्यः स्वरूपभेदः—यद्गुणवृत्तिरमुसृत्यत्वेन व्यपदिष्टं
वाचकत्वमेवोच्यते । व्यञ्जकत्वं तु वाचकादत्यन्तं विभिन्नमेव । एतच्च म-
तिपादितम् । अयं चापरो रूपभेदो यद्गुणवृत्तौ पदार्थोऽर्थान्तरमुपलक्षयति ।
तदोपलक्षणीयार्थात्मना परिणत एवासी संपद्यते । यथा 'गङ्गायां घोषः' इ-
त्यादी । व्यञ्जकत्वमार्गे ॥ यदाथोऽर्थान्तरं द्योतयति तदा स्वरूपं प्रकाशय-
न्नाभावात्प्रत्ययस्य प्रकाशकः प्रतीयते प्रदीपयन् । यथा—'लीलाकमलपत्राणि
गजयामास पायन्ती' इत्यादी । यदि च यैवातिरिक्तगुणैरूपप्रतीतिरर्थोऽर्थो-
न्तरं कल्पयति तत्र मङ्गलाज्यवहारः क्रियते । तदेवं सति लक्षणैव मुख्यः शब्द-
व्यापार इति माम् । यस्मात्प्रायेणैव वाक्यानां वाच्यव्यतिरिक्ततापर्यव-
सादयमानित्वम् । ननु त्वत्पक्षेऽपि यदाथो व्यञ्जकत्वं प्रकाशयति तदा
शब्दस्य कीदृशो व्यापारः । उच्यते—प्रकाशनाथरच्छिन्नशब्दवशेनैवार्थस्य
तथाविधं व्यञ्जकत्वमिति शब्दस्य तत्रोपयोगः कथमपश्यते । शिष्यभेदे-
ऽपि गुणवृत्तिव्यञ्जकत्वयोः स्पष्ट एव । यतो व्यञ्जकत्वस्य समादयोऽप्रकार-
विशेषा व्यञ्जकत्वावच्छिन्नं वस्तु भेति त्रय शिष्यः । 'अस्मात्तन्निमित्तं मम-

व्यञ्जकत्वमिति । १. शब्दशक्त्यस्यैव । वाचकत्वमेवेति । २. लक्षणं हि
स्वरूपं ममवयवस्यैव । प्रतिपादितमिति । ३. कीदृशः प्रकाशः । ४. प्रका-
शकत्वमेव । ५. यथा । ६. यथा इति प्रकाशः का न का प्रकाशकत्वमिति । ७. प्रकाश-
कत्वमिति । ८. प्रकाशः । ९. प्रकाशः । १०. प्रकाशः । ११. प्रकाशः । १२. प्रकाशः ।
१३. प्रकाशः । १४. प्रकाशः । १५. प्रकाशः । १६. प्रकाशः । १७. प्रकाशः । १८. प्रकाशः ।
१९. प्रकाशः । २०. प्रकाशः । २१. प्रकाशः । २२. प्रकाशः । २३. प्रकाशः । २४. प्रकाशः ।
२५. प्रकाशः । २६. प्रकाशः । २७. प्रकाशः । २८. प्रकाशः । २९. प्रकाशः । ३०. प्रकाशः ।
३१. प्रकाशः । ३२. प्रकाशः । ३३. प्रकाशः । ३४. प्रकाशः । ३५. प्रकाशः । ३६. प्रकाशः ।
३७. प्रकाशः । ३८. प्रकाशः । ३९. प्रकाशः । ४०. प्रकाशः । ४१. प्रकाशः । ४२. प्रकाशः ।
४३. प्रकाशः । ४४. प्रकाशः । ४५. प्रकाशः । ४६. प्रकाशः । ४७. प्रकाशः । ४८. प्रकाशः ।
४९. प्रकाशः । ५०. प्रकाशः । ५१. प्रकाशः । ५२. प्रकाशः । ५३. प्रकाशः । ५४. प्रकाशः ।
५५. प्रकाशः । ५६. प्रकाशः । ५७. प्रकाशः । ५८. प्रकाशः । ५९. प्रकाशः । ६०. प्रकाशः ।
६१. प्रकाशः । ६२. प्रकाशः । ६३. प्रकाशः । ६४. प्रकाशः । ६५. प्रकाशः । ६६. प्रकाशः ।
६७. प्रकाशः । ६८. प्रकाशः । ६९. प्रकाशः । ७०. प्रकाशः । ७१. प्रकाशः । ७२. प्रकाशः ।
७३. प्रकाशः । ७४. प्रकाशः । ७५. प्रकाशः । ७६. प्रकाशः । ७७. प्रकाशः । ७८. प्रकाशः ।
७९. प्रकाशः । ८०. प्रकाशः । ८१. प्रकाशः । ८२. प्रकाशः । ८३. प्रकाशः । ८४. प्रकाशः ।
८५. प्रकाशः । ८६. प्रकाशः । ८७. प्रकाशः । ८८. प्रकाशः । ८९. प्रकाशः । ९०. प्रकाशः ।
९१. प्रकाशः । ९२. प्रकाशः । ९३. प्रकाशः । ९४. प्रकाशः । ९५. प्रकाशः । ९६. प्रकाशः ।
९७. प्रकाशः । ९८. प्रकाशः । ९९. प्रकाशः । १००. प्रकाशः ।

१. प्रकाशः क. ख. २. 'प्रकाशकत्वमेवेति' क. ख. ३. 'प्रकाशः' ख.

४. 'प्रकाशकत्वमेवेति' क. ५. 'प्रकाशः' ख. ६. 'प्रकाशः' ख.

७. 'प्रकाशः' क. ख. ८. 'प्रकाशः' क. ख.

यावद्वाचकत्वलक्षणादिरूपरहितशब्दधर्मत्वेनापि । तथाहि गीतध्वनीना-
मपि व्यञ्जकत्वमस्ति रसादिविषयम् । न च तेषां वाचकत्वं लक्षणा वा
कथंचित्क्ष्यते । शब्दादन्यत्रापि च विषये व्यञ्जकत्वस्यापि दर्शनाद्वाचक-
त्वादिशब्दधर्मप्रकारत्वमैयुक्तं वक्तुम् । यदि वाचकत्वलक्षणादीनां शब्दप्र-
काराणां प्रसिद्धप्रकारविलक्षणत्वेऽपि व्यञ्जकत्वं प्रकारत्वेन परिकल्प्यते
तच्छब्दस्यैव प्रकारत्वेन कस्मान्न परिकल्प्यते । तदेवं शाब्दे व्यवहारे
त्रयः प्रकाराः—वाचकत्वं गुणवृत्तिर्व्यञ्जकत्वं च । तत्र व्यञ्जकत्वे यद्वा
व्यङ्ग्यप्राधान्यं तद्वा ध्वनेसास्य चाविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्य-
श्चेति द्वौ प्रभेदावनुक्रान्तौ प्रथमतः तौ सविस्तरं निर्णीतौ ।

अन्यो श्रूयान्—ननु विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ गुणवृत्तिता नाम्नीति यदुच्यते तद्युक्तम् । यस्माद्वाच्यनाचक्षतेति पूर्विका यत्रार्थान्तरप्रतिषिद्धि-
मत्र कथं गुणवृत्तिव्यवहारः । नहि गुणवृत्तौ यदा निमित्तेन केनचि-

[illegible]

वाचकत्वप्रकारता न शक्या कल्पयितुम् । यदि हि वाचकत्वप्रकारता तस्य भवेत्तच्छब्दात्मनि नियततापि स्याद्वाचकत्ववत् । स च तथाविध औपाधिको धर्मः शब्दानामौत्पत्तिकशब्दार्थसंबन्धवादिना वाक्यतत्त्वविदा पौरुषाणैरुपेययोर्वाक्ययोर्विशेषमभिदधता नियमेनाभ्युपगन्तव्यः । तदनभ्युपगमे हि तस्य शब्दार्थसंबन्धनित्यत्वे सत्यप्यपौरुषेयपौरुषेययोर्वाक्ययोरर्थप्रतिपादने निर्विशेषत्वं स्यात् । तदभ्युपगमे तु पौरुषेयाणां वाक्यानां पुरुषेच्छानुविधानसमारोपितौपाधिकव्यापारान्तराणां सत्यपि स्वाभिधेयसंबन्धापरित्यागे मिथ्यार्थतापि भवेत् । दृश्यते हि भावानामपरित्यक्तस्वस्वभावा-
नामपि सामान्यन्तरसंघातसंघादितौपाधिकव्यापारान्तराणां विरुद्धक्रियत्वम् । तथा हि हिममयूखप्रभृतीनां निर्वापितसकलजीवलोकं शीतलत्वमुद्ब्रह्मतामेव मियादिरदहनदक्षमानमानसेर्जनैरालोभ्यमानानां सतां संतापकारित्वं प्रसिद्धमेव । तस्मात्पौरुषेयाणां वाक्यानां सत्यपि नैसर्गिकेऽर्थसंपन्ने मिथ्यार्थत्वं समर्थयितुमिच्छता वाचकत्वव्यतिरिक्तं किञ्चिद्रूपमौपाधिकं व्यक्तमेवाभिधानीयम् । तच्च व्यञ्जकत्वादृते नान्यत् । व्यञ्ज्यप्रकाशनं हि व्यञ्जकत्वम् । पौरुषेयाणि च वाक्यानि प्राधान्येन पुरुषाभिप्रायमेव प्रकाशयन्ति स च व्यञ्ज्य एव न त्वभिधेयः । तेन सहाभिधानस्य वा-

कस्यादौ न व्यभिचरति । न कस्यचिद्विमतमिति शङ्कं लुप्यति—स चेति । व्यञ्जकत्वलक्षण इत्यर्थः । औत्पत्तिकेति । जन्मना द्वितीयो भावविकारः सत्ताभ्यः गामीत्याशङ्कते । विपरीतलक्षणानो वा उत्पत्ति इत्या वा औत्पत्तिकशब्दो गित्यर्थः । तेन निरस्यो शब्दादेवो वाक्यलक्षणं संबन्धमिच्छति अग्निनेयस्तेनेत्यर्थः । निर्विशेषाभ्यमिति । ननु पुंस्यदोषानुप्रवेशव्याकिञ्चिद्व्यञ्जकत्वान्निरवन्धने पौरुषेयेषु वाक्येषु पदप्रेमाभ्यास इत्येव । प्रतिपन्नरेव हि यदि तथा प्रतिपत्तिर्माई वाक्यस्य न काश्चिद्वशात् इति कथमप्रामाण्यम् । अत्राशङ्कते हि वाक्ये प्रतिपत्ति(नृ)दीराभ्यासवशात् । ननु धर्मोन्तान्भ्युपगमेऽपि कथं मिथ्यार्थता । नहि प्रकाशसम्बन्धं स्वयमेव जहाति शब्द इत्याशङ्कते—दृश्यते इति । प्राधान्येनेति । यदाह—एवमयं पुरो वेदेति मन्त्रे प्रत्यय न न्वेवमर्थ इति । तथा प्रमाशान्तरदर्शनमत्र बाध्यते । ननु इत्यनेन पुरुषाभिप्रायानुप्रवेशादिकोऽहन्त्यप्रकाश्यादौ मिथ्यार्थत्वमुक्तम् । तेन

१. 'वाचकत्वाप्रकारता' ॥ २. 'लोपितोपाधिव्यापार' ॥

१. 'वन्द्यति' इति वा क, 'य उत्पत्तिरशब्दो' ग. २. 'पौरु' क.प्र.
३. 'प्रमाणन्तं' क, 'प्रामाण्यं' ॥ ४. 'अहन्त्यप्रकाश्यादौ' क.प्र.

अथवाप्यत्रात्मज्ञमैवन्मात्रात् । मन्त्रेणैव न्यायेन सर्वेषामेवार्थसिद्धानां
 स्वरूपानां ध्वनिव्यवहारः प्रयोजकः । सर्वेषामेवार्थेन न्यायेन व्यञ्जकत्वात् ।
 मन्त्रमेवम् । ॥ १ ॥ केचनभिप्रायमवाप्तयेन यदि व्यञ्जकत्वं तन्मर्षणमेव
 र्थसिद्धानां वाचकत्वात्प्रतिपाद्यते । तेषु वाचकत्वात्प्रतिपाद्यते व्यञ्जकत्वं हि
 तत्र गान्तरिक्यवयवेषु व्यवस्थितम् । न तु विवक्षितत्वेन व्यञ्जकत्वं व्यव-
 स्थितिः । तस्यैवैव ध्वनिव्यवहारस्य प्रयोजकम् । यत्प्रतिपाद्यविशेषरूपं
 व्यञ्जकं शब्दार्थाभ्यां प्रकाशते तद्वदिति विवक्षितं नात्ययेन प्रकाश्यमानं
 यत् । किन्तु तदेव केवलमवगतिनिवृत्तिप्रयत्नस्य ध्वनिव्यवहारस्य न प्रयोज-
 कम् । व्यापकत्वात् । तथा दक्षिणभेदप्रत्ययस्य सामर्थ्येण चोत्पन्नानमभि-
 प्रायव्यपनमभिप्रायरूपं च सर्वमेव ध्वनिव्यवहारस्य प्रयोजकमिति यथोक्त-
 व्यञ्जकत्वविशेषध्वनिलक्षणे नान्विजातिर्न चाप्यातिः । तस्मादात्मनस्तत्त्व-
 विदां मते न साव्यञ्जकलक्षणं शाकरो व्यापार (न) शिरोपी प्रत्युत्तानु-
 गुण एव लक्ष्यते । परिनिधितनिष्पन्नमन्त्रव्यञ्जनां विपश्चिनां मनमाधि-
 त्वेन प्रकृतोऽयं ध्वनिव्यवहार इति ते मह हि शिरोपाशिरोपी चिन्तयेते ।

[illegible]

१. अ. २. अ. ३. अ. ४. अ. ५. अ. ६. अ. ७. अ. ८. अ. ९. अ. १०. अ. ११. अ. १२. अ. १३. अ. १४. अ. १५. अ. १६. अ. १७. अ. १८. अ. १९. अ. २०. अ. २१. अ. २२. अ. २३. अ. २४. अ. २५. अ. २६. अ. २७. अ. २८. अ. २९. अ. ३०. अ. ३१. अ. ३२. अ. ३३. अ. ३४. अ. ३५. अ. ३६. अ. ३७. अ. ३८. अ. ३९. अ. ४०. अ. ४१. अ. ४२. अ. ४३. अ. ४४. अ. ४५. अ. ४६. अ. ४७. अ. ४८. अ. ४९. अ. ५०. अ. ५१. अ. ५२. अ. ५३. अ. ५४. अ. ५५. अ. ५६. अ. ५७. अ. ५८. अ. ५९. अ. ६०. अ. ६१. अ. ६२. अ. ६३. अ. ६४. अ. ६५. अ. ६६. अ. ६७. अ. ६८. अ. ६९. अ. ७०. अ. ७१. अ. ७२. अ. ७३. अ. ७४. अ. ७५. अ. ७६. अ. ७७. अ. ७८. अ. ७९. अ. ८०. अ. ८१. अ. ८२. अ. ८३. अ. ८४. अ. ८५. अ. ८६. अ. ८७. अ. ८८. अ. ८९. अ. ९०. अ. ९१. अ. ९२. अ. ९३. अ. ९४. अ. ९५. अ. ९६. अ. ९७. अ. ९८. अ. ९९. अ. १००. अ.

शुचिमशब्दार्थसंबन्धवादिनां तु युक्तिविदामनुमसिद्ध एवायं व्यञ्जकमात्र-
शब्दानामर्थान्तराणामिव निर्विरोधश्चेति न प्रतिशेप्यपदनीमवतरति-
चाचकत्वे हि तार्किकाणां विप्रतिपत्तयः प्रवर्तन्ताम् किमिदं स्वामात्रिक-
शब्दानामाहोस्वित्तामयिकमित्याद्याः । व्यञ्जकत्वे तु तद्वृत्तमाविनि भा-
वान्तरासाधारणे लोकरूपसिद्ध एवानुगम्यमाने को विमतीनामवतरः । अलो-
किके क्षथे तार्किकाणामभिनिवेशाः प्रवर्तन्ते न तु लौकिके । न हि नी-
लमधुरादिव्यशेषलोकेन्द्रियगोचरे बाधरहिते तत्र परस्परं विप्रतिपत्ता
दृश्यन्ते । नहि बाधरहितं नीलं नीलमिति वृषन्नपरेण प्रतिपिष्यते नैत-
न्नीलं पीतमेतदिति । तथैव व्यञ्जकत्वं वाचकानां शब्दानामवाचकानां च
गीतध्वनीनामशब्दरूपाणां च चेशादीनां यत्सर्वेषामनुमसिद्धं तत्केनाभि-
श्रूयते (पश्यते ?) । अशब्दमर्थ रमणीयं हि सूचयन्तो व्याहारास्तथा
जरुत्वयोः । अपिचापदे तु तेरपि व्यापारान्तरमभ्युपगतमेव । एतच्च प्रपञ्चोदयोते वितत्य-
निरूपितम् । एवं वाच्यविदां पदविदां चागमिविषयत्वं प्रदर्श्य प्रमाणतरवविदां ता-
र्किकाणामपि न युक्तात्र विमतिरिति दर्शयितुमाह—कृत्रिमेति । कृत्रिनः संकेत-
मात्रस्वभावः परिकल्पितः शब्दार्थयोः संबन्ध इति ये वदन्ति नैयायिकयोगदादयः । य-
थोक्तम्—न सामवायिकत्वाच्छब्दार्थप्रत्ययस्येति तथा शब्दार्थसंकेतितं प्रादुरिति । अ-
र्थान्तराणामिति दीपादीनाम् । नन्वनुभवेन द्विचन्द्राद्यापि सिद्धं तेषां विमतिपदमित्याश-
ङ्क्याह—निर्विरोधश्चेति । अविवक्षितो विरोधो यस्य विरोधो सौपकान्यको द्वितीयेन
ज्ञानेन यस्य । तेनानुभविद्वयाबाधितधेलभं । अनुभवमिदं च न प्रतिशेप्यं यथा वा-
चकत्वम् । ननु तत्राप्येवा विमतिः । नैतन् । नहि वाचकत्वे सा विमतिः, अपि तु वा-
चकत्वस्य नैसर्गिकत्वकृत्रिम-वार्त्ता । तदाह—वाचकत्वे हीति । नन्वेव व्यञ्जकत्व-
स्यापि धर्मान्तरमुपेन विप्रतिपत्तिविषयतापि स्यादित्याशङ्क्याह—व्यञ्जकत्वे स्थितिः ।
भायान्तेरति । आक्षिप्तोच्चादे माकेतिकत्वं चक्षुरादि तैम्यायोग्यतेति दृष्टा काम-
मस्तु सशयः शब्दस्याभिधेयप्रकाशने व्यञ्जकत्वं तु यादवमेकरूपं भावान्तरेषु तादगेव प्र-
कृतेऽपीति निर्विदिकरूपे क सशयस्यावकाश इत्यर्थः । नैतन्नोत्तमिति नीले हि न विप्रति-
पत्तिः । अपि तु प्रापानिकमिदं पारमाणवमिदं ज्ञानमात्रमिदमिति तुच्छमिति तन्वष्टौ लो-
१. विप्रतिपत्तयः । वाचकानामिति । ध्वन्युदाहरणेऽपि भावः । मश-
ति । अभिधाव्यापारेणास्पष्टमित्यर्थः । रमणीयमिति । यद्रोप्यमानतयेव सु-
'हि' ग. १. 'निवेश प्रवर्तते' ग. ३. 'दृश्यते' ग. ४. 'व्यवहारास्तथा व्यवहा-
नेष्व' क-ख.

१. 'शब्द-संकेतानां' क-ख. २. 'न च विमत्यापदने' क-ख. ३. 'वा बो-
क-ख. ४. 'च प्रक्षेप्यं' क-ख. ५. 'कल्याणादिर्बोध्यतेति' क-ख.

व्यापारनियन्ताश्च विदग्धपरिपत्यु विविधा विभाव्यन्ते । ताम्रपद्मास्रतामा-
त्मनः परिहरन्कर्मभिसंदधीत सचेताः (ब्रूयान्) अस्त्येभिसंधानायसरे
व्यञ्जकत्वं शब्दानां गमकत्वं तच्च लिङ्गत्वमतश्च व्यङ्ग्यप्रतीतिर्लिङ्गिप्रतीति-
रेवेति लिङ्गलिङ्गिभाव एव तेषां व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो नापरः कश्चिन् । अ-
तश्चेतदयम्येव बोद्धव्यम् । यस्माद्वक्त्रभिप्रायापेक्षया व्यञ्जकत्वमिदानीमेव
त्वया प्रतिपादितम् । वक्त्रभिप्रायस्यानुमेयरूप एव । नन्वेवमपि यदि नाम
स्याचरिन् नश्चिप्यम् । वाचकत्वगुणवृत्तिव्यतिरिक्तो व्यञ्जकलक्षणः शब्द-
व्यापारोऽस्तीत्यस्माभिरभ्युपगतम् । तस्य चेयमपि न आचरति । तद्धि
व्यञ्जकत्वं लिङ्गत्वमस्य अन्यद्वा । सर्वथा प्रसिद्धशब्दप्रकारविलक्षणत्वं
शब्दव्यापारविषयत्वं च तस्यास्तीति नास्त्येवावयोर्विवादः । न पुनरयं
परमार्थो यद्यञ्जकत्वं लिङ्गत्वमेव सर्वत्र व्यङ्ग्यप्रतीतिश्च लिङ्गिप्रतीतिरेवे-
ति । यदपि स्वपक्षसिद्धयेऽस्य दुष्कमनूदितं त्वया वक्त्रभिप्रायस्य व्यङ्ग्य-
त्वेनाभ्युपगमात्प्रकाशने शब्दानां लिङ्गत्वमेवेति तदेतद्यथास्माभिरभिरितं
तद्विभज्य प्रतिपाद्यते ध्येताम्—द्विविधो विषयः शब्दानाम्—अनुमेयः

प्रतीभक्तीत्यनेन ध्वन्यमानतायामगाधारणप्रतीतिताभ. प्रयोजनमुच्यम् । निबद्धा. प्र-
विद्धा. । तामिति व्यवहारान् व. सचेता अभिसंदधीत । वाचियेतत्परं । उक्षणे तावा-
देता । आत्मनः कर्मभूतस्य बोधद्वयनीयता तस्या परिहारेणोपलक्षितान्ता परिशिष्टी-
रित्यर्थः । अस्तीति । व्यञ्जकत्वं नापह्नुते तत्कल्पनिरिच्छं न भवति । अति तु लिङ्गि-
भाव एवायम् । इदानीमेवेति । जैमिनीयमतोपक्षेपे । यदि नाम स्यादिति ।
प्रतिपादितव्याभ्युपगमेऽपि स्वपक्षलाभश्च निश्चयनीय इत्येवम्—इत्येवेति । इत्यस्य व्या-
पारः संक्षिप्तविषय शब्दव्यापारविषय । अन्ये तु शब्दस्य दो व्यापारस्यास्य विषयो वि-
शेष इत्याहुः । न पुनरिति । प्रतीतितालोवादी लिङ्गिप्रतीतिभावोऽस्योऽपि.....
कृत्यव्यञ्जकभावोऽस्तीति व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावस्य लिङ्गिप्रतीतिभावो व्यापक इति एवं तादा-
त्म्यम् । विषय इति । शब्द उच्यते वाच्यि प्रतिपत्तिप्राप्त्यविवरण इत्युच्यते । तत्र
शब्दप्रत्ययपुंसा अर्थप्रतिपत्तिप्राप्त्या च पुंसादपि विवक्ष्यमानेन तादात्तम् । इत्युच्यते इति.

१. 'इति संदधीत' ग. २. 'अतिपद्य' ग. ३. 'अतिपद्य' ग. ४. 'अ-
तिपद्य' ग. ५. 'अतिपद्य' ग.

१. 'प्रयुक्तप्रतिपत्ति' ग.

श्रुतत्वरूपेण । आलोकादिष्वन्यथा दृष्टत्वात् । तन्मात्वतिपाद्यो विषयः
शब्दानां न श्रुतत्वेन संबन्धी वाच्यत्वात् । यो हि श्रुतत्वेन 'संबन्धी यथा
दर्शितो विषयः सैव न वाच्यत्वेन प्रतीयते अपि त्रौपाधिकत्वेन । प्रतिपा-
द्यं च विषयस्य श्रुतत्वे न द्विपयाणां विप्रतिपत्तीनां लौकिकानां लौ-
किकैरेव क्रियमाणानामभावः प्रसज्येतेति एतद्युक्तमेव । यथा च वाच्य-
विषये प्रमाणान्तरानुगमेन सम्प्रत्यक्षप्रतीतिौ कचिन्क्रियमाणार्था तस्य प्रमा-
णान्तरविषयत्वे सत्यपि न शब्दव्यापारविषयताहानिसादृशव्यवस्थापि ।
वाच्यविषये च व्यङ्ग्यप्रतीतिनां सत्यासत्यनिरूपणस्याप्रयोजनरूपमेवेति
तत्र प्रमाणान्तरव्यापारपरीक्षोपहासायैव मंपद्यते । तस्माद्विप्रतीतिरेव
सर्वत्र व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति न शङ्क्यते वक्तुम् । यस्त्वनुमेयरूपं व्यङ्ग्यविषयं
शब्दानां व्यञ्जकत्वं तद्वनित्यवधारस्याप्रयोजकम् । अपि तु व्यञ्जकत्वल-

कारणेनेति । वशिष्ठा हि वाच्यदेवैस्त्वमिदं श्रुत्वा न भवति । प्रतिपाद्यस्येति । ज-
र्थाव्यङ्ग्यम् । लिङ्गित्येति । अनुमेयात् इत्यर्थः । लौकिकैरेवेति । इच्छायां लोको
न विप्रतिपद्येतेषु न विप्रतिपत्तिमानेव । मनु यदा व्यङ्ग्योऽर्थः प्रविप्रवदादा सत्यनि-
धयोऽस्यानुमानादेव क्रियते इति पुनरन्यनुमेय एतावती । ईदृशः । वाच्यस्यापि हि स-
त्यनिधयोऽनुमानादेव । यदाहुः—'आमवादाविर्वादादगमान्यादनुमानता' इति । न
चैतावदा वाच्यस्य प्रतीतिरानुमानिधी ति तु तद्वत्तत्वं ततोऽधिकं सत्यत्वं तच्चद्व-
त्येति भविष्यति । एतदह—यथा चेत्यादिना । एतद्वानुपपत्त्यर्थं न त्वनेन प्र-
योजनमिति । वाच्यविषये चेति । अप्रयोजकमिति । नहि तेषां वाचयानामभि-
ष्टोमादिवाक्यवत्त्वार्थप्रतिपादनद्वारेण प्रवर्तकत्वात् प्रामाण्यमभिव्यजते । प्रतीतिनाप्रत्य-
यमायित्वात् । प्रतीतिरेव चार्थविक्रमस्यारम्भाया व्युत्पत्त्यस्तत्वात् । एतद्युक्तं सितल
प्राह । उपहासायैवेति । नार्थं सहृदय केवलं श्रुतार्थोपक्रमकर्मसहृदय प्रतीति
परात्मनो नालमित्येव उपहासः । नन्वेवं तर्हि मा भूत्तत्र यत्र व्यञ्जकता तत्र तत्रानुमान-
त्वम्, यत्र यत्रानुमानत्वं तत्र तत्र व्यञ्जकत्वमिति कथमपहृयत इत्याशङ्क्याह—यद्व-
नुमेयेति । तद्वञ्जकं न ध्वनित्युक्तम् । अभिप्रायव्यतिरिक्तव्यव्यापाररहिति भावः ।
नन्वभिप्रायविषय यद्यप्यत्र—'नन्वेवेति' तथेव प्रयोजनं ध्वनित्यवधारण्य तत्कि-
मर्थं तत्पूर्वमुपक्षिप्तमित्याशङ्क्याह—अपि तिष्ठति । एतदेव गीर्ध्रिय निरूपयति—

१. 'तेषां संबन्धी' क. ख. २. 'अर्था' ग. ३. 'यमनेन' क. ख. ४. 'कार्य' ग.

५. 'वाच्यव्यङ्ग्य' क. ख. ६. 'सत्यत्वागलननिरूपणाप्रयोजक' ग. ७. 'सत्यं' क. ख.

१. 'हीनस्य सत्यनिधयो' ग. २. 'इत्याह—' क. ख.

क्षणः शब्दानां व्यापार औत्पत्तिकशब्दार्थसंबन्धवादिनाप्यभ्युपगन्तव्य इति प्रदर्शनार्थमुपन्यस्तम् । तद्वि व्यञ्जकत्वं कदाचिद्विहितत्वेन कदाचिद्रूपान्तरेण शब्दानां वाचकानामवाचकानां च सत्त्वादिभिरवतिशेष्यमित्ययमस्माभिर्युक्त आरब्धः । तदेवं गुणवृत्तिवाचकत्वादभ्यः शब्दप्रकारेभ्यो नियमेनैव तावद्विलक्षणं व्यञ्जकत्वम् । तदन्तःपातित्वेनापि तस्य न ग्रहादभिधीयमानमेतद्विशेष्यस्य ध्वनेर्यत्प्रकाशनं विप्रतिपत्तिनिरासाय सहृदयव्युत्पत्तये वा तत्क्रियमाणमनतिसंधेयमेव । न हि सामान्यमात्रलक्षणेनोपयोगिविशेषलक्षणां प्रतिक्षेपः शक्यः कर्तुम् । एवं हि सति सधामात्रलक्षणे कृते सकल-सद्वस्तुलक्षणां पौनरुक्त्यप्रसङ्गः । तदेवम्—

विमतिविषयो य आसीन्मनीषिणां सततमैविदितसतत्त्वः ।

ध्वनिसंज्ञितः प्रकारः काव्यस्य व्यञ्जितः सोऽयम् ॥ ३४ ॥

तंज्योति । यत्र हि कचिदनुमानेनाभिप्रायादौ कचित्प्रत्यक्षेण दीपालोकादौ कचित्कारणेन गीतध्वन्यादौ कचिदभिधया विवक्षितान्यपरवाच्यादौ कचिद्वृत्त्या विवक्षितवाच्ये-
ऽनुपपन्नं व्यञ्जकत्वं दृष्टं तत् एव तेभ्यः तत्त्वैर्भ्यो विलक्षणमस्य रूपं (न) विध्यति । तदाह—रूपान्तरेणेति । ननु प्रतिदस्य किमर्थं रूपसंज्ञेयः कियते । अभिप्रायव्यापारगुणवृत्त्यादेस्तस्यैव सामान्यन्तरोपनिपाताद्यद्विशिष्टं रूपं तदेव वैकमुष्पतामिलाश-
ब्दाह—तदन्तरिति । (तदन्तःपातित्वेऽपीति) न त्वं सर्वविशेषाभिधेयत्वात् इति भावः । विप्रतिपत्तिलाघविशेषो भावतीति । व्युत्पत्तिः सशयाज्ञाननिरासः । न हीति । गुणवृत्तिवाचकादयः सामान्यलक्षणम् उपयोगेषु विशेषेषु यानि लक्षणानि तेषाम् । उप-
योगपदेन काव्यदन्तादीनां व्युदासः । एवं हीति । सामान्यप्रपदार्थसङ्केतितसत्त्वैर्भ्यो नैव द्रव्यगुणकर्मणां लक्षितत्वाच्छुनिसमूहायुर्वेदधनुर्वेदप्रभृतीनां सकललोकयात्रोपयोगि-
नामनारम्भः स्यादिति भावः । विमतिविषयत्वे हेतुरविदितसतत्त्व इति । भेदएवावमर्श-
नादत्र न वक्ष्यचिद्विमतरेतस्मात्प्रत्यक्षगृहीति प्रतिपादयितुमासीदित्युक्तम् । एवं यत्किं-
चिद्वनेरासीत्यर्थं भेदोपभेदमहितं यच्च व्यञ्जकभेदमुत्तेन रूपं तत्तत्त्वं प्रतिपाद्य प्रणभूते व्य-
ञ्ज्यव्यञ्जकभावमेकप्रपदकेन शिष्यबुद्धौ विनिवेशयितुं व्यञ्जकवादम्भानं रचितमिति ध्वनिं प्रति-
यद्वक्तव्यं तदुक्तमेव । अधुना तु गुणीभूतोऽयं व्यञ्ज्यः कविवाचः पविप्रयतीत्यमुना द्वारेण

१. 'पातित्वेऽपि तस्य ग्रहादभिधेयमार्तं तद्विशेष्यस्य ध्वने' क-ख. २. 'अभिसंधेय-
मेव' क-ख. ३. 'अभिप्रायविषय' क. ख.

१. 'तदपीति' ग. २. 'कचिदभिधेयार्तं कचिद्विवक्षितान्य' क-ख. ३. 'व्यञ्जकत्वं'
क-ख. ४. 'ज्ञान' क. ख. ५. 'अन एवाधुनात्र' क. ख. ६. 'शिष्यबुद्धिं निवे' क-ख.

क्षणः शब्दानां व्यापार औत्पत्तिकशब्दार्थसंबन्धवादिनाप्यभ्युपगन्तव्य इति प्रदर्शनार्थमुपन्यस्तम् । तद्धि व्यञ्जकत्वं कदाचिद्विशिष्टत्वेन कदाचिद्रूपान्तरेण शब्दानां वाचकानामवाचकानां च सर्वत्रादिभिरप्रतिशेष्यमित्ययमन्त्याभिर्यत्र आरब्धः । तदेवं गुणवृत्तिवाचकत्वादिभ्यः शब्दप्रकारेभ्यो नियमेनैव तावद्विलक्षणं व्यञ्जकत्वम् । तदन्तःपातित्वेनापि तस्य न ग्रहादभिधीयमानमेतद्विशेष्यस्य ध्वनेर्यत्प्रकाशनं विप्रतिपत्तिनिरासाय सहृदयद्युत्पत्तये वा तत्क्रियमाणमनतिसंधेयमेव । न हि सामान्यमात्रलक्षणेनोपयोगिविशेषलक्षणानां प्रतिशेषः शक्यः कर्तुम् । एवं हि सति सत्तामात्रलक्षणे कृते सकल-सद्वस्तुलक्षणानां पौनरुक्त्यप्रसङ्गः । तदेवम्—

विमतिविषयो य आसीन्मनीषिणां सततमविदितसत्त्वः ।

ध्वनिसंक्षितः प्रकारः काव्यस्य व्यञ्जितः सोऽयम् ॥ ३४ ॥

तद्वीति । यत्र हि क्वचिदनुमानेनाभिप्रायाद् क्वचित्प्रत्यक्षेण दीपालोकादी क्वचिन्कारणेन गीतध्वन्यादी क्वचिदभिधया विवक्षितान्यपरवाध्यादी क्वचिद्वृत्तवृत्त्या विवक्षितवाच्ये-
ऽनुश्रवमाणं व्यञ्जकत्वं दृष्टं तत्र एव धेभ्यः सर्वेभ्यो विलक्षणमस्य रूपं (न) सिध्यति । तदाह—रूपान्तरेणेति । ननु प्रसिद्धस्य किमर्थं रूपसंकोचः कियते । अभिधाव्यापार-
गुणवृत्त्यादेस्तत्सर्वं सामान्यलक्षणोपनिपाताद्यद्विशिष्टं रूपं तदेव व्यञ्जकमुत्थानमित्याश-
ङ्क्याह—तदन्तरिति । (तदन्तःपातित्वेऽपीति) न त्वयं सर्वविशेषाभिधेयस्याम इति भावः । विप्रतिपत्तिनाद्यविवेको नास्तीति । व्युत्पत्तिः सप्रत्ययज्ञाननिरासः । न हीति ।
गुणवृत्तिवाचकत्वादयः सामान्यलक्षणम् उपयोगेषु विशेषेषु यानि लक्षणानि तेषाम् । उप-

व्युत्पत्तिः । एवं हीति । सामान्यत्रिपदार्थसहेतितमत्वेत्यने-
लक्षितत्वाद्युत्पत्तिस्त्वानुवैदधनुर्वेदप्रभृतीनां मन्त्रलोकाद्याप्रोपयोगि-
त्यारिति भावः । विमतिविषयत्वे हेतुविरहितमनस्य इति । भेदएवावमर्श-
कस्याविद्वन्निर्देयमात्रलक्षणान्प्रभृतीनि प्रतिपादयितुमाप्नोदित्युक्तम् । एवं यत्कि-
मेदोपभेदमहा । यत्र व्यञ्जकभेदमुत्प्रेष्य रूपतन्त्रं प्रतिपाद्य प्राणभूतं व्य-
ञ्जकं चिन्तित्वमुदीर्य विनिवेशयितुं व्यञ्जकत्वादधाने रचिनमिति ध्वनिं प्रति
तदुक्तमेव । अधुना तु गुणाभूतोऽयं व्यञ्जक इतिवाच्यं परिश्रयस्तीत्यमुना द्वारेण

‘पातित्वेऽपि तस्य ग्रहादभिधेयमानं नद्विशेष्यस्य ध्वने’ क-ख. २. ‘अभिसंधेय-

१. ‘अभिप्रायविषय’ क. ख.

‘तदर्पति’ ग. २. ‘क्वचिदभिधेयादी क्वचिद्विवक्षितान्य’ क-ख. ३. ‘व्यञ्जकत्वं’

४. ‘ज्ञान’ क. ख. = ‘जन एवाधुनात्र’ क. ख. ६. ‘शिष्यबुद्धिषु विवे’ क-ख-

प्रकारोऽन्यो गुणीभूतव्यङ्ग्यः काव्यस्य दृश्यते ।

यत्र ध्वङ्गान्वये वाच्यचारुत्वं स्यात्प्रकर्षयत् ॥ ३५ ॥

व्यङ्ग्योऽर्थो ललनालावण्यप्रसूयो यः प्रतिपादितस्तस्य प्राधान्ये ध्वनिरित्युक्तम् । तस्यैव तु गुणीभावेन वाच्यचारुत्वप्रकर्षे गुणीभूतव्यङ्ग्यो नाम काव्यप्रभेदः प्रकल्प्यते । तत्र वस्तुमात्रस्य व्यङ्ग्यस्य तिरस्कृतवाच्येभ्यः शब्देभ्यः प्रतीयमानस्य कदाचिद्वाच्यरूपमात्मार्थपेक्षया गुणीभावे सति गुणीभूतव्यङ्ग्यता । यथा—

‘लावण्यमिन्दुरपरैव हि केयमत्र

यत्रोत्पलानि दक्षिणा सह संलभन्ते ।

उन्मज्जति द्विरदकुम्भतटी च यत्र

यत्रापरे कदलिच्छाण्डमृणालदण्डाः ॥’

अतिरिक्तवाच्येभ्योऽपि शब्देभ्यः प्रतीयमानस्य व्यङ्ग्यस्य कदाचिद्वाच्यप्राधान्येन चारुत्वापेक्षया गुणीभावे सति गुणीभूतव्यङ्ग्यता । ययो-

नन्वयमत्र समर्थविबुधा—प्रकार इति । व्यङ्ग्येनान्वयो वाच्यस्योपचार इत्यर्थः । प्रतिपादित इति । प्रतीयमान पुनरप्येवं इत्यत्रोपनिषि । ‘यथापि शब्दो वा’ इत्यत्रा-

... ३ ३१ ॥ ३५ ॥ अत्र वाच्योपचार इति । व्यङ्ग्येनान्वयो वाच्यस्योपचार इत्यर्थः । प्रतिपादित इति । प्रतीयमान पुनरप्येवं इत्यत्रोपनिषि । ‘यथापि शब्दो वा’ इत्यत्रा-

क्षणः शब्दानां व्यापार औत्पत्तिकशब्दार्थसंबन्धवादिनाप्यभ्युपगन्तव्य इति प्रदर्शनार्थमुपन्यस्तम् । तद्धि व्यञ्जकत्वं कदाचिद्विशिष्टत्वेन कदाचिद्रूपान्तरेण शब्दानां वाचकानामवाचकानां च सर्वेवादिभिरप्रतिशेष्यमित्ययमस्माभिर्वन्न आरब्धः । तदेवं गुणवृत्तिवाचकत्वादिभ्यः शब्दप्रकारेभ्यो नियमेनैव तावद्विलक्षणं व्यञ्जकत्वम् । तदन्तःपातित्वेनापि तस्य न ग्रहादभिधीयमानमेतद्विशेष्यस्य ध्वनेर्यत्प्रकाशनं विप्रतिपत्तिनिरासाय सहृदयव्युत्पत्तये वा तत्क्रियमाणमनतिसंशेयमेव । न हि सामान्यमात्रलक्षणेनोपयोगिविशेषलक्षणां प्रतिषेधः शक्यः कर्तुम् । एवं हि सति सत्त्वमात्रलक्षणे कृते सकल-सद्वस्तुलक्षणानां पौनरुक्त्यप्रसङ्गः । तदेवम्—

विमतिविषयो य आसीन्मनीषिणां सततमैविदितसतत्त्वः ।

ध्वनिसंज्ञितः प्रकारः कान्यस्य व्यञ्जितः सोऽयम् ॥ ३४ ॥

संज्ञोति । यत्र हि कचिदनुमानेनाभिप्रायादी कचित्प्रत्यक्षेण दीपालोकादी कचिन्कारणेन गीतश्रव्यादी कचिदभिधया विवक्षितान्यपरवाच्यादी कचिद्गुणवृत्त्या विवक्षितवाच्ये-ऽनुगुण्यमाणं व्यञ्जकत्वं दृष्टं तत एव तेभ्यः सर्वेभ्यो विलक्षणमस्य रूपं (न) सिध्यति । तदाह—रूपान्तरेणेति । ननु प्रविद्धस्य किमर्थं रूपमगोच-रिष्यते । अनिघाव्यापा-रणगुणवृत्त्यादेस्तस्यैव सामान्यनरोपनिपाताद्यदिमिष्टं रूपं तदेव व्यक्तमुच्यतामित्याह—तदन्तरिति । (तदन्तःपातित्वेऽर्पति) न तत्र सर्वाविद्येयानिपेक्ष्याम इति भावः । विप्रतिपत्तिस्मादभिव्येष्टेयं नास्तीति । व्युत्पत्तिः भगवद्भाननिरासः । न हीति । गुणवृत्तिवाचकादयः सामान्यलक्षणम् उपयोगिषु विशेषेषु यानि लक्षणानि तेषाम् । उप-योगपदेन काकदन्तादीनां व्युदासः । एवं हीति । सामान्यविषयार्थसंज्ञितसतत्त्वने-नैव द्रव्यगुणकर्मणा लक्षितत्वाच्छ्रुतिस्मृत्यायुर्वेदधनुर्वेदप्रमृतीनां सकललोकाग्रोपयोगि-नामनारम्भ-स्यादिति भावः । विमतिविषयस्य हेतुरविदितमतस्य इति । अतएवावमर्श-नादत्र न कस्याचिद्विमतिरेनस्मात्क्षुण्णान्प्रमृतीनि प्रतिपादयितुमासीदित्युक्तम् । एवं यद्वि-चिद्वनेरान्मायारूपं भेदोपभेदमहितं यच्च व्यञ्जकभेदमुत्प्रेत रूपं तत्सर्वं प्रतिपाद्य प्राणभूतं व्य-क्त्यव्यञ्जकभावमेव प्रपद्ये न शिष्यबुद्धौ विनिवेशयितुं व्यञ्जकवादस्थानं रचितमिति ध्वनिं प्रति यदुक्तव्यं तदुक्तमेव । अधुना तु गुणाभूतोऽयं व्यञ्जक-कविवाच-परिप्रयत्नीत्यमुना द्वारेण

१. 'पातित्वेऽपि तस्य ग्रहादभिधेयमानं तद्विशेष्यस्य ध्वने.' क-ख. २. 'अभिसंशेय-मेव' क-ख. ३. 'अभिप्रायविषय' क-ख.

१. 'तदर्पति' ग. २. 'कचिदभिधेयादी कचिद्विवक्षितान्य' क-ख. ३. 'व्यञ्जकत्वं' क-ख. ४. 'इत' क-ख. ५. 'अत एवाधुनात्र' क-ख. ६. 'शिष्यबुद्धिषु निवे' क-ख.

दाहाम् 'अनुगमगती मोक्षा' इत्येवमादि । तस्मै न यत्प्रशङ्गा प्रकाशी-
कृतेन गुणभावाः । यथोदाहृतम्—'मत्केनकाव्यमनम' इत्यादि । एतादि-
रूपग्रन्थस्य गुणीभावे रमार्थवन्कारो दर्शितः । तेन च तेषामाधिकारि-
कत्वात्प्रायेऽस्या गुणीभावे विनाशमसम्भूयानुयायिगजान् । अत्रयान्वंका-
रस्त गुणीभावे दीप्तकारिणिभ्यः । तथा—

प्रगन्तव्यमस्मीरपदाः काव्यवन्ताः गुणान्हाः ।

ये च तेषु प्रकाशेऽयमेवं योग्यः गुणेष्वस्य ॥ ३६ ॥

ये चेते परिमितशरूपा अपि प्रकाशमानास्तथा रमणीयाः सन्तो निरे-

रीहृत्तनदीरिदयेवमुक्तिरिति नद्वयत्वात् । तत्रापि श्लोकप्रकारेणैव योजनम् । यदि वा नदीम-
निधौ आनावतीनेयुक्तिरिति यथा । तत्रैषा तावदस्म्यमुणेनेयवति व्यापारादुक्तता व्यङ्ग्यम् ।
उदाहृतमिति । एतच्च प्रथमोत्प्रेषण एव निश्चितम् । अनुगतशब्दस्य चामिच्छायेनदुपर-
क्षत्वंलक्षणया सावयवसद्व्यङ्ग्यार्थानिर्वाहप्रशयेनालम्बननिरस्तुतवाच्यत्वमुक्तम् । तस्यै-
वेति वस्तुमात्रस्य । रसादीति । आदिशब्देन भावादय रम्यच्छब्देन प्रेयस्निप्रवृत्तयोऽलं-
कारा उपलक्षिताः । नन्वत्रार्थे प्रधानभूतस्य रसादेः कथं गुणीभावः, गुणीभावे वा कथम-
चादत्वं न स्यादित्याशङ्क्य प्रत्युत सुन्दरता भवतीति प्रविष्टदृष्टान्तमुनेन दर्शयति—तत्र
येति । रसवशात्कलकारनिषेधः । एवं वस्तुनो रसादेः गुणीभावं प्रदर्शयितुंकाव्यमनोऽपि
तृतीयस्य व्यङ्ग्यप्रकारस्य न दर्शयति—व्यङ्ग्यचालंकारस्येति । उपमादेः । एवं प्र-
कारप्रयस्यापि गुणीभावः । बहुतरलव्यव्यापकतास्येति दर्शयितुमाह—तथेति ।

प्रमत्तान् प्रमादगुणवोगाद्भोगाणि च व्यङ्ग्यवापयत्कृत्वा उदाहृतं वेपु । मुलावहा इति चार-
स्वहेतु । तत्रायमेव प्रकार इति भावः । सुमेधमेति । यस्त्वेत प्रकाशे तत्र योजयितुं
न शक्तः स परमत्वाकनहृदयभावनामुल्लिखितलोचनोक्तोपहसनीय स्यादिति भावः ।
लक्ष्मी सकलजनप्रभिलाषभूमिदुहिता । जामाता हरिः । यः समस्तभोगापवर्गदानसततो-
द्यमी । तथा गृहिणी यक्षा । यस्याः नमभिलषणीये सर्वस्वित्स्वस्त्युन्यनपहत उपायभावः ।
अमृतमृगाङ्गी च मुनी । अमृतमिह वाङ्मयं । तेन यक्षाश्चानद्विचरणात्पानागुणवसतल-
ब्धाया लक्ष्म्याश्चन्द्रोदयपानगोष्ठगुणभोगलक्षण मुख्य कलमिति त्रैलोक्यमारभूतता प्रती-
यमाना सती अहो कुटुम्ब महोदधेरेन्द्रोदयशब्दाच्च गुणीभावमभ्येति एवं निरलंकारेयुतान-
ताया तुच्छतर्येव भासमानममुनान्न सारेण काव्य पवित्रोक्तमित्युक्तत्वालंकारस्याप्यनेनैव

१ 'रमयदलकारविषयः प्राक्प्रदर्शितः' क-ख. २- 'तत्र च रसानामाधि' क-ख.

३. 'प्रकाशमानवित्तार्थ' क-ख.

१. क-ख-पुस्तकयो 'अलंकारात्मनो' इत्यारभ्य 'गुणीभावः' ... इत्यन्तं पाठ-
खुटितं. २ 'अनुभवति' क-ख. ३ 'निरलंकार' क-ख.

किनां मुखावहाः काव्यवन्धास्तेषु सर्वेष्वेवायं प्रकारो गुणीभूतव्यङ्ग्यो
नाम योजनीयः । यथा—

‘लच्छी दुहिदा जामाउखो हरी तंस परिणिआ गत्रा ।

आमिअमिअइअ न मुआ अहो बुद्धुम्बं महोअहिणो ॥’

वाच्यालंकारवर्गोऽयं व्यङ्ग्यांशानुगमे सति ।

प्रायेणैव परां छापां विभ्रल्लक्ष्ये निरीक्ष्यते ॥ ३७ ॥

वाच्यालंकारवर्गोऽयं व्यङ्ग्यांशस्यालंकारस्य वस्तुमात्रस्य यथायोगम-
नुगमे सति च्छायातिशयं विभ्रल्लक्षणकारैरेकदेशेन दर्शितः । स तु त-
थारूपः प्रायेण सर्वे एव परीक्ष्यमाणो लक्ष्ये निरीक्ष्यते । तथा हि वीप-
कसमासोक्त्यादिवदन्येऽप्यलंकाराः प्रायेण व्यङ्ग्यालंकारवस्तुन्तरसंस्पर्-
शिनो दृश्यन्ते । यतः प्रथमं तावदतिशयोक्तिगर्भता सर्वालंकारेषु शक्य-
क्रिया । कृतैव च सा महाकविभिः कामपि काव्यच्छविं पुष्पतीति कथं
प्रतिशययोगिता स्वविषयीचित्येन क्रियमाणा सती काव्ये नोत्कर्षमाव-
हेत् । भामहोनाप्यतिशयोक्तिलक्षणे यदुक्तम्—

य एवमस्मिन्नि दृश्यति—वाच्येति । अणुत्वं गुणत्वमत्र । एकदेशेनेति । एकदेश-
विवर्तित्वपक्षमेव दर्शितम् । एकदेशविवर्तिन्याके ‘एकदेशेस्त्वस्मिन् शरदीव शरो-
दृषाः’ इत्यत्र दृशानां वैचारत्वं प्रतीयमानं..... प्राक्तमलंकारसंबन्धेन दर्शितं ...
तावदमुना हारेण सूचिनोऽयं प्रकार इत्यर्थः । अन्ये त्वेकदेशेन वाच्यविभागैश्चि-
न्मन्त्रेणासनुद्भिन्नमेव व्याचक्षिरे । व्यङ्ग्यं च यदलंकारान्तरं च वस्तुन्तरं च
तत्कर्मण एवामन संस्काराव चिप्यन्तीति ते तथा । महाकविभिरिति कान्ति-
दागारिभिः । काव्यसौभां पुष्पतीति यदुक्तं तत्र हेतुमाह—कथं हीति । हि-
शब्दो हेतौ । अतिशययोगिता कथं नोत्कर्षमावहेत् । काव्ये वास्तव्येवासी प्रकार
इत्यर्थः । स्वविषये यदीचितं तेन चेदृश्यस्थितेन तावदतिशयोक्ति कविः करोति ।
यथा भोन्दुराजस्य—यद्विभ्रमं विलोकितेषु बहुजो नि रमेमनी लोचने यद्वाश्रान् द-
रिद्रिनि प्रतिदिनं लंकाविजनीनालवत् । कूर्वाकाण्डविदम्बकश्च विविधो यतरागिमा

१. ‘पूआ’ क-ख. २. ‘व्यङ्ग्यस्यांशस्यालंकारस्य वा यथायोगं’ ग. ३. ‘व्यङ्ग्यालं-
कारान्तरसंस्पर्शं’ क-ख.

१. ‘गुणमात्रम्’ ग. २. क-ख-पुस्तकयो ‘यथास्वं’ इत्यारम्भे ‘दर्शितं .....’
इत्यन्तः पाठो नास्ति. ३. ‘एकदेशेन स्वात्मनः’ क-ख. ४. ‘सोम्यता’ ग. ५. ‘केचिन्नि’
क-ख. ६. ‘यत्’ क-ख.

‘संगा सयत्र वक्रोक्तिरनयायों विभाज्यते ।

यत्रोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलंकारोऽनया विना ॥’ इति ।

तत्रातिशयोक्तिर्यमलंकारमधितिष्ठति कविप्रतिभावशातस्य चाख्याति-
शययोगोऽन्यस्य त्वलंकारमात्रतवेति सर्वालंकारशरीरस्वीकरणयोरप्यत्रेनाभे-
दोपचारात्सैवे सर्वालंकाररूपेत्ययमेवायोंऽवगन्तव्यः । तस्याश्चालंकारान्तरसं-
कीर्णत्वं कदाचिद्वाच्यत्वेन कदाचिद्व्यञ्ज्यत्वेन । व्यञ्ज्यत्वमपि कदाचित्त्रा-

गङ्गयोः शृङ्गे यूनि सर्वाङ्गानाम् वनिताम्वरेण धेयमिति ॥’ अत्र हि भगवतो मन्मथ-
पुत्रः सौभाग्यनिरय संभाष्यन एवायमतिशय इति तत्काव्ये लोकोत्तरेण शोभोऽस्ति ।
अनौचित्येन तु शोभा लीयत एव । यथा—‘अन्यं निर्मितमारासमनालोर्ध्वं वैरमा ।
इदमेतन्निध भाषि भवत्सा लनवृम्भगम् ॥’ इति । नन्वतिशयोक्ति सर्वालंकारेण व्यञ्ज्य-
तयान्तर्लानैवास्ति इति यदुक्तं तत्कथम् । यतो भामहोतिशयोक्तिं सर्वालंकारमामान्य-
रूपामवादीत् । न च सौमान्यं शब्दविशेषप्रतीते पृथग्भूततया पश्चान्नतत्वेन च्छास्तीति
कथमस्य व्यङ्ग्यत्वमित्यादादुहाह—भामहेनेति । भामहेन यदुक्तं तत्राप्ययमेवायोंऽव-
गन्तव्य इति दूरेण सूच्यः । किं तदुक्तम्—सैपेति । यातिशयोक्तिर्लभिता सैव सर्वा
वक्रोक्तिरलंकारप्रकारः सर्व । ‘वक्राभिधेयशब्दोक्तिरिष्टा वाचामलंकृति’ इति वचनात् ।
शब्दस्य हि वक्रता अभिधेयस्य च वक्रता लोकोत्तरेण रूपेणावस्थानमित्ययमेवानालं-
कारस्यालंकारान्तरभावः । लोकोत्तरेण चैवानिशयः । तेनानिशयोक्तिं सर्वालंकारसा-
मान्यम् । तथा शून्यशयशयोक्त्यर्थं सकलवनापभोगपुरार्थाकृतोऽपि विचित्रतया भा-
व्यते । तथा प्रमदोद्यानार्थिभाक्ता नीयते विशेषेण च भाव्यते रगसर्वाक्रियत इति ।
(तावत्तदोक्तं कोऽमायस्याह—अभेदोपचारान्सैवालंकाररूपेति ।) उपचारे प्रयो-
जनमाह—अतिशयोक्तिरित्यादिना । अयं भावः—यदि तावदतिशयोक्ते सर्वालंकारेषु सामान्यरूपता
सा ताई तादात्म्यपर्यवस्यमायिनोति तद्यनिरिक्तो नैवालंकारो दृश्यत इति कविप्रतिमानं न
तत्रापेक्षणीयं स्यात् । अलंकारमात्रं च न किंचिदुच्यते । अथ सा काव्यजीवितत्वेन तु
विश्लिष्टा । तथाप्यनौचित्येनापि निवच्यमाना तथा स्यात् । औचित्यवती जीवितमिति
चेत् औचित्यनिवन्धन रसभावादौ मुक्त्वा नान्यत्किंचिदस्तीति तदेवान्नर्भानि मुख्यं
जीवितमित्यव्युपगमन्तव्यं न ॥ मा । एतेन यदाहुः केचित्, औचित्यपटितमुन्दरशब्दार्थ-
मये काव्ये किमन्येन वनिताम्वृतेन कल्पितेनेति सूचयन्मेव ध्वनिगद्वाद्याभ्युपगमसाक्षि-
भूतं मन्यमाना प्रत्युक्ता । तस्मान्मुख्यार्थवाधादुपचारे च निमित्तप्रयोजनसद्वादाभेदोप-

१. ‘सैवालंकार’ क.ख.

१ ‘दृष्टे’क.ख. २ ‘सामान्यशब्दात्’क.ख. ३ ‘कोऽमायर्थ’क.ख. ४. ‘अन्तर्यामि’ग.

लक्ष्यते । तदेवं व्यङ्ग्यांशसंस्पर्शे सति चारुत्वातिराययोगिनो रूपरादयो-
ऽलंकाराः सर्व एव गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य मार्गः । गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं च तेषां
तथाजातीयानां सर्वेषामेवोक्तानुक्तानां सामान्यम् । तद्विशेषे सर्व एवैते
मुख्यशिता भवन्ति । एकैकस्य रूपविशेषक्यनेन तु सामान्यलक्षणरहितेन म-
तिपादपाठेनैव शब्दा न शक्यन्ते तत्त्वतो निर्वाणम् । आनन्त्यात् । अ-
नन्ता हि बाह्यिकरूपास्तत्प्रकारा एव चालंकाराः । गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य च
प्रकारान्तरेणापि व्यङ्ग्यार्थानुगमलक्षणेन विषयत्वमस्त्येव । तदप्यं ध्वनि-

[illegible][illegible]

9. 2004年4月，15日，電報：1594-1595，V. 1，11
電報，V. 11，11。

अर्थान्तरगतिः काका या चैषा परिदृश्यते ।

सा व्यङ्ग्यस्य गुणीभावे प्रकारमिममाश्रिता ॥ ३९ ॥

या चैषा काका कचिदर्थान्तरप्रतीतिर्दृश्यते सा व्यङ्ग्यस्यार्थस्य गुणीभावे सति गुणीभूतव्यङ्ग्यलक्षणं काव्यप्रभेदमाश्रयते । यथा—‘तस्या भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः’ । यथा वा—

‘आम असइओ ओरम पइव्वए ण तुए मलिणिअं सीलम् ।

किं उण जणस्स जाम व्व चन्दिलं तं ण कामेमो ॥’

नवनवरूपतया प्रतिक्षणमुन्मिषन्तस्ते केवलेन नान्यप्रत्ययेकान्तावस्थानपूर्वं सर्वेन्द्रियोरस-हारेण भावयितुं शक्या अर्हा उचिताः । यतः केनापि नान्येनोपायेन शब्दव्यतिरूपणाः । गुणीभूतव्यङ्ग्यस्योदाहरणा(प्रकारा)-न्तरमप्याह—अर्थान्तरेति । ‘कच लीत्ये’ इत्यस्य पातो काकुशब्दः । तत्र हि साकाहुनिरौघाङ्कमेव पत्रमानोऽगौ शब्दः.....

‘लीत्यमस्याभिधीयते । यदि वा ईषदर्थे कुशब्दस्य कादेशः । तेन हृदयस्य वस्तु-प्रतीतेरीषद्वृत्तिः काकुः । तथा तत्रार्थान्तरगतिः स काव्यविशेष इमे गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकारमाश्रिताः । अत्र हेतुव्यङ्ग्यस्य तत्र गुणीभाव एव भवति । अर्थान्तरगतिरुपदेनात्र काव्यमेवोच्यते । ततः प्रतीतेरत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं वक्तव्यं प्रतीतिद्वारेण वा काव्यस्य निरूपितम् । अन्ये स्वाहुः—व्यङ्ग्यस्य गुणीभावेऽयं प्रकारः अन्यथा तु तत्रापि स्थितमेवेति तच्चागतम् । काकुप्रयोग एव शब्दस्य स्पष्टत्वेन व्यङ्ग्यस्योन्मीलितस्यापि गुणीभावात् । काकुर्हि शब्दस्यैव कचिद्वर्मेस्त्वेन स्पष्टं ‘गोपैत्रं गरितः सलेसं’ इति, ‘हसन्नेत्रार्पिताहूतं’ इतिवच्छब्देनैवानु-पहीतम् । अत एव ‘मम प्रमिमं’ इत्यादौ काकुशब्दने गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं । धैर्योक्तत्वेन तदाभिमानाश्लोकस्य । स्वया इति, भवन्ति इति, मयि जीवति इति धार्तराष्ट्रा इति साकाहुदामग्रदन्तारप्रथमनोदीपनचित्रिता काहुने सैवाव्योऽयमर्थोऽन्यथमनुयितव्य-त्वमु व्यङ्ग्यमयं स्पृष्टव्यं तेनैवोपहृता गती कोपानुभावरूपा व्यङ्ग्योपपत्तयः वाच्य-स्यैव धने । आमेति । ‘ममामोऽमस्य उपरम पत्रिमवे न त्वया मद्रिनिनं शीतम् । किं पुन वैनस्य जायेव नाशिन न न कामयामहे ॥’ इति च्छाया । आम यताइओ इत्यनुपगम-काकु साकाहुप्रहारा । उपरमेति निराकाहुतया सूचनार्थम् । पत्रिमहेति (पत्रित्रने इति) दीप्ता शिनयागना(१) । त्वया मद्रिनिनं शीतमिति सगद्वराकाहु । किं पुन वैनस्य जायेव मममथ न्याहृता चन्दल नाशिनमेव कामरप्रहृति न कामयामहे इति निराकाहुग्रदो-दाश्रयार्थम् । अत्र हि कथार्थवशादिकानुरक्त्या कुलक्या दृष्टान्तन्याया उपदृश्यमानायाः प्रत्युपहाराः स्यान्मार्गः काकुप्रधानेवेति । गुणीभावं दर्शयितुं शब्दस्य स्पष्टता तात्पर्या-

१. गुणम इत्यङ्गस्य अनुपगमं क-ख.

१. ‘निराकाहुतया’ क-ख. २. ‘मममथ’ ग. ३. ‘मनु’ ग. ४. ‘कामं’ ग. ५. ‘म-द्रिनिनं’ क-ख. ६. ‘मममथ’ ग. ७. ‘गतां’ ग. ८. ‘निर्वृत्तदोहारा’ ग.

चन्द्रमतिरेव हि म्याभिधेयगामर्थाक्षिप्तधाकुसहाया सत्यर्थविरोधप्र-
तिपणितेर्नु वाकुमाश्रम् । विषयान्तरे स्वेच्छार्हेतात्फानुमात्रात्तथाविधार्ध-
प्रतिपत्त्यसंभवात् । न चार्धः फाकुविरोधमहायशब्दध्वोपापोपाख्योऽप्यर्थ-
सामर्थ्यलभ्य इति व्यङ्ग्यरूप एव । वाचकत्वानुगमेनैव तु यदा तद्विशिष्टा
क्षेप्यमनीनिस्तदा गुणीभूतव्यङ्ग्यतया तथाविधार्धपोतिनः फाव्यस्य व्यप-
देशः । व्यङ्ग्यस्य विशिष्टवाच्याभिधायिनो हि गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् ।

प्रभेदस्यास्य विषयो यद्य युक्त्या प्रतीयते ।

विधातव्या सहृदयैर्न तत्र ध्वनियोजना ॥ ४० ॥

संकीर्णो हि कैश्चिदनेर्गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य च लक्ष्ये दृश्यते मार्गः ।
तत्र यद्यस्य युक्तिमहायता तत्र तेन व्यपदेशः कर्तव्यः । न सर्वत्र ध्व-
निरागिणा भवितव्यम् । यथा—

‘पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिदासपूर्वम् ।

मा रजयित्वा वरणी कृताशीर्मात्येन सां निर्वचनं जपान ॥’

ध्वनी—शब्दज्ञानिरिति । कर्तव्यं व्यङ्ग्यत्वं चरमितासाङ्गसाह—स चेति । भ-
धुना गुणीभूतं दर्शयति—वाचकत्वेति । वाचकत्वेऽनुगमो गुणत्वं व्यङ्ग्यव्यञ्ज-
नभावस्य व्यङ्ग्यविशिष्टवाच्याप्रतीत्या । तत्रैव वाच्यस्य प्रधानकर्तृ कल्प्यते । तेन च
तथा व्यपदेश इति वाक्ययोजनायां सर्वत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं । अत एव ‘ममामि कौ-
रवराजं समरे न कोपात्’ इत्यादीं विपरीतलक्षणायाह्वये न साम्यवपरामर्शः । यन्मात्रो-
च्चारणकाल एव ‘न कोपात्’ इति वीर्यारण्यद्वन्द्वमाद्याह्वयानुबलाभिवेधस्य निषिध्यमान-
तदैव युधिष्ठिरमिमन्तुविमामन्तमाह्वयत्वाभिप्रायेण प्रतीयतिरिति मुन्यार्थबाधाधनुसरण-
विप्राभावाद्धो लक्षणाया अवकाशः । ‘दर्शं यजेन’ इत्यत्र तु तथाविधवाक्यायुपायान्तरा-
भावाद्भवतु विपरीतलक्षणा इत्यतमवान्तरेण बहुला । अपुना संकीर्णं विषयं विभजते—
प्रभेदम्येति । युक्त्येति । वाच्यप्रतीतिरेवात्र युक्तिः । पत्युरित्यनेनालक्ष्योपरकस्य
हि चन्द्रमस्य परमागलाभोऽनवरतवाद्यपतनप्रमादवैरिणा न पत्युर्शक्तिरिति यथेष्टानुसृति-
(वर्ति)न्या भान्यमिति शोषदेशः । शिरोविधुता च वा चन्द्रकला तामपि परिभवेति स-
पत्नीलोकापजय उक्तः । निर्वचनमिति । अनेन सखावहित्यभूरीप्यासाध्वसगौमा-
न्याभिमानप्रश्रुति यद्यपि ध्वन्यते तथापि तन्निर्वचनशब्दार्थस्य कुमारीमनोचिन्तयाप्रति-

१. ‘कृतकाकु’ ग. २. ‘न्यापातोऽप्यर्थरहो’ क-ख. ३. ‘सामर्थ्यालभ्यते’ ग. ४. ‘वा-
च्यार्थ’ क-ख. ५. ‘कचित्’ ग. ६. ‘तत्र’ ग-मुल्लके नास्ति. ७. ‘तदनेन’ क-ख.

येथा न ।

‘प्रयच्छतोषैः कुसुमानि मानिनी विपद्गोत्रं दयितेन लम्बिता ।

न किञ्चिद्गूने चरणेन केवलं लिङ्गैस्त बाष्पाकुञ्जलोचना भुवम् ॥’

इत्यत्र ‘निर्वचनं जघान’ ‘न किञ्चिद्गूने’ इति प्रतिषेधपुरेण व्यङ्ग्यस्या-
र्थस्योक्त्या किञ्चिद्विपर्ययीकृतत्वाद्गुणीभाव एव शोभते । यद्वा वक्रोक्तिं
विना व्यङ्ग्योऽर्थस्तात्पर्येण प्रेतीयते तदा तस्य प्राधान्यम् । यथा ‘पूर्व-
वादिनि देवर्षी’ इत्यादौ । इह पुनरुक्तिमङ्ग्यास्तीति वाच्यस्यापि प्राधा-
न्यम् । तस्मान्नात्रानुरणनरूपव्यङ्ग्यव्यनिर्व्यपदेशो विधेयः ।

प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम् ।

धत्ते रसादितात्पर्यपर्यालोचनया पुनः ॥ ४१ ॥

गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि काव्यप्रकारो रसभावादितात्पर्यपर्यालोचनेन पुन-
र्ध्वनिरेव संपद्यते । यथात्रैवानन्तरोदाहृते श्लोकद्वये । यथा च ।

‘दुराराधा राधा भुमग यदनेनापि मृजत-

स्तवेत्तत्प्राणेशाजपनवसनेनाश्रु पतितम् ।

पतितश्रुणस्यार्थस्योपस्कारतां केवलमाश्रयति । उपस्तनस्त्वर्थः शृङ्गाराप्रतापेनीति ।
प्रयच्छतेति । उभेयानि कुसुमानि । कान्तया स्वयं प्रदीनुमशक्यत्वाद्याचिपानीत्यर्थः ।
अस्मदुपाप्यायास्तु इद्यतमानि पुष्पाणि अमुके, गृहाण गृहाणेत्सुचैस्त्वारस्वरेणादराति-
शयार्थं प्रयच्छता । अत एव लम्बितेति । न किञ्चिदिति । एवंविधेषु शृङ्गारादरा-
वसरेषु तानेवार्थं स्मरतीति ज्ञानप्रदर्शनमेवात्र न युक्तमिति साविधमन्युसमारो व्यङ्ग्यो
वचननिषेधस्यैव वाच्यस्य सूच्यारः । तद्वद्वति—उक्तिमङ्ग्यास्तीति । तस्येति व्यङ्ग्य-
स्य । इहेति पत्युरित्यादौ । घाटयस्यापीति । अपिशब्दो भिन्नक्रमः । प्राधान्यमपि
भवति वाच्यस्य रसादपेक्षया ॥ गुणतापीत्यर्थः । अत एवोपसहारे ध्वनिशब्दस्य विरो-
धमुक्तम् । एतदेव निर्वह्यन्त्याव्यान्मन्त्रं ध्वनेरेव परिदीपयति—प्रकार इति । श्लो-
कद्वय इति तुल्यच्छायां यदुदाहनं पत्युरित्यादि तत्रेति । द्वयशब्दादेर्वंवादिनीलस्मानव-
काशः । दुराराधेति । अकालकुपितापि पादपतिते मयि न प्रसीदसि अहो दुरारा-
धापि मारोदीरित्युक्तिपूर्वं प्रियतमेऽधूनि मार्जयसि इयमस्या अभ्युपगमगर्भोक्तिः । सु-

१. ‘तथा’ क-ख. २. ‘न किञ्चिद्’ ग. ३. ‘गुणभाव’ ग. ४. ‘तस्माद्यप्रोक्तिं विना’
क-ख. ५. ‘प्रकाशते तत्र’ क-ख. ६. ‘भ्रमः’ क-ख. ७. ‘रसभावतात्पर्यं’ क-ख.
८. ‘पर्यालोचने स पुनः’ क-ख. ९. ‘पुनरेव ध्वनिः’ ग. १०. ‘यथा तत्रैवोदाहृते’
ग. ११. ‘मृजत.’ क-ख.

१. ‘इत्यास्य’ क-ख.

कठोरं स्वीचेतस्तदलमुपचारीर्विरम हे

क्रियात्कल्याणं वो हरिरनुतयेष्वेवमुदितः ॥'

एवं सिते च 'न्यवारो ह्यमेव' इत्यादिलोके निर्दिष्टानां पदानां व्य-
ङ्ग्यविशिष्टवाच्यप्रतिपादनेऽप्येतद्वाक्यार्थभूतरसापेक्षया व्यङ्ग्यकत्वमुक्तम् ।
न तेषां पदानामर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनिप्रभो विधातव्यः । विवक्षितवा-
च्यत्वात्तेषाम् । तेषु हि व्यङ्ग्यविशिष्टत्वं वाच्यस्य प्रतीयते न तु व्यङ्ग्य-
रूपपरिणतत्वम् । तस्माद्वाक्यं तत्र ध्वनिः पदानि तु गुणीभूतव्यङ्ग्यानि ।
न च केचैते गुणीभूतव्यङ्ग्यान्वेव पदान्यलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेर्ब्यङ्ग्यानि
यावदर्थान्तरसंक्रमितवाच्यानि ध्वनिप्रभेदरूपाण्येव । यथात्रैव श्लोके रावण
इत्यस्य ध्वनिप्रभेदान्तररूपस्य व्यङ्ग्यकत्वम् । यत्र तु वाक्ये रसादितात्पर्यं
नास्ति गुणीभूतव्यङ्ग्यैः पदैरुद्भासितेऽपि तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यैव समुदा-
यधर्मः । यथा—

मगेति । श्रियं वाः संभोगभूषणविहीनः राजमपि मोक्षं न प्राप्नुते । भवेत्तदीति । प-
दोदं प्रत्यक्षेणैव । तत्र च यदेवमारुतं तैश्चादितागोनामेवं धार्यते । एतन्न इति । अ-
मेव हि श्रुत्युत श्रुतं सारवशादी बाणो मयति । यत्र त्वं हनयेन्नो यस्मां शिखार तामेव
तुपिनां मन्यते । अन्यथा कथमेवं कुर्याः । प्रतिमिति । गत इदानीं रोदनाच्चरणोदगी-
रार्थः । यदि हृष्यते इत्यथायादरेण (हिमिति) कोपं न मुच्यति तर्हि क्रियते कठोरस्य-
भावं धीयेत् । स्त्रीति प्रेमसंयोगादस्तु विरोधमात्रमेतन्मत्स्य धैर्यं लभातः । आ-
त्मनि चैतन्मुद्रमात्रहृदसा योपित इति । न हि विद्वज्जगत्पिबन्माता हृदयं यदेवंविध-
हृत्मान्तराशात्कारेऽपि सारवशा न ददाति । उपचारीति राक्षस्यप्रपुच्छे । अनुवदे-
त्ति । बहुवचनेन कारकारमस्य बहुवचनस्येव स्थितिरिति लैभ्यमात्रिण्य उक्तं । ए-
वमेव व्यङ्ग्यार्थतारो वाच्य भूयदति । तन्नु वाच्यं भूयिं सारोप्येति प्रत्यग्भाष्यमेतीति ।
यन्नु शिष्यपि श्रोत्रेषु प्रतीयमानावैव रसाङ्गस्य व्याचष्टे स्य न देवं विवक्ष्य तदाश्रोत्र-
मकार्षति । एवं हि व्यङ्ग्यस्य वा गुणीभूता प्रकृता यैव समुक्तं कुर्यात् । सारोद्वेगि-
चस्य हि व्यङ्ग्यस्य रसाङ्गभावयोगिर्बभूव प्रपञ्चस्य अन्यार्थविहित एतदर्थः सार-
विवादेन । यथं स्थित इति । अनन्तरलोकेन प्रकृतेन अनिष्टं भूतव्यङ्ग्यपदोर्विभागे
स्थिते सत्यलक्ष्यं । वारिवाणमपि सन्द व्यासमुनय— न येति । एव च श्लो-
कपूर्वमेव व्याख्यात इति न पुनरुच्यत । यत्र स्थितिः । ददाति यत्र विरोधे विरो-

१. 'न विवो पदार्थानां' क-ख. २. 'न च केवलरसाङ्गलक्ष्यं' ग. ३. 'अपि तु' ग.

१. 'विवादा' क-ख. २. 'ददमादितागो श्लोके च धार्यते' ग. ३. 'कुर्यात्' ग.

४. 'भगिनि' क-ख.

इत्येष व्याजश्रुतिरलंकार इति व्याख्यायि केनचित्तत्र चतुरस्रम् । यतो-
ऽन्याभिधेयस्यैतदलंकारस्वरूपमात्रपर्यवसायित्वेन सुक्षिप्तता । यतो न ता-
वदयं रागिणः कस्यचिद्विकल्पः । तस्य 'एषापि सद्यमेव तुल्यरमणाभा-
वाद्भराकी हता' इत्येवंविधोक्त्यनुपपत्तेः । नापि नीरागस्य । तस्यैवंविधत्रि-
कल्पपरिहारकव्यापारत्वात् । न चायं श्लोकः कचित्प्रबन्ध इति श्रूयते
येन तत्प्रकरणानुगतार्थतास्य परिकल्प्यते । तस्मादप्रस्तुतप्रशंसेयम् । यस्मा-
दनेन बाष्पेन गुणीभूतात्मना निःसामान्यगुणायलोपाध्मातस्य निजमहि-
मोत्कर्षजनितमेतत्सरजनज्वरस्य विशेषज्ञमात्मनो न कंचिदेवापरं पश्यतः
परिद्वेषितमेतदिति प्रकाशयते । तथा चायं धर्मकीर्तः श्लोक इति प्रसिद्धिः ।
समाप्यते च तस्यैव । यस्मात्

‘अनध्यवसितावगाहनमनल्पधीशक्तिना-

प्यदृष्टपरमार्थतत्त्वमधिकाभिर्योगैरपि ।

मत मम जगत्पञ्चदशप्रतिमाहकं

प्रयास्यति पयोनिधेः पय इव स्वदेहे जगत् ॥’

इत्यनेनापि श्लोकैर्नवविधोऽभिप्रायः प्रकाशित एव । अप्रस्तुतप्रशंसायां

नरा मध्यम्येनापि ता वस्तुवत्तया पश्यता ज्ञेयमुनि सभाष्या । नहि वीतरागो वि-
षयान्नाभ्यासादप्यवति । नराया वीणाहर्षित वाहरादत्यन्तं प्रविभाषि । तस्मात्प्रस्तुता-
मुग श्लोमव्याख्यायमुक्तं प्रपन्नं । अप्रस्तुतप्रशंसायामाप्यप्रस्तुत सुभवप्रशंसायां प्रपन्नं ।
नरा नराणां धर्मप्रस्तुतप्रशंसायां प्रपन्नं—अहं विष्णु काष्ठास्मि । मा पर प्रस्तुतप्रशं-
सति मात्रात्मभव इत्यादिवाह—न ज्ञेयः । नि सामान्यानि निजमहिमेति निजपदमिति
परदर्शितमित्येतत्तदुक्तं नवविधं । अथ पदवस्तुवत्तया तद्वये व्याख्यातम् । तन्वद्वयादि
तत्र प्रमाणमित्यादिवाह—तथा ज्ञेयः । ननु विविधतयावाह्य तदाशयन । नवाह-
नदायकाकापननाम्यायाय संवादयति—संवादयत इति । अवगाहनमभ्यासनिमित्तमपि
न यत्र आत्मा तस्य संवादयतम् । परम यदर्थतत्त्व ईश्वरादि वा उपम तत्त्व यत्र ।
परिद्वेषितमपि न प्राप्तं मत्तया तथाभूतपरिद्वेषमेवैवा प्रपन्नं जन्मर प्राणा गिराव गोष्ठः-
धवाधन्वन्तरिप्रायो यत्र तदन्वयगन्धार्तिप्रदकम् । एवविध इति । परिद्वेषितमित्येव

१ इत्यम श्लोको व्याजश्रुतिरलंकारः—तत्र केनचि चतुरस्रम्’ इति । २ ‘ममममममम-
मममम’ क-ख.

१ ‘विद्वेकान्वयमिति ग. २ ‘तस्यासंवादनम्’ ग.

राजानमपि सेवन्ते विषममप्युपमुञ्जते ।

रमन्ते च सह स्त्रीभिः कुशलाः संतु मानवाः ॥'

इत्यादौ वाच्यव्यङ्ग्ययोश्च प्राधान्याप्राधान्यविवेके परः प्रयत्नो विधा-
तव्यः येन ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोरलंकाराणां चासंकीर्णो विषयः सुज्ञातो
भवति । अन्यथा तु प्रसिद्दालंकारविषय एव व्यामोहः प्रवर्तते । तथा हि ।

‘लावण्यद्रविणव्ययो न गणितः क्लेशो महानर्जितः

सैच्छन्दं चरतो जनस्य हृदये चिन्ताज्वरो निर्मितः ।

एषापि सैयमेव तुल्यरमणामावाद्राकी हता

कोऽर्थश्चेतसि वेधसा विनिहितस्तन्वास्तनुं तन्यता ॥'

दात्मकशान्तरसप्रतीतिरिति तथापि चमत्कारोऽयं वाच्यनिष्ठ एव । व्यङ्ग्यत्वसंभोग्यत्व-
विपरीतकारिण्यदि तस्यैवानुयायिनधापिशब्दाभ्यामुभयतो योजिताभ्यां वशाच्चेन च
स्यानप्रययोजितेन सल्लशाच्चेन चोभयतो योजितेन मानवशाच्चेन स्पष्टमेव गुणीभूतम् । वि-
धेकदर्शना चैवं न निरुपयोगेति दर्शयति—वाच्यव्यङ्ग्ययोश्चेति । अलंकाराणां
चेति । यत्र व्यङ्ग्यं नास्त्येव तत्र तेषां शुद्धानां प्राधान्यम् । अन्यथा त्यजति । यदि
प्रयत्नवता न भूयत इत्यर्थः । व्यङ्ग्यप्रकारस्तु यो मया पूर्वमुपेक्षितस्तस्यामंशितमेव व्या-
मोहस्थानमित्येषकाशभिप्रायः । शरणाच्चेन गरैर्यत्रावन्वमनेकत्वकृत्योपयोगित्वमुक्तम् ।
गणित इति । विरेण द्वि योग्यो य सपश्यते न तु विगृह्य शक्तिरिति तत्रावश्यं गणयमा
नारितव्यम् । अनन्तवाचानमात्रकारणादपि तु गणयते । यस्मिन्नेषोऽप्युदभूदिति परमस्य
प्रेक्षावन्तम् । अतः पश्यत—इति महानर्जितः । सैच्छन्दस्वयम् । । सैच्छन्दस्वयम् । ए-
षापि । सैयमेव । तद्वचः । तद्वचः इति मरुद्वैक्षणमापराच्चेन वकारेण धोक्तम् ।
कोऽर्थ इति । न स्वात्मना न लोकेन निर्मितस्येवार्थः । तस्येति शरितम् । वरादी हने-
निकृष्टादिर्जनममद्रलोपहतं चाभुविन वचनम् । तुल्यरमणामावाद्रिति त्यागम्यशान्तम-
नुचनम् । आत्मन्यापि हि तद्गुणमावाचनायां शयितायां च यदुपशब्दं स्यात् । तनु च
रामशास्त्रे कृतावन्वाक्यान्विगृह्यत इति वचनवचनम् वा शब्दप्रत्यय वा शीतारि-
विषये दुष्यन्तप्रत्यय वा । महानर्जितश्चोपशब्दोऽपि कश्चित् स्वर्गाभयवर्तिमान-
रिति उक्तं मुद्रिगुणोपपन्नं भवति । वीतरामस्य वा अनार्द्रकालाभ्यन्तरागमनाशयित-

१. एतं वा - महानर्जितं क. ख. २. सैच्छन्दस्वयं तस्यैव वचनस्य वचनधित्वा-
वत्ये इति क. ख. ३. अनुपपन्नमप्युपशब्दं वा.

१. संभोग्यं क. ख. २. तद्गुणवचनं क. ख. ३. 'गर्भो धोक्तम्' क. ख.

‘कस्त्वं भोः कथयामि देवदत्तकं मां विद्धि शारतोदकं
वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कैश्यते ।

वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते

न च्छायापि परोपकारकैरिणी मार्गस्थितस्यापि मे ॥’

नहि वृक्षविशेषेण सहोक्तिप्रत्युत्तरी संभवत इत्यविवक्षिताभिप्रेयेनैवानेन
श्लोकेन समृद्धासत्पुरुषसमीपवर्तिनो निर्धनस्य कस्यचिन्मनस्मिन् परिदेवित्रं
सात्पर्येण वाक्यार्थोक्तमिति प्रतीयते ।

विवक्षितत्वाविवक्षितत्वं यथा—

‘उष्णद्वजाभापे असौदृषीणे फल्गुमुमपत्तरदिभापे ।

धेरीपे वई देन्तो पामर हो ओहसिजिदमि ॥’

अत्र हि वाच्यार्थो नात्यन्तं संभवी । तस्माद्वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्या-
प्राप्त्याप्ये यत्नतो निरूपणीये ।

‘कृत्स्नं गोः कथयामि दैवहस्तकं मां विद्धि शास्त्रोक्तं
वैराग्यादिव वक्षि साधु निदितं कलादिदं कथ्यते ।

यामेनात्र यदत्मनश्चगजनः सर्वात्मना सेवते

न च्छायापि परोपकारकैरिणी मार्गस्वितस्यापि मे ॥’

नहि वृक्षविशेषेण सहोक्तिपत्युक्ती संभवत इत्यविवक्षिताभिधेयेनैवानेन
श्लोकेन समृद्धासत्पुरुषसमीपवैतिनो निर्धनस्व कस्यचिन्मनस्विनः परिदेवितं
सात्पर्येण वाक्यार्थोद्भूतमिति प्रतीयते ।

विवक्षितत्वाविवक्षितत्वं यथा—

‘उष्णहृजाआर्षे असोहिणीर्षे फल्गुमुमपचरहिआप ।

वेरीर्षे यद् देन्तो पामर हो जोहसिजिहति ॥’

अत्र हि वाक्यार्थो नात्यन्तं संभवी । तस्माद्वाक्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्या-
प्राधान्ये यन्नतो निरूपणीये ।

वैराग्यादिति । वाक् दैवहस्तकमिरादिना सूचितं त्वे^१ वैराग्यमिति वाक्यम् । साधुवि-
दितमित्युक्तम् । कलादिति वैराग्ये हेतुप्रप्र. । इदं कथ्यत इत्यादि सनिर्वेदस्मरणोपक्रमे
कथंकथमपि निरूपणीयतेत्युक्तम् । यामेनेति । अनुचितेन कुलादिनोपलक्षित इत्यर्थः ।
यद इति । यथायमापचरणादेव फलदानादिघन्यादुद्धरकंभर इत्यर्थः । छायापीति ।
छायादृष्टो हि ममछायाभिज्जालाग्निलक्षणापचरानिरादयिसेव. । अप्रापिवक्ष्यामि हेतु-
माह—नहीति । समृद्धो योऽन्यपुष्टय । ‘समृद्धमन्युष्टय’ इति पाठे समृद्धेन ऋद्धिमात्रेण
सत्पुरुषो न तु गुणादिनैति व्याख्येयम् । नात्यन्तमिति । वाक्य एव नियमो नान्तीति
न घर्ष्यं वक्तुम् । व्यङ्ग्यस्यापि भावादिति तात्पर्यम् । उत्पन्नजाताया इति न तथाकुलोद्-
जाया । अशोभनाया इति लावण्यरहिताया । फल्गुमुमपचरहिताया इत्येवभूतापि वा-
चिन्तुमिणी वा प्राप्तादिवक्ष्यपिपूर्वतया स्वनिधवर्गोपेक्षा वा परिरक्ष्यते । वदयां वृत्ति
ददत्यामर भी, हृदिष्यते सर्वलोचरिति भावः । एवमप्रस्तुतप्रसङ्गात् प्रवृत्ततो निरूप्य प्रवृ-
त्तमेव यद्विरूपणीयं गदुग्महरति—तस्मादिति । अप्रस्तुतप्रसङ्गायामपि लावण्येत्तद्व-
र्गोक्ते यस्माद्यामोदो लोचन्य दृष्टन्तो हेतोरित्यर्थः । एवं व्यङ्ग्यमन्वयं निरूप्य सर्वथा

१. ‘ध्रुवताम्’ ग. २. ‘वरणं’ क-ख. ३. ‘शक्तिनो’ क-ख. ४. ‘उत्पन्नजाताया अशो-
भनाया फल्गुमुमपचरहिताया । वदयां वृत्ति ददत्यामर तौ अवहृदिष्यते॥’ इति च्छाया.

१. ‘तेन’ ग. २. ‘तयोक्तम्’ ग. ३. ‘प्रशयाप्रकारं’ क-ख. ४. ‘व्यङ्ग्यं स्वल्पेनो-
निरूप्य सर्वथा तच्चान्वयं यथाविरुद्धितुमाह’ क-ख.

प्रधानगुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यसौवं व्यवस्थिते ।

काव्ये उभे ततोऽन्यर्धचित्रमभिधीयते ॥ ४२ ॥

चित्रं शब्दार्थभेदेन द्विविधं च व्यवस्थितम् ।

तत्र किञ्चिच्छब्दचित्रं वाच्यचित्रमतः परम् ॥ ४३ ॥

व्यङ्ग्यस्यार्थस्य प्राधान्ये ध्वनिसंज्ञितकाव्यप्रकारः गुणभावे तु गुणी-
भूतव्यङ्ग्यता । ततोऽन्यद्रसमावादितात्पर्यरहितं व्यङ्ग्यार्थविशेषप्रकाशनश-
क्तिशून्यं च काव्यं केवलवाच्यवाचकत्रैचिन्मयाश्रयेणोपनिबद्धमालेख्य-
मख्यं यदाभासते तच्चित्रम् । न तन्मुख्यं काव्यम् । काव्यानुकारो ह्यसौ ।
तत्र किञ्चिच्छब्दचित्रं यथा दुष्करयमकादि । वाच्यचित्रं ततः शब्दचित्रा-
दन्यद्व्यङ्ग्यार्थसंस्पर्शरहितं प्राधान्येन वाक्यार्थतया स्थितं रसादितात्पर्यर-
हितमुत्प्रेक्षादि । अथ किमिदं चित्रं नाम यत्र न प्रतीयमानार्थसंस्पर्शः ।
प्रतीयमानो अर्थस्त्रिभेदः प्राक्प्रदर्शितः । तत्र यत्र वस्तुत्वलंकारान्तरं वा व्यङ्ग्यं
नास्ति स नाम चित्रस्य कल्प्यतां विषयः । यत्र तु रसादीनामविषयत्वं स
काव्यप्रकारो न संभवत्येव । यस्मादवस्तुसंस्पर्शिता काव्यस्य नोर्पपद्यते ।
वस्तु च सर्वमेव जगद्रूपमवश्य कस्यचिद्रसस्य चोक्तत्वं प्रतिपद्यते । विद्वा-
नस्येन चित्तवृत्तिविशेषा हि रसादयः न च तदस्ति वस्तु किञ्चिन्न चित्त-
वृत्तिविशेषमुपजनयति तदनुत्पादने वा कविविषयतैव तस्य न स्यात् । क-
विविषयश्च चित्रतया कश्चिन्निरूप्यते । अत्रोच्यते—सत्यम् । न तादृक्काव्य-
यत्तच्छून्यं तत्र का वार्तेति निरूपयितुमाह—प्रधानेत्यादिना । कारिकाद्वयेन ।
शब्दचित्रमिति । यमकचक्रवन्धादिचित्रतया प्रसिद्धमेव । तत्तुल्यमेवार्थविभ्रं मन्त-
व्यमिति भावः । आलेख्यप्रख्यमिति । रसादिजीवरहितं मुख्यप्रतिरूपं चेत्यर्थः ।
अथ किमिदमिति । आक्षेपे वक्ष्यमाण आशयः । अत्रोत्तरम्—यत्रेति । आक्षिप्त-
स्याभिप्रायं दर्शयति—प्रतीयमान इति । अवस्तुसंस्पर्शितेति । कचटतपादि-
वभिरर्थंरस्य दशदाडेमादिवदमवदार्थं चेत्यर्थः । ननु मा भूत्कविषय इत्याशङ्क्याह—
कविविषयश्चेति । काव्यरूपतया यद्यपि न निर्दिष्टमेषाणि कविगोचरीकृत एवासी

१ 'तु' ग. २ 'आलेख्यमिव' ग. ३. 'तावत्काव्यस्य' ग. ४. 'नापादते' क-ख.
५. 'वाह्यत्वं' ॥ ६. 'अतो विभावत्वेन' क-ख. ७. 'तदुत्पादने च' ग. ८. 'काव्यवा-
क्प्रकारः' क-ख.

१. 'चेत्यर्थः' क-ख. २. 'व्यपदिष्टः' क-ख.

दपि गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य ध्वनिनिष्पन्दभूतत्वमेवेत्युक्तं प्राक् । तदेवमिदानी-
 तनकविकाव्यनयोपदेशे क्रियमाणे प्राथमिकानामभ्यासार्थिनां यदि परं चि-
 त्रेण व्यवहारः, प्राप्तपरिणतीनां तु ध्वनिरेव प्राधान्येन काव्यमिति मित-
 भेतत् । तदयमत्र संग्रहः—

‘यस्मिन्सो वा मायो वा तात्पर्येण प्रकाश्यते ।

संवृत्त्याभिहितं वस्तु यत्रालंकार एव वा ॥

काव्याङ्गनिर्ध्वनेर्यङ्ग्यं प्राधान्यकनिबन्धनः ।

सर्वत्र तत्र विषयी ज्ञेयः सहृदयैर्जनैः ॥

सगुणीभूतव्यङ्ग्यैः सालंकारैः सह प्रभेदैः स्तैः ।

संकरसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्घोतते बहुधा ॥ ४४ ॥

तस्य च ध्वनेः सप्रभेदैर्गुणीभूतव्यङ्ग्येन वाच्यालंकारैश्च संकरसंसृष्टि-
 व्यवस्थाया क्रियमाणायां बहुप्रभेदता लक्ष्ये दृश्यते । तथाहि स्वप्रभेदसं-

वेद्यवृत्तताः सहृदयाः पदप्रज्ञाः प्रातिवेशिका उच्यन्ते । तद्वाचा यथा भोग्युदाहरण—

‘लङ्घिभगभणा कलहीलशायो होन्तु तौ कङ्किभागीदि । अङ्किभगभणिकङ्किदेव व पु-

आपिणी कङ्कु ॥’ अथ लङ्घितगगना कपांगलता अवन्तिवति हासिकस्यामिने कपयैनरा

प्रातिवेशिका. परनिर्वाति प्रापित इति धातुसंभोगाभिलाषिणीयमित्यनेन व्यङ्ग्येन रिशितं

काव्यमेव सुन्दरम् । ‘गोलाकच्छकुट्टे हरेणजम्बूय पथमाणासु । इतिअवधुभा निभगइ

जम्बूयगतता निभगम् ॥’ अत्र गोलाकच्छकुट्टलगायदने हरेणजम्बूयतेषु (१) पथमा-

नेषु । हासिकवधू परिषते जम्बूकलसरच्छ निवगनमिति स्वरितचययभोगाभाव्यमान-

जम्बूयगतसरच्छावपरभागे निवगन गुणीभूतव्यङ्ग्यमित्यल बहुता । ध्वनिरेव काव्यमि-

त्यामामिनोरभेद एव वस्तुतो व्युत्पत्तय इति विभाग इव इत्यर्थः । वामहणनराभा-

सादि पूर्वोक्तस्य ग्रहणम् । संवृत्तयेति । गोप्यमानका लक्षणादन्तर्द्वेषितयर्थः । काव्या-

ध्वनिरिति काव्यमार्गे । विषयीति । त्रिविधस्य ध्वने काव्यमार्गे विषय इति कथम् ।

एवं भोग्युदेन समुदाहर्मानपाय बहुप्रकारावप्रदर्शिता वारिवा पठति—सगुणीति ।

गुणीभूतव्यङ्ग्येन सहृदयकार्ये वर्तन्ते ये स्वने प्रभेदार्थे संवेदीयदा संवृत्ता वस्तुत-

प्रकारो ध्वनिरिति तात्पर्यम् । बहुप्रकारतो दसंदति—तथादीति । सप्रभेदैर्गुणीभूतव्य-

१. ‘प्रकाशते’ क. ख. २. ‘विषयी’ ग. ३. ‘काव्यालंकारान्तरैश्च’ क. ख.

१. ‘विषय भोगी व । वतिअवधुभादि वतिवेगव तु आदिनिवधिया ॥’ क. ख. २. ‘व-
 येनगता कङ्कु निर्वृति’ क. ख. ३. ‘काव्यमार्गे’ इति ग. ४. ‘ते’ ग. ५. ‘प्रभेदार्थे’ क. ख.

कीर्णः, स्वप्रभेदसंसृष्टो गुणीभूतव्यङ्ग्यसंकीर्णो गुणीभूतव्यङ्ग्यसंसृष्टो वा-
च्यालंकारान्तरसंकीर्णो वाच्यालंकारान्तरसंसृष्टः संसृष्टालंकारसंकीर्णः संसृ-
ष्टालंकारसंसृष्टश्चेति बहुधा ध्वनिः प्रकाशते । तत्र स्वप्रभेदसंकीर्णत्वं क-
दाचिदनुप्राधानुप्राहकभावेन । यथा—‘एवंवादिनि देवर्षी’ इत्यादौ ।
अत्र सार्थशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यध्वनिप्रभेदेनालङ्क्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिप्र-
भेदोऽनुगृह्यमाणः प्रतीयते । एवं कदाचित्प्रभेदद्वयसंपातसंदेहेन । यथा—

‘खेणपाहुणिआ देअर एसा जाआएँ किंपि दे भणिदा ।

रुअइ पडोहरलवहीपरम्मि अणुणिज्जउ वराई ॥’

अत्र अनुनीयतामित्येतत्प्रदमर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वेन विवक्षितान्यपर-

ह्येनालंकारैः प्रकाशयत इत्यत्र ये भेदास्तत्रापि श्लेकं संकरेण संसृष्ट्या चेति पदं । संक-
रस्यापि प्रत्येक प्रकारः । अनुप्राधानुप्राहकभावेन सदेहास्पदत्वेनरूपदानुप्रवेशेनेति द्वादश-
भेदाः । पूर्वं च ये पञ्चभिन्नभेदा निरुक्तास्ते गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यापि मन्तव्याः । स्वप्रभेदा-
स्वावन्तोऽलंकारा इत्येकसप्ततिः । तत्र संकरप्रयेण संसृष्टा च गुणने द्वे शब्दे चतुरशीत्य-
धिके । तावता पञ्चभिन्नानो मुख्यभेदानां गुणने सप्तसहस्राणि चत्वारिंशतानि विंशत्यधि-
कानि भवन्ति । अलंकाराणामानन्त्यास्यसंख्यात्वम् । तत्र व्युत्पत्तये कतिपयभेदेपूदाहर-
णानि दिव्यु कारिकायामन्यपदार्थत्वेन प्रधानतयोक्तत्वात्तदाश्रयाण्येव चत्वार्युदाहरणा-
न्याह—तत्रेति । अनुगृह्यमाण इति । लज्जया हि प्रनीताभिलाषाप्रारोऽप्राप्तुमृण्यते
व्यभिचारभूतत्वेन । क्षण उन्मत्तमत्र निमग्नणनानीता हे देवर, ग्या ते जायया किमपि
भणिता रोदिति । पडोहरे शून्ये बलभीशुहे । अनुनीयता वराई । सा तावदेवगानुरक्ता
तज्जायया विदिततृप्त्यन्तया किमप्युक्तत्वेपोक्तिमदृष्टान्तं दृष्टवत्या अन्यस्या देवरचारका-
मिन्या । तत्र दृष्टिण्याय कृपान्तो ज्ञान इत्युभयतः कलहायितुमिच्छन्त्येवमाह । त-
त्रार्थान्तरे सुभोगेनैकान्तोचितेन परितोष्यनामित्येवमपे वाच्यस्य सक्रमणम् । यदि वा
त्वं तावदेतन्मामेवानुरक्त इनीर्थाकोपनान्ययोऽनुनयनमन्यपरे विवक्षितम् । ग्या तवेदानी-
मुचितमगहंणाय प्रेमास्पदमित्यनुनयो विवक्षित । वयं त्विदानीं गहंणीया मरुता इत्येव
तत्परतयोभयधापि च स्वाभिप्रायप्रकाशनादेकतरनिवर्धयेन प्रमाणाभाव इत्युक्तम् । विव-
क्षितमयं हि स्वरूपमथैवान्यपरत्वम् । मरुतान्तिस्तु तर्मेव तदुपापत्ति । यदि ॥ देवगनु-
रक्ताया एव न दृक्मन्यया महाबन्धोविनमभोगमृष्टान्तं प्रनीतमुक्ति । देवरेत्तामग्र्यात् ।

१. ‘वाच्यालंकारान्तरसंसृष्टः संसृष्टालंकारसंकीर्णः संकीर्णालंकारसंसृष्टश्चेति’ ग.
२. ‘क्षणप्राप्तुमिच्छा देवर ग्या जायया किमपि ते भणिता । रोदिति शून्यबलभीशुहेऽ-
न्तीदृता वराई ॥’ इति ग्याया

वाच्यत्वेन च संभाव्यते । न चान्यतरपक्षनिर्णये प्रमाणमस्ति । एकव्यञ्ज-
कानुमेषेणेन तु व्यङ्ग्यत्वमन्यकमव्यङ्ग्यस्य स्वप्रभेदान्तरापेक्षया बाहु-
ल्येन संभवति । यथा—‘स्निग्धरयामल—’ इत्यादौ । स्वप्रभेदसंसृष्टत्वं च
यथा पूर्वोदाहरण एव । अत्र स्वार्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्यात्यन्ततिरस्कृतवा-
च्यस्य च संसर्गः । गुणीभूतव्यङ्ग्यसंकीर्णत्वं यथा—‘न्यकारो हयमेव मे
यदरयः’ इत्यादौ । यथा वा—

‘कर्ता प्लुच्छन्तानां जनुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानि

कृष्णाकेशोत्तरीमध्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः ।

राजा दुःशासनादेर्गुरुनुजगतस्याङ्गराजस्य मित्रं

काले दुर्योधनोऽनौ कथयत न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ त्वः ॥’

अत्र अलङ्कारमव्यङ्ग्यस्य वाक्यार्थभूतस्य व्यङ्ग्यविशिष्टवाच्यविधा-
विभिः पदैः संक्रमिता । अत एव च पदार्थाभयत्वे गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य
पूर्वव्याख्याने तु तदपेक्षया देवरेत्यामन्त्रणं व्याख्यातम् । बाहुल्येनेति । सर्वत्र वाच्ये
राशिरेवार्थे तावदस्ति तत्र राश्वन्नेर्भावध्वनेर्धेकेन व्यञ्जनेनानिव्यञ्जनम् । स्निग्धरया-
मलेराय त्रिलम्भरुद्रात्म्यं तद्रूपनिवारणाय शोभावेगात्मनधर्वणीयत्वात् । एवं त्रिविधं
संकरं व्याख्याय संश्लिष्टमुदाहरति—स्वप्रभेदेति । अत्र हीति । छित्तस्यैवदेरतिर-
सृष्टो वाच्य, रामादी तु संक्राम्य इत्यर्थः । एवं स्वप्रभेदं प्रति चतुर्भेदानुदाहृत्य गुणीभूत-
व्यङ्ग्यं प्रत्युदाहरति—गुणीभूतेति । अत्र हीत्युदाहरणद्वयेऽपि । अलङ्कारमव्य-
ङ्ग्यम्येति । रौद्रस्य । व्यङ्ग्यविशिष्टत्वेन गुणता व्यङ्ग्यस्योक्ता । पदैरेत्युपतथ्ये तु-
लीया । तेन तदुपलक्षितो मोऽर्थो व्यङ्ग्यो गुणीभावेन वर्तते तेन समिधता संकीर्णता ।
सा चानुमाद्यानुमाहवभावेन सदेहयोगेनैकस्य व्यङ्ग्यकानुप्रवेदेन चेति यथासम्भवमुदाहरणद्वये
योज्या । तथा हि मे यदरय इत्यादिभिः सर्वैरेव पदार्थे कर्तव्यादिभिश्च विभावादिरूपतया
रौद्र एवानुगृह्यते । कर्तव्यादौ च प्रविशद प्रत्यवान्तरवाच्यं प्रतिनभार्तं च व्यङ्ग्यमुत्प्रेक्षितुं
शक्यमेवेति न निमित्तम् । पाण्डवा यस्य दासा इति तदीयोक्त्यनुधार । तत्र च गुणीभू-
तव्यङ्ग्यतः पि योजयितुं शक्या । वाच्यस्यैव श्रोत्रोद्दीपनत्वान् । दार्मेध इत्यत्रैव स्वाम्य-
वय इत्यर्थः । इत्यर्थशब्दनुरूपनरूपता । उभयथापि चारुत्वादेकपक्षग्रहे प्रमाणाभावः ।
एकव्यङ्ग्यकानुप्रवेशानु नैरेव पदैः । गुणीभूतस्य व्यङ्ग्यस्य प्रधानीभूतस्य च रास्य विभा-
वादिश्रान्त्यामिव्यञ्जनात् । अत एव चेति । यतोऽत्र लक्ष्ये दृश्यते तत इत्यर्थः ।

१ ‘निधये’ क-ख. २. कदाचिद्गुणमयोरैक्य एव व्यङ्ग्यकानुं ग. ३ ‘व्यङ्ग्य’
क-ख. ४. ‘समिधता’ क-ख.

१ ‘पल्व’ ग. २. ‘अन्धादौ तिरस्कृतवाच्यरसादौ’ क-ख. ३. ‘एवेति’

वाक्यार्थाश्रयत्वे च ध्वनेः संकीर्णतायामविरोधः स्वप्रभेदान्तरवत् । यं ध्वनिप्रभेदान्तराणि परस्परं संकीर्यन्ते पदार्थवाक्यार्थाश्रयत्वेन च न विद्धानि किं चैकव्यङ्ग्याश्रयत्वे तु प्रधानगुणभावो विरुध्यते । ननु व्यङ्ग्यभेदापेक्षया ततोऽप्यस्य न विरोधः । अयं च संकरसंसृष्टिव्यवहारो बहुमेकत्र वाच्यवाचकभाव इव व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावेऽपि निर्विरोध एव मन्तव्यः । यत्र तु पदानि कानिचिदविवक्षितवाच्यान्यनुरणनरूपव्यङ्ग्यवाच्यानि तत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः संसृष्टत्वम् । यथा — 'तेषां गोपवधूविलासहृदा' इत्यादौ । अत्र हि 'विलासमुहृदां' 'राधारहःसाक्षिणां' इत्येते ध्वनिप्रभेदरूपे 'ते' 'जाने' इत्येते च पदे गुणीभूतव्यङ्ग्यरूपे । वाच्याकारसंकीर्णत्वमठक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यापेक्षया रसवति रसालंकारे च काव्ये सैव मुख्यवसितम् । प्रभेदान्तराणामपि कदाचित्संकीर्णत्वं भवत्येव । यममैव—

ननु व्यङ्ग्यं गुणीभूतं प्रधानं चेति विरुद्धमेतद्दृश्यमात्रमप्यमुक्तत्वात् भवेयमित्याद्यहम् । अत्र भेदात्तावन्न विरोध इति दर्शयति—स्वेति । स्वप्रभेदान्तराणि संकीर्णतया पूर्वादाहृतानीति तान्येव दृष्टान्तयति । तदेव व्याचष्टे—यथाहीति । तथात्रापीत्यहं रोऽत्र कर्तव्यम् । 'तथा हि' इति वा पाठः । ननु व्यङ्ग्यभेदाग्रथमभेदयोः परिहारोऽयं एकव्यङ्ग्यकानुप्रवेशे तु वक्तव्यमित्याद्यहम् वाग्वार्तिकं परिहरमाह—किंचेति । ततोऽपीति । यतो व्यङ्ग्यं गुणीभूतमन्यत्र प्रधानमिति को विरोधः । ननु वाच्यालंकारविषये धृताऽयं मरुतादिव्यवहारो न तु व्यङ्ग्यविषय इत्याद्याह—अयं चेति । मन्तव्य इति । मननेन प्रतीत्या तथा निधयति (निधेय इति) । उभयत्रापि प्रतीनेशे शरणत्वादिति भावः । एवं गुणीभूतव्यङ्ग्यमुक्त्वाभेदानुदाहृत्य सगृह्यमुदाहरति—यत्र ह पदानीति । कानिचिदित्यनेन बहुलावकाशं निराकरोति । सुसृष्टत्वेन माक्षिजन्दे चाविवक्षितवाच्या ध्वनि 'ते' इत्यादिना साधारणगुणगणान्वितोऽपि न गुणत्वमस्य म्वतं । वाच्यस्यैव स्मरणस्य प्रा शन्येन चास्त्वहेतुत्वान् । 'जाने' इत्यनेनोत्प्रेक्ष्यमाणानन्त धर्मव्यञ्जनापि वाच्यमेवोत्प्रेक्षणस्य प्रधानाक्रियते । एवं गुणीभूतव्यङ्ग्येऽपि च वाच्यभेदा उदाहृताः । अभुनालङ्कारमनामानन्दनयति—वाच्यालंकारेति । व्यङ्ग्यत्वं गतं करणामुक्तभेदादहम् एवान्तर्भाव इति च स्वयमन्वयमाशयः । काव्य इति । एवंविधमेव हि काव्य भवति । (प्रभेदान्तराणामपि) मुख्यवसितमिति । विद्या नृप-

‘या व्यापारयती रसान्सयितुं कान्तिकवीनां नवा
दृष्ट्या वैरिनिष्ठितार्थविषयोन्मेषा चै वैपक्षिती ।
ते द्वे अप्यवलम्ब्य विश्वमनिशं निर्वर्णयन्तो वयं
श्रान्ता नैव च लब्धमन्विशयन त्वद्वक्तितुल्यं सुखम् ॥’

स्वेन इति द्वितीयोद्देशोऽप्युदाहरणेभ्यः संकरप्रवृत्तं संश्लिष्टं लभ्यते एव । ‘यत्नापात्रां दृष्टि’
इत्यत्र हि रूपकव्यतिरेकस्य प्राग्व्याख्यातस्य शृङ्गारानुपाहृत्वं स्वभावोक्तैः शृङ्गारस्य चै-
कानुप्रवेशः । ‘उपहृताया’ इति व्यापार्या परस्वभावोच्छिन्नं ध्वनिर्वेति प्रकरणाद्यभावे
एकानुप्राहृत्वं प्रमाणं नास्ति । यद्यप्यलंकारो रसमरसयमनुवृत्तानि तथापि ‘नाति निर्वहृण-
विना’ इति दक्षमिश्रायेणोक्तं तत्र संकरासंभवात्संश्लिष्टवैकल्येण रसध्वनैः । यथा—‘वा-
हृल्लिङ्गापाशेन बद्धा दृष्टं’ इत्यत्र । प्रभेदान्तराणामपीति रसाद्विधनिबन्धनिरिक्तानाम् ।
व्यापारयतीति । निष्पादनप्राणो हि रग इत्युक्तम् । तत्र विभाव्यादियोजनान्मिका व-
र्णना । ततः प्रवृत्ति घटनापर्यन्ता क्रिया व्यापारः सैन तन्मयपुञ्जो रसादिरिति रस्यमानता-
सागन्त्याभिभाषागमयितुं रस्यमानतापत्तियोग्यान्कर्तुम् । आविरिति लो (प्रापति बो-
धावस्थात्वागतेनोन्मालयन्ती । अत एव सै कवयः वर्णनायोगात् । नयेति क्षणेक्षुणे नूननिर्व-
हृत्त्वैर्जगन्त्यानुप्रयन्ती । दृष्टिरिति प्रतिभास्वरूपा । तत्र दृष्टिधातुर्न ज्ञानं पादवादि (१) ।
रसो बो विरोधालंकारोऽय एव नवा तदनुगृहीतवध ध्वनिः । तथाहि चाक्षुषं ज्ञानं नापि-
क्षितमलम्बनमसंभवाभावात् । न बान्धवरम् । अपि स्वर्णान्तरे ऐन्द्रियकनिष्ठानामामो-
लिते प्रतिभानलक्षणेऽर्थे संज्ञानम् । संक्रमणे च विरोधोऽनुप्राहृत् एव । तद्वक्ष्यति—‘वि-
रोधालंकारेण’ इत्यादिना । वा चैवविधा दृष्टिः । परिनिष्ठितोऽवलः अर्थविषये निधेतव्ये
विषये उन्मेषो यस्याः । तथान्येन परिनिधि(ष्ठिते) विषये उन्मेष मध्यगवबोधकारी
अपूर्वप्रमाणलाभलक्षणी यस्याः । तथा परिनिधित्वे लोकाप्रतिदेऽर्थे न तु कपिवत्पूर्वस्मिन्नर्थे
उन्मेषो यस्याः । सा । निधित्वमित्यर्थं वैपक्षिणी । (ते अवलम्ब्येति ।) कवीनामिति । वैप-
क्षितीतिवचनेन नाहं कविर्न पण्डित इत्यात्मनोऽनीदृशं ध्वन्यते । अनात्मीयमपि दृष्टि-
गृह इवोपकरणतयान्वयत आहृतमेतन्मया दृष्टिद्वयमित्यर्थः । ते द्वे अपीति । मध्येकया
दृष्ट्या सम्यङ्निर्वर्णनं निर्वहति । विश्वमित्यशेषम् । अनिशमिति पुनः पुनरनवरतं निर्वर्णयन्तो
नि शेषेण वर्णयन्तो वर्णनया तथा निधयार्थं वर्णयन्तः । इदमित्यमिति परामर्शानुमानादिना
निर्भञ्ज्य निर्वर्णेन किमत्र सारं स्यादिति निलशसिद्धयो निर्वर्णयन्(तम्) । ईश निर्वर्ण्यते
तत्तत्तु मध्ये व्यापार्यमाणया मध्ये चार्थविशेषेषु निधिनोन्मेषया निधयतया दृष्ट्या सम्य-
ङ्निर्वर्णितं भवति । वयमिति । मिथ्यात्वदृष्टादृष्टप्रयासव्यसनिन इत्यर्थः । श्रान्ता इति ।
न केवलं सारं लब्धं यावत्प्रत्युत खेदं प्राप्त इति भावः । चमत्प्रस्तुतगन्धस्यार्थं । अन्विषा-

१ ‘मययितुं’ ग. २ ‘परिनिधित्वार्थं’ क-ख. ३ ‘अस्ति’ ग.

१ ‘रूपकस्य’ क-ख. २ ‘शृङ्गारो भूषसा’ ग. ३. ‘रसेभ्यो विरोधाल एव’ क-ख.

४ ‘अविरतं’ ग. ५. ‘निर्वहृणं’ क. ६. ‘यत्’ ग. ७ ‘मिथ्या तदृष्ट्या’ क.

अथ हि मैत्रीपदमविवक्षितवाच्यो ध्वनिः । पदान्तरेष्वलंकारान्तराणि ।
नैगृष्टालंकारान्तरसेवकीणो ध्वनिर्यथा—

'दन्तक्षतानि करजैश्च विषाटितानि

मोक्षिषसान्द्रपुष्के भवतः शरीरे ।

दत्तानि रत्नमनसा भृगराजवध्या

जातस्पृहैर्मुनिभिरप्यबलोचितानि ॥'

[illegible]

१. 'लघुविचार' क-स्य, २. 'वयं' क-स्य, ३. 'वयस्य' क-स्य तुल्यं
क-स्य, ४. 'विद्युदेव' क-

अत्र हि समासोक्तिसंस्पृष्टेन विरोधालंकारेण संकीर्णस्यालक्ष्यक्रमव्य-
ञ्जयस्य ध्वनेः प्रकाशनम् । दयावीरस्य परमार्थतो वाक्यार्थभूतत्वात् ।
संस्पृष्टालंकारसंस्पृष्टत्वं च ध्वनेर्यथा—

‘अहिण्यपओजरसिष्णु पहिअसामाइष्णु दिअहेसु ।

सोहइ पसारिअगिआणँ णच्चिअं मोरवन्दाणम् ॥’

अत्र ह्युपमारूपकाभ्यां शब्दशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यञ्जयस्य ध्वनेः सं-
स्पृष्टत्वम् ।

जेनानन्दभरेण यत्र । एके रश्मिरे मनोऽभिलाषो यस्याः । अनुरक्तं च मनो यस्याः । मु-
नयश्चोद्बोधितमदनावेसाधेनि विरोधः । जातस्पृहैरिति च वयमपि कदाचिदेवं कारुणिक-
पदवीमधिरोक्ष्यामस्तदा सत्त्वतो मुनयो भविष्याम इति मनोराज्ययुक्तैः । समामोक्षिष ना-
यिकानृत्तान्तप्रदीतैः । दयावीरस्येति दयाप्रयुक्तत्वात् । अत्र धर्मस्य धर्मवीर एव दयावी-

पादनाय स्वशरीरदान इति करुणानिष्ठयोऽनुभावविभाषणपदोद्दीपितः । द्वितीयं भेदमुदाह-
रति—संस्पृष्टेति । अभिनवं ह्यं पयोदानो मेघानां रगिनं येषु दिवसेषु । तपस्विपथि-
कान्प्रति दयामायितेषु मोहजनकस्यादाश्रिण्वतामाचरितवन्तु । यदि वा पथिकानां श्या-
मायितं तु लवणेन श्यामिका येभ्यः । शोभते प्रगारितप्रोवाणां मयूरवृन्दानां मृगम् । अ-
भिनवपथोभारगितेषु पथिकगमाजेषु गन्तु मयूरवृन्दा(वना)ना प्रगारितगीतानां प्रहृष्टगी-
तानुगारिगीतानां तथा प्रोवारेचकाय प्रगारितप्रोवाणां मृगे शोभते । पथिकान्प्रति दयामा-
दाश्रयन्तीति प्रत्ययेन लघोपमा निर्दिष्टा । पथिकगमाजेष्विति कर्मधारयस्य रूपशान्द्रो-
पम् । नाभ्या ध्वने संकर इति ग्रन्थकारम्याशयः । अत्रैवोदाहरणेऽन्यत्रेदद्वयमुदाहृतं
शक्यमिति उदाहरणेऽदाहरणान्तरे न दत्तम् । तथाहि—व्याघ्रादेराहृतिगणधे पथिकगमाजै-
‘व युपमारूपकाभ्यां नन्दहाण्यदन्त्येन मदीर्घाभ्यामैभिनवप्रयोगे च रगिनेष्विति’ ‘मिति’
‘नन्दहाण्यदन्त्येन मदीर्घाभ्यामैभिनवप्रयोगे च रगिनेष्विति’ ‘मिति’
‘नन्दहाण्यदन्त्येन मदीर्घाभ्यामैभिनवप्रयोगे च रगिनेष्विति’ ‘मिति’
‘नन्दहाण्यदन्त्येन मदीर्घाभ्यामैभिनवप्रयोगे च रगिनेष्विति’ ‘मिति’

१. ‘नन्दहाण्यदन्त्येन मदीर्घाभ्यामैभिनवप्रयोगे च रगिनेष्विति’ ‘मिति’
‘नन्दहाण्यदन्त्येन मदीर्घाभ्यामैभिनवप्रयोगे च रगिनेष्विति’ ‘मिति’
‘नन्दहाण्यदन्त्येन मदीर्घाभ्यामैभिनवप्रयोगे च रगिनेष्विति’ ‘मिति’
‘नन्दहाण्यदन्त्येन मदीर्घाभ्यामैभिनवप्रयोगे च रगिनेष्विति’ ‘मिति’

१. ‘नन्दहाण्यदन्त्येन मदीर्घाभ्यामैभिनवप्रयोगे च रगिनेष्विति’ ‘मिति’
२. ‘अभिनवपथोभारगितेषु पथिकगमाजेषु पथिकगमाजेषु पथिकगमाजेषु पथिकगमाजेषु’

एवं ध्वनेः प्रभेदाः प्रभेदभेदाश्च केन श्रवयन्ते ।

संख्यातुं दिव्यात्रं तेषामिदमुक्तमस्माभिः ॥ ५० ॥

अनन्ता हि ध्वनेः प्रकाराः सहृदयानां व्युत्पद्ये तेषां दिव्यात्रं कथितम् ।

इत्युक्तलक्षणो यो ध्वनिर्विवेच्यः प्रयत्नतः सद्भिः ।

सत्काव्यं कर्तुं वा ज्ञातुं वा सम्यग्गभिर्मुक्तः ॥ ५१ ॥

उक्तस्वरूपध्वनिनिरूपणनिपुणा हि सत्कवयः सहृदयाश्च नियतमेव काव्यविषये परां प्ररूपपदवीमासादयन्ति ।

अस्फुटस्फुरितं काव्यतत्त्वमेतद्यथोदितम् ।

अशक्त्यद्भिर्व्याकर्तुं रीतयः संप्रवर्तिताः ॥ ५२ ॥

एतद्वनिवर्णनेन निर्णीतं काव्यतत्त्वमस्फुटस्फुरितं सदशक्त्यद्भिः प्रतिपादयितुं वैदर्भी गौडी पाष्णाली चेति रीतयः प्रवर्तिताः । रीतिलक्षणविधायिनां हि काव्यतत्त्वमेतदस्फुटतया मनावस्फुरितमासीदिति तदत्र स्फुटतया संप्रदर्शितमित्यन्येन रीतिलक्षणेन न किञ्चित् ।

शब्दतत्त्वाश्च याः काश्चिदर्थतत्त्वगुञ्जोऽपराः ।

वृत्तयोऽपि प्रकाशन्ते ज्ञातेऽस्मिन्काव्यलक्षणे ॥ ५३ ॥

अस्मिन्व्यङ्ग्यलक्षकभावविवेचनमये काव्यलक्षणे ज्ञाते सति याः काश्चित्प्रसिद्धा उपनागरिकायाः शब्दतत्त्वाश्च या वृत्तयो याश्चार्थतत्त्वसंयद्वाः कैश्चिद्यादयस्ताः सम्यग्गीतिपदवीमवतरन्ति । अन्यथा तु तासाम-

संकीर्णालंकारसंकीर्णालंकारविभेदद्वयं सन्तव्यम् । एतदुपपन्नमिति—एवमिति । एतद् ।

अथ 'सहृदयमन प्रीतये' इति वस्तुविभं तदानीं (न) शब्दमात्रमपि तु निर्व्यूढमित्यापाये-

नाह—इत्युक्तेति । यः प्रयत्नतो विवेचिनः एवमादिश्लक्षणे ध्वनिरेतदेव काव्यतत्त्वं

यथोदितेन प्रसन्ननिरूपणं कर्तुमशक्त्यद्भिरेतत्कारकाः रीतयः प्रवर्तिता इत्युपनगरिकायाः

सुबन्धः । अन्ये तु यः शब्दस्थाने 'अर्थ' इति पठन्ति । प्रकर्षपदवीनिर्माणे बोधे वेति

भावः । व्याकर्तुमशक्त्यद्भिरेतत्त्व हेतुः—अस्फुटं कृत्वा स्फुरितमिति । (लक्षिता इति)

रीतिर्हि गुणध्वं पर्ववसायिता । यदाह—विशेषो गुणात्मा गुणाश्च रसपर्यवगायिन एवेति

एतत् प्राग्गुणनिरूपणे 'शृङ्गार एव मधुरः' इत्येति । प्रकाशन्ते इति । अनुभवति

ज्ञाता काव्यजीविनि प्रयान्तीत्यर्थः । रीतिपदवीमिति । तद्वदेव रसपर्यवगायित्वात् । 'अ-

१. 'ते स्वयमुपश्लेषीया' क-घ. २. 'नियमेनैव काव्य' क-घ. ३

तत्र' ग. ४. 'संप्रदर्शितेनान्येन' ग. ५. 'प्रतिपत्तिपदवी' ग.

दृष्टार्थानामिह शूर्तिनामभेदेत्यमोः स्मार्तानुभाषिज्ञानम् । एवं स्फुटतदेव
 लक्षणीयं स्वरूपमस्य ध्वनेः । यत्र शब्दानामर्थानां च केनापिप्रतिपत्तु-
 विशेषसंवेपं ज्ञात्स्वनिः रत्नविशेषाणां चास्त्वमनाम्येषमर्थमामते काये
 तत्र ध्वनिस्वरद्वार इति यद्वृत्तं ध्वनेरुच्यते केनविषयपुक्तमिति नौर-
 भेयत्वमर्हति । यत्रः शब्दानां स्वरूपभेदमादक्रियते मत्प्रयुक्तव-
 योगः । यौचकाश्रयस्तु प्रमादी व्यञ्जकत्वं चेति विशेषः । अर्थानां
 च स्फुटत्वेनारभासने व्यञ्जयत्वं व्यञ्जयमितिष्टत्वं चेति विशेषः ।
 तौ च विशेषौ व्याख्यातुनशस्यौ व्याख्यातौ यदुपकारम् । तद्वनिरिक्ता-
 नास्येयविशेषमभारता तु त्रियेकावमादगर्भरमममूनी । यस्मादनास्येयत्वं
 सर्वशब्दार्थगोचरत्वेन न कस्यचिन्मभवति । अन्ततोऽनास्येयशब्देन त-
 स्माभिपानसभवान् । मामान्यमम्पनिधिकन्पशब्दगोचरत्वे सति प्रकाश-
 मानत्वं तदनास्येयमुच्यते कचिन् तदपि काव्यविशेषाणां रत्नविशेषाणा-
 मिव न सभवति । तेषां लक्षणकारैर्व्याकृतत्वंपत्वान् । रत्नविशेषाणां च
 सामान्यसंभावनयैव मूल्यस्थितिपरिकल्पनादर्शनाच्च । उभयेपामपि तेषां प्र-

चीति पदवी' इति वा पाठः । नागरिक्याः क्षपरमवे अनुप्रासगुणः शृङ्गाद्यदी विधाम्यति ।
 पर्येति दीप्तेषु रौद्रादिषु । कोमलेति हाम्यादी । तथा—'इत्यः काव्यमानुषाः' इति य-
 द्दुक्ते मुनिना तत्र रमोचिन् एव चेश्वरिशेषो गुणः । यदाह—'कैशिकी श्रद्धनेपम्या
 शृङ्गाररममभवा' इति । इयता 'तस्मान्नात्र तमदुःखे' इत्याशयभावविक्रयेषु 'इत्यो रौत-
 यश्च गता ध्वनयोचरे तद्वनिरिक्त कोऽन वनिरिति' तत्र कथयिद्व्युपगमः इतः
 कथावर्णनं दत्तमस्तुदृष्टुंरिति वचनमनेन इदानीं काचा स्थितमपिप्रवे' इति वद्वे तत्तु
 प्रथमोद्घाते दूषितमात्रं दूषयति सर्वप्रपञ्चरथन हि अस्तुभावमेवानास्येयत्वमित्यभिप्रायेण ।
 अक्रियत्वं इति । अतिक्रियाभाव इत्यर्थः । अत्रयुक्तस्य प्रयोगो 'यौनस्वत्वम् । तावि-
 ति शब्दगतोऽर्थगतश्च । विवेकस्यासमादोऽभावो निर्विवेकत्वम् । सामान्यस्पर्शा यो विकल्प-
 सतोऽयं शब्दो दृष्टान्तोऽपि नाम्नांति दर्शयति—रत्नविशेषाणां चेति । ननु सर्वत्र
 तत्र सवेद्यत इत्याहङ्गान्नुपगममेनोत्तरयति—उभयेपामिति । रत्नानां काव्यानां

१ 'लक्षणीयस्वरूपम्याम्य' क-ख. २ 'प्रज्ञपात' क. 'प्रतिपत्त्य' ख. ३. 'वाल्-
 लमेव' क. ४ 'एवावनासवे' क-ख. ५. 'नामधेय' ग. ६ 'स्वरूपाधवः' ग. ७. 'वा-
 चकलाश्रय' क-ख. ८ 'भासमान व्यञ्जयपरत व्यञ्जयविशिष्टत' क-ख. ९. 'नि-
 भेर' ग. १०. 'तु यदा' क-ख. ११. 'कदापि' ग. १२. 'रूपाणाम्' क-ख. १३. 'उ-
 भयेषां प्रचीतिविशेष' ग.

१. 'स्फुरितत्वादिति' ग. २. 'यस्य तस्य निर्विवेकत्वम्' ग. ३. 'य.' क-ख.

तिपतृविशेषसंवेद्यत्वमस्त्येव । वैकटिका एव हि रत्नतत्त्वविदः, महदया
एव हि काव्यानां रमज्ञा इति कम्मात्र विप्रनिषत्तिः । यत्तन्निर्देश्यन्व
संवेद्यलक्षणविषये बौद्धानां प्रसिद्धं तत्तन्मतराक्षायां ध्वन्यान्तरे निरूपयि-
ष्यामः । इह तु ध्वन्यान्तरवर्णनलक्षणप्रकाशनं महदयैर्मनन्यप्रशयायै न
प्रक्रियते । बौद्धमतेन वा यथा प्रत्यक्षादिलक्षणं तथाभावं ध्वनिलक्षणं
न विष्यति । समाप्तलक्षणान्तरस्यार्थटनादपेक्षादगच्छार्थस्यास्य तत्प्राप्तये
ध्वनिलक्षणं साधीयः । तदिदमुक्तम्—

‘अनाद्येयांशभासित्वं निर्वाच्यार्थतया ध्वनेः ।

न लक्षणं लक्षणं तु मार्गयोऽस्य यथोदितम् ॥’

इति धीराज्ञानवानन्दवर्धनाचार्यविरचिते ध्वन्यालोके मृगद्वय उद्घोषः ।

अ । मनुष्ये वाक्का. मृगसमीपेति निर्दिष्टावधेयमिति वा..... वाक्का.
मृगमिति चेदत्राह—यदिति । एवं हि मयैवावसागतमुच्यते एवं च निर्दिष्टि निर्दि-
ष्टावधेयमनाद्येयमिति व्याचष्टे । लक्षणं ल्यादिति अत्र । अस्यापि इति निर्दिष्टावधेय-
कायां धर्मोत्पत्त्या वा विज्ञातिमुता मय्युक्ता वा ता एवैव तदवसागतम् । उच्यते तत्र-
हार्थं सर्ववेद्यत्वं । अनाद्येयांशभासित्वं इत्यनेन कस्मिन्वाच्ये तस्य भावस्य लक्षण-
ध्वनेरिति मन्वाच्यः । अत्र हेतुः—निर्वाच्यार्थतयेति । निर्वाच्याय वस्तुमत्तत्वात्-
त्वं । अन्यस्तु ‘निर्वाच्यार्थतया’ इत्यत्र विभो नमर्थे न पक्षिणस्तत्त्वात् वेदात्तत्वात् वेदात्त-
हेतुरिति व्याचष्टे तत्तु ज्ञेयम् । हेतुश्च सादृश्यात् इत्युक्तं तत्तदवसागतत्वं इति ।

इति लोचने विनालोचो मर्गि चर्चवर्धन इति ।

लोचनविनयमुपेक्ष्य लोचनोन्मीलनं व्यवहारम् ॥

वाक्यालोकः

..... इत्यर्थं—लोचनवर्धनम् ॥

अन्यत्रापि वेदात्तं वस्तुमत्तत्वात्तदवसागतम् ।

विनयवर्धनं च हेतुवत्त्वं वाच्यम् ॥

इति धीराज्ञानवानन्दवर्धनाचार्यविरचिते ध्वन्यालोके मृगद्वय उद्घोषः ।

लोचने लोचनवर्धने लोचनवर्धनम् ॥

चतुर्धा उरुपोः ।

एवं ध्वनिं सप्रपञ्चं विप्रनिपत्तिनिरामार्थं व्युत्पाद्य तद्युगादने प्रयो-
जनान्तरमुच्यते—

ध्वनेर्यः सगुणीभूतव्यङ्ग्यज्ञासाध्वा प्रदर्शितः ।

अनेनानन्त्यमायाति कवीनां प्रतिमागुणः ॥ १ ॥

य एष ध्वनेर्गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य च मार्गः प्रकाशितमास्य कलान्तरं क-
विप्रतिमानन्त्यम् । कथमिति चेत् ।

अतो दान्यतमेनापि प्रकारेण विभूषिता ।

वाणी नवत्वमायाति पूर्वार्थान्वयवत्यपि ॥ २ ॥

अतो हि ध्वनेरुक्तप्रभेदमध्यादन्यतमेनापि प्रकारेण विभूषिता सती
वाणी पुरातनकविनिबद्धार्थसंस्पर्शवत्यपि नवत्वमायाति । तथाश्चविबक्षितवा-
च्यस्य ध्वनेः प्रकारद्वयसमाश्रयणेन नवत्वं पूर्वार्थानुगमेऽपि यथा—

‘स्मितं किञ्चिन्मुग्धं तरलमधुरो दृष्टिविभवः

परिस्पन्दो वाचामभिनयविलासोक्तिसरसः ।

गतानामारम्भः किसलयितलीलापरिकरः

स्पृशन्त्यास्तारुण्यं किमिव हि न रम्यं मृगदृशः ॥’

इत्यन्य

‘सविभ्रमस्मितोद्वेदा लोलाक्ष्यः प्रस्खलद्भिरः ।

नितम्बालसगामिन्यः कामिन्यः कस्य न प्रिया ॥’

इत्येवमादिषु श्लोकेषु सत्स्वपि तिरस्कृतवाच्यध्वनिसमाश्रयेणापूर्वत्वमेव
प्रतिभासते । तथा—

‘यः प्रथमः प्रथमः स तु तैथाहि हतहस्तिबहलपल्लाशी ।

श्वापदगणेषु सिंहः सिंहः केनाधरीक्रियते ॥’

इत्यस्य

‘स्वतेजःश्रीतमहिमा केनान्येनातिशय्यते ।

महद्भिरपि मातङ्गैः सिंहः केनाभिभूयते ॥’

१. चतुर्थोद्घोतस्य टीका नोपलभ्यते. २. ‘अध्वा’ ग. ३. ‘भवेण’ क-ख.
४. ‘पूर्वोक्तादु’ क-ख. ५. ‘तथाभिहतहस्तार्कितपल्लाशी’ ग. ६. ‘अस्य’ ग.

‘अतद्विष्णुं वि तदसंतिष्ठं व्य द्विजग्रामि जा निवेसेद् ।

अथविसेमे सा जजद् विकटकदगोअरा वाणी ॥’

तदिदं रसभावाद्याश्रयेण काव्यार्थानामानन्त्यं मुप्रतिपादितम् । एतदे-
वोपपादयितुमुच्यते—

दृष्टपूर्वा अपि शर्थाः काव्ये रसपरिग्रहाद् ।

सर्वे नवा इवामान्ति मधुमास इव द्रुमाः ॥ ४ ॥

तथा विवक्षितान्यपरवाच्यस्यैव शब्दशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यमका-
रसमाश्रयेण नवत्वम् । यथा—‘धरणीधारणायावुना त्वं शेषः’ इत्यादौ

‘शेषो हिमगिरिस्त्वं च महान्तो गुरवः स्मिताः ।

यदलङ्घितमर्यादाद्यलन्ती विभ्रते भुवम् ॥’

इत्यादिषु सत्त्वपि तस्यैवार्धशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यममाश्रयेण न-
वत्वम् । यथा—‘एवंवादिनि देवर्षौ’ इत्यादिश्लोकस्य

‘कृते वरकयालापे कुमार्यः पुलकोद्गमैः ।

सूचयन्ति स्पृहामन्तर्लज्जयावनताननाः ॥’

इत्यादिषु सत्त्वप्यर्धशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य कविप्रौढोक्तिनिर्मितश-
रीरत्वेन नवत्वम् । यथा—‘सज्जेद् सुरहिमासो—’ इत्यादेः

‘सुरमिसमये प्रवृत्ते सहसा प्रादुर्भवन्ति रमणीयाः ।

रागवतामुत्कलिकाः सहैव सहकारकलिकामि ॥’

इत्यादिषु सत्त्वप्यपूर्वत्वमेव ।

अर्धशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्नश-
रीरत्वे सति नवत्वम् । यथा—

‘साअरविद्विष्णुजोव्वणहत्थालम्बं समुण्णमन्तेहिं ।

अब्भुट्ठाणम्मिब मम्महस्स दिण्णं तुह यणेहिं ॥’

१. ‘अनपास्थिनानपि तथासंस्थितानिव हृदये या निवेशयन्ति । अयंविशेषान्मा ज-
यति विकटकविगोचरा वाणी ॥’ इति च्छाया. २. ‘व्यङ्ग्यरूप’ म. ३. ‘विश्रुता क्षि-
तिम्’ क.स. ४. ‘अश्रयेण’ म. ५. ‘प्रौढोक्तिमात्र’ म. ६. ‘सादरविशेषोपायनहस्ता-
लम्बं समुपमज्याम् । अभ्युत्थानमिव मम्महस्य दत्तं तव सज्जाम्याम् ॥’ इति च्छाया.

अस्य हि गाथार्थस्य

‘उद्दिह’... कआभोआ जह जह यणआ विणन्ति बाण्णम् ।

सह तह लद्धावासो न्व मम्महो हिअअमाविसह ॥’

एतद्गाथार्थेन न पौनरुक्त्यम् । यथा वा—‘बाणिअअ हृदिदन्ता—’
इत्यादिगाथार्थस्य ।

‘करिणीवेहव्यजरो मह पुणो एवकाण्डविणिवाहं ।

हअसोन्हाएँ सह कहो जह कण्डकरण्डमं बहह ॥’

एवमादिष्वर्थेषु सत्प्रपञ्चनालीढतैव ।

यथा च व्यङ्ग्यभेदममाधयेण ध्वनेः काव्यार्थानां नवत्वमुपपद्यते तथा
व्यञ्जकभेदममाधयेणापि । तेषु ग्रन्थविस्मरभयात् अज्यते स्वयमेव ग-
हृदपरम्पूङ्गम् । अत्र च पुनःपुनरुक्तगपि सारतयेदमुच्यते—

व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावेऽसिन्धिविधे संभवत्यपि ।

रसादिमय ऐकसिन्धुविः स्वादवधानवान् ॥ ५ ॥

असिन्धुर्नान्त्यदेसी व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावे निर्भिन्ने संभवत्यपि कश्चिदप-
र्धलाभाधे रगादिमय ऐकसिन्धुव्यङ्ग्यव्यञ्जकभावे यत्तादवधीत । रमभाव-
तदाभागरूपे हि व्यङ्ग्ये तद्व्यञ्जकेषु च र्थधानिर्दिष्टेषु वर्णपदराक्षरचना-
प्रयत्नेष्वयदितमनसः कवेः सर्वमपूर्वं कार्यं संपद्यते । तथा च गानायन-
महाभारतादिषु साङ्गमादयः पुनःपुनरभिहिता अपि नयनदाः प्रकाशन्ते ।
प्रयत्ने चाङ्गी रस एक एवोपनिबध्यमानोऽर्थविशेषदानं एवादिदत्तं च
पुष्पाति । कस्मिन्निधेनि येन, यथा रामायणे यदा दो महाभारते । रामायणे
हि करणो रसः स्वयमादिकैर्दिनायुजितः ‘सोक- स्तोत्रदमागत’ इत्येद-
वादिना । निर्भूदथ स एव सीतल्यन्तविशेषपर्यन्तमेव स्वमन्त्रमुप-
यता । महाभारतेऽपि रीम्वकाव्यरूपकलायान्वयिनि वृत्तिपाण्डुरविरच्य-

१ अत्रुदेवं गच्छ २ ‘उद्दिह’ इत्यनेन नवो मय पुत्र एवकाण्डधर्मे लब्धः । इत्यु-
क्ता तथा इतो यदा कण्डकरण्डं बहह ॥ इति कण्डक ३ ‘हृदिदन्ता’ इत्य-
स्य, ४ अत्रुदत्तं १ वा, ५ ‘एवकाण्ड’ क. ख. ६ ‘निर्भूद’ इत्यर्थः
‘एवकाण्ड’ क. ख. ७ ‘उद्दिह’ इत्यर्थः ८ ‘उद्दिह’ इत्यर्थः ९ ‘उद्दिह’ इत्यर्थः

सानवैमनस्यदायिना समाप्तिमुपनिवधता महामुनिना वैराग्यजननतात्पर्यं
प्राधान्येन सप्रबन्धस्य दर्शयता मोक्षलक्षणं पुरुषार्थः शान्तो रसश्च मुख्य-
तया विवक्षाविषयत्वेन सूचितः । एतच्चांशेन विवृतमेवान्यैर्याम्याविधा-
यिभिः । स्वयं चोद्गीर्णं तेनोद्गीर्णमहामोहमग्नमुज्जिहीर्षता लोकमतिविमलज्ञा-
नालोकदायिना लोकनाथेन—

‘यथा यथा विपर्येति लोकतन्त्रमसारवन् ।

तथा तथा विरागोऽत्र जायते नात्र मशयः ॥’

इत्यादि बहुशः कथयता । ततश्च शान्तो रसो रसान्तरैर्मोक्षलक्षणं पुरुषार्थः
पुरुषार्थान्तरैस्तदुपसर्जनत्वेनानुगम्यमानोऽङ्गित्वेन विवक्षाविषय इति, महा-
भारततात्पर्यं मुख्यमेवावभासते । अङ्गाङ्गिभावश्च यथा रसानां तथा
प्रतिपादितमेव । पारमार्थिकान्तस्तत्त्वानपेक्षया शरीरस्येवाङ्गभूतस्य रसस्य
पुरुषार्थस्य च स्वप्राधान्येन चारुत्वमप्यविरुद्धम् । ननु महाभारते यावान्वि-
वक्षाविषयः सोऽनुक्रमण्यां सर्व एवानुक्रान्तो न चैतत्तत्र दृश्यते । प्रत्युत
सर्वपुरुषार्थप्रबोधहेतुत्वं सर्वरसगर्भत्वं च महाभारतस्य तस्मिन्नुद्देशे स्वश-
ब्दनिवेदितत्वेन प्रतीयते । अत्रोच्यते—सत्यं शान्तस्यैव रसस्याङ्गित्वं
महाभारते मोक्षस्य च सर्वपुरुषार्थेभ्यः प्राधान्यमित्येतन्न स्वशब्दाभिधेयत्वे-
नानुक्रमण्यां दर्शितं दर्शितं न व्यङ्ग्यत्वेन । ‘भगवान्वामुदेवश्च कीर्त्यतेऽत्र
सनातनः’ इत्यस्मिन्वाक्ये दैवमर्था व्यङ्ग्यत्वेन विवक्षितो यदत्र महाभा-
रते पाण्डवादिचरितं यत्कीर्त्यते तस्मात्तस्मिन्नेव परमेश्वरे भगवति भवत
भावितचेतसो मा भूत विभूतिषु निःसारसु रागिणो गुणेषु वानयविनय-
पराक्रमादिष्वमीषु केवलेषु केषुचित्सर्वात्मना प्रतिनिविष्टधियः तथा चाग्रे
पश्यत निःसारतां संसारस्येत्यमुमेवार्थं द्योतयत्स्फुटमेवावभासते । व्यञ्ज-
कशक्त्यानुगृहीतश्च शब्दः । एवंविधमेव चार्थं गर्भाकृतं संदर्शयन्तोऽनन्त-
रक्षोका लक्ष्यन्ते ‘सहि सत्यं—’ इत्यादयः । अयं च निगूढरमणीयोऽर्थो

१. ‘रसादीनां’ क-य. २. ‘पारमार्थिकान्तस्तत्त्वानपेक्षया शरीरस्येव’ ग. ३. ‘अनेन
कथं’ ग. ४. ‘संकीर्त्यते’ ग. ५. ‘सर्वस्यास्य सत्त्वरव्यवहारस्य’ क-य. ६. ‘अत्र-
कृतानुगृहीतः’ क-य.

तिशयं पुष्पाति । तत्र ब्रोकचुलके जलधिसंनिधानादपि दिव्यमत्स्यकच्छ-
पदर्शनमक्षुण्णत्वादद्भुतरसानुगुणतरम् । क्षुण्णं हि वस्तु लोकप्रसिद्धाद्भु-
तमपि नाश्चर्यकारि भवति । न चाक्षुण्णं वस्तुपनिवध्यमानमद्भुतरसस्यैवानु-
गुणं यावद्रसान्तरस्यापि । तद्यथा—

‘सिज्जइ रोमञ्चिज्जइ वेवइ रच्छाकुलङ्गपटिलगो ।

सोपासो अज्ज वि सह अतीइ जेणासि बोलीणो ॥’

एतद्वाच्यार्थाद्वाच्यमानाया रसप्रतीतिर्भवति सा त्वां दृष्ट्वा स्विद्यति रो-
माश्चते वेपते इत्येवंविधादर्थोत्पत्तीयमानात्मना मनागपि नो जायते ।

तदेवं ध्वनिप्रभेदसमाश्रयेण यथा काव्यार्थानां नवनवत्वं जायते तथा
प्रतिपादितम् । गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यापि प्रभेदापेक्षया ये प्रकारास्तत्समाश्रये-
णापि काव्यवस्तूनां नवत्वं भवत्येव । सत्त्वतिविस्तारकारीति मोदाहृतं स-
हृदयैः स्वयमुत्प्रेक्षणीयम् ।

ध्वनेरित्यं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य च समाश्रयात् ।

न काव्यार्थविरामोऽस्ति यदि स्यात्प्रतिभागुणः ॥ ६ ॥

सत्त्वपि पुरातनकविप्रबन्धेषु यदि स्यात्प्रतिभागुणः । तस्मिंस्त्वसति
किञ्चिदेव कथेर्यस्त्वस्ति । बन्धच्छायाप्यर्थद्वयानुरूपशब्दसंनिवेशार्थ-
तिमानामाये कथमुपपद्यते अनपेक्षितार्थविशेषाक्षररचनेव बन्धच्छायेति
दं नैदीयः सहृदयानाम् । एवं हि सत्यर्थानपेक्षचतुरमपुरवचनरचनाया-
पि काव्यव्यपदेशः प्रवर्तते । शब्दार्थयोः साहित्येन काव्यत्वे कथं स-
विधे विषये काव्यव्यवस्थेति चेत्, परोपनिबद्धान्वितरचने यथा तदङ्गा-
त्त्वंस्य व्यवहारमथा तथाविधानां काव्यसंदर्भाणाम् ।

न चार्थानन्त्य व्यङ्ग्यार्थपेक्षयैव यावदाध्यार्थपेक्षयापीति प्रतिपादयि-
मुच्यते—

अवस्थादेशकालादिनिर्णयरपि जायते ।

आनन्त्यमेव वाच्यस्य शुद्धस्यापि स्वभारतः ॥ ७ ॥

नुदस्तानदेक्षितव्यङ्ग्यस्यापि वाच्यस्यानन्त्यमेव जायते स्वभावतः ।
 स्वभावो ह्ययं वाच्यानां चेतनाचेतनानां यदवस्थाभेदाद्देशभेदात्कालभेदात्सा-
 लक्ष्यदृष्टक्षणेभेदाच्चानन्तता भवति । तैश्च तथाप्यवस्थितैः सद्भिः प्रसिद्धाने-
 कस्वभावानुसरणरूपया स्वभावोक्त्यापि तावदुपनिबध्यमानैर्निरावधिः का-
 व्यायः संपद्यते । तथा ह्यवस्थाभेदात्तत्त्वं यथा—भगवती पार्यती कुमार-
 संभवे 'सद्योपमाद्रध्यममुषयेन—' इत्यादिभिरुक्तिभिः प्रथममेव परिसमाप्ति-
 स्वरूपवर्णनापि पुनर्भगवतः शंभोर्लोचनगोचरमायान्ती 'वसन्तपुष्पाभरणं
 वहन्ती' (इत्यादि) मन्मथोपकरणभूतेन मङ्गघन्तरेणोपवर्णिता । सैव च
 पुनर्नवोद्वाहसमये प्रसाध्यमाना 'तां प्राप्नुस्तीं सत्र निवेश्य तन्वीं' इत्याद्यु-
 क्तिभिर्नयेनैव प्रकारेण निरूपितसौष्टवा । न च ते तस्य कपेरैकैर्नवासकृ-
 त्कृता वर्णनप्रकारा अपुनरुक्तत्वेन वा नवनवार्थनिर्भरत्वेन वा प्रतिभासन्ते ।
 दक्षितमेव चेतद्विषमवाणलीलायाम्—

‘जे अ ताण पडह ओही ण अ ते वीमन्ति कह वि पुनरुवा ।

जे विळभमा पिआणं अथा वा मुकडवाणीणम् ॥’

अयमपरधावम्याभेदप्रकारो यदचेतनानां संवेशे चेतनं त्रितीयं रूपम-
 भिमानित्वमभिद्व हिमवदृङ्गार्दना तच्चोचितचेतनत्रिपयस्वरूपयोजनयोपनि-
 बध्यमानमन्यदेव मरुतः । यथा कुमारसंभवे एव परतन्म्यरूपस्य हिमवतो
 वर्णनं पुनः समापनयोक्तृषु एव चेतनतन्म्यरूपोपदेशया प्रदर्शितं तदप्येवमेव
 मातृभाति । ममिद्वद्भाष्यं सत्कवानां मानं । इह च प्रस्थानं कविः पुनरप्ये-
 विषमवाणलीलायां मध्यपक्षं दाशतम् । चेतनानां च वाच्याद्यवस्थानिर्गम्यत्व-
 सत्कवानां ममिद्वमेव । चेतनानामवस्थामेदेऽप्यवस्थानगवस्थाभेदात्तानात्वम् ।
 यथा कुमारिणा कुमुदशर्मानसहृदयानामन्यामा च । तत्रापि विनातानाम-
 विनातानां चोचेतनानां चेतनानां च नाशनामावस्थानगवस्थाभेदाभिलानामे-
 ककदा स्वरूपमुपनिबध्यमानानान्यमेवोपपातः । यथा—

१ चेतनं न चेतनं वा च य - न च तेषां पदमेवैवमेव च तत्त्वम् न
 कदापि पुनरुक्तं । च । न चेतनं । तत्त्वम् न तथा च मुद्रावस्थां न च । दाश । २४ ।

२ मुपनिबध्यं वा

- ‘हंसानां सरसीषु यैः कवलिनैरासज्यते कूजता-
 मन्यः कोऽपि कषायकण्ठलुठनादापघरो विभ्रमः ।
 ते संप्रत्यकठोरवारणवधूदन्ताङ्कुरस्पर्धिना
 निर्याताः कमलाकरेषु विसिनीकन्दाग्रिमग्रन्थयः ॥’

एवमन्यत्रापि दिशानयानुसर्तव्यम् । देशभेदान्नानात्वमचेतनानां ता-
 वत् । यथा वायूनां नानादिदेशचारिणामन्येषामपि सलिलकुमुदादीनां प्र-
 सिद्धमेव । चेतनानामपि मानुषपशुपक्षिमृतीनां ग्रामारण्यसलिलादिसमे-
 धितानां परस्परं महान्विशेषः समुपलब्धत एव । स च विविच्य यथायथ-
 मुपनिबध्यमानस्तथैवानन्त्यमायाति । तथा हि मानुषाणामेव तावद्दिदेशा-
 दिभिन्नानां ये व्यवहारव्यापारादिषु विचित्रा विशेषास्तेषां केनान्तः श-
 क्यते गन्तुम् । विशेषतो योपिताम् । उपनिबध्यते च तत्त्वमेव सुकवि-
 भिर्यथाप्रतिभम् । कालभेदाच्च नानात्वं यथर्तुभेदादिभ्योऽसलिलादीनामचे-
 तनानाम् । चेतनानां चैतुस्यादयः कालविशेषाश्चयिणः प्रसिद्धा एव ।
 स्वालक्षण्याभेदाच्च सकलजगद्गतानां वस्तूनां विनिबन्धनमविगीतमेव । तच्च
 यथावस्थितमपि तावदुपनिबध्यमानमनन्ततामेव काव्यार्थसंसाधयति । अत्र
 केचिदाचक्षीरन्—यथा सामान्यात्मना वस्तूनि वाच्यता प्रतिपद्यन्ते न
 विशेषात्मना । तानि हि स्वयमनुभूतानां मुखादीनां तन्निमित्तानां च स्वरू-
 पमन्यत्रारोपयद्भिः स्वरूपानुरूपसामान्यमात्राश्रयेणोपनिबध्यन्ते कविभिः ।
 नहि तैरतीतमनागतं वर्तमानं च परेचित्तादिस्वलक्षणं योगिभिरिव प्रत्यक्षी-
 क्रियते । तद्वानुभाव्यानुभावकसामान्यं सर्वप्रतिपत्तृसाधारणं परिमितत्वा-
 त्पुरातनानामेव गोचरीभूतम् । तस्य विषयत्वानुपपत्तेः । अतएव स प्र-
 कारविशेषो यैरद्यतनैरभिनवत्वेन प्रतीयते तेषां अममात्रमेव । भणितिकृत्
 वैचित्र्यमात्रमत्रास्तीति । तत्रोच्यते—यदि सामान्याश्रयेण काव्यप्रवृत्ति-
 स्तत्प्रदर्शितप्रकारं काव्यवैचित्र्यमवस्थादिविशेषार्त्तिकं पुनरुक्तमेवान् । न

१. ‘निन्देतु’ क-ख. २. ‘उपपादयति’ ग. ३. ‘भूतात्मना’ ग. ४. ‘स्वरातु-
 भूतसामान्य’ क-ख. ५. ‘परिचितादिस्वलक्षणं’ ग. ६. ‘प्रतिपत्ति’ ग. ७. ‘तथास
 विषयस्यानुपपत्तेः’ क-ख. ८. ‘अभिधानवैचित्र्यं’ ग.

चेत्तत्तया तत्कथं न काव्यानन्त्यम् । यत्कथम्—सामान्यमात्राभयेण का-
व्यमवृत्तित्वस्य च परिमितत्वेन प्रागेव गोचरीकृतत्वान्नास्ति नवत्वं काव्य-
यस्तूनामिति तद्व्युक्तम् । यतो यदि सामान्यमात्रमाधित्य काव्यं प्रवर्तते
किंकृतस्तर्हि महाकविनिबध्यमानानां काव्यानामतिशयः । वाल्मीकिव्य-
तिरिक्तस्यान्यस्य कवि..... । एवं वा सामान्यव्यतिरिक्तस्या-
न्यस्य काव्याभेदाभावात् । सामान्यस्य चादिकविनैव प्रदर्शितत्वात् ।
उक्तिवैचित्र्यादपि दोष इति चेत्, किमिदमुक्तिवैचित्र्यम् । उक्तिर्हि वा-
च्यविशेषप्रतिपादनवचनम् । तद्वैचित्र्येण कथं न वाच्यवैचित्र्यम् । वाच्य-
वाचकयोरविनाभावेन प्रवृत्तेः । वाच्यानां च काव्ये प्रतिभासमानानां यद्व्यु-
क्तं वाच्यविशेषाभेदेनैव प्रतीयते । तेनोक्तिवैचित्र्यवादिना वाच्यवैचित्र्य-
मनिच्छताप्यवश्यमेवाप्युपगम्यम् । तद्व्यमत्र संक्षेपः—

वाल्मीकिव्यतिरिक्तस्य यथेकस्यापि कसचित् ।

इष्यते प्रतिमानन्त्यं तत्तदानन्त्यमेक्षयम् ॥'

किं च, उक्तिवैचित्र्यं यत्कोव्यनवत्वेन निबन्धनमुच्यते तद्वस्तुतया-
गुणमेव । यतो यावानयं काव्यानन्त्यमेदहेतुः प्रकारः प्राग्दर्शितः स सयं
एव पुनरुक्तिवैचित्र्याद्विगुणतामापयते । यथायमुपमाक्षेपादिरलंकारमार्गः
प्रसिद्धः ॥ भणितिर्वाच्यदुपनिबध्यमानः स्वयमेवानवधिर्भवेत् पुनः शत-
शतताम् । भणितिश्च कथाभेदेन व्यवसिता सती प्रतिनियतभाषागोचरा-
र्थवैचित्र्यनिबन्धनं पुनरपरं काव्यार्थानामानन्त्यमापादयति । यथा ममैव—

बहुमह इन्ति भजिन्त उ वं ओई कतिज्जणस्स ते इणदे ।

ओ जाणदणुओगो अरिमो तिमिणं—सा इत्थम् ॥

यथा यथा निरूप्यते तथा तथा न सम्यतेऽन्तः । काव्यार्थानाम् । इदं
वृत्तम्—

अवसादिविभिन्नानां वाच्यानां विनिबन्धनम् ।

१. 'अवसाद' वा-स. २. 'कान्यवन्धन' वा. ३. 'भणिति' सम-... ४. इदं गथा गवदुगोप्यणुट्टेव. ५. 'वाच्यानां विनिबन्धनम्' वा.

यत्प्रदर्शितं प्राक्

भूम्नैव दृश्यते लक्ष्ये न तच्छक्यमपोहितुम् ॥ ८ ॥

तत्तु भाति रसाश्रयात् । तदिदमत्र संक्षेपेणामिधीयते सत्कवीनामु-
पदेशाय

रसभावादिसंबन्धा यंधौचित्यानुसारिणी ।

अन्वीयते वस्तुगतिर्देशकालादिभेदिनी ॥ ९ ॥

का गणना कवीनामन्येषां परिमितशक्तीनाम् ।

वाचस्पतिसहस्राणां सहस्रैरपि यत्नतः ।

निघट्वापि क्षयं नैति प्रकृतिर्जगतामिव ॥ १० ॥

यथाहि जगत्प्रकृतिरतीतकल्पपरम्पराविर्भूतविचित्रवस्तुमपघा सती पुन-
रिदानीं परिक्षीणा पदार्थनिर्माणशक्तिरिति न शक्यतेऽभिधातुम् । तद्वदे-
वेयं काव्यस्थितिरनन्ताभिः कविमतिभिरुपभुक्तापि नैदानीं परिक्षीयते
प्रत्युत नवनवाभिर्बुत्पत्तिभिः परिवर्धते । इत्थं स्थितेऽपि

संवादास्तु भवन्त्येव चाद्रुल्येन सुमेघसाम् ।

स्थितं घेतन् संवादिन्यो मेधाविनां बुद्धयः । किं तु

नैकरूपतया सर्वे ते मन्तव्या विपथिता ॥ ११ ॥

कथमिति चेत्,

संवादो सैन्यसादृश्यं तत्पुनः प्रतिरिम्नस्त् ।

आलेख्याकारवत्तुल्यदेहिर्वेष शरीरिणाम् ॥ १२ ॥

संवादो हि काव्यार्थसौच्यते यदन्येन काव्यवस्तुना सादृश्यम् । त-
पुनः शरीरिणा प्रतिबिम्बवशादेस्याकारवत्तुल्यदेहिर्वेष त्रिधा व्यवधि-
तम् । क्वचिदिदं काव्यवस्तु बन्धनरस्य शरीरिणः प्रतिबिम्बः प्रतिबिम्ब-
रस्यम् अन्यशान्तेभ्यश्च अन्यतुल्येन शरीरिणा सदृशम् ।

तत्र पूर्वमनन्यान्म तुच्छात्म तदनन्तरम् ।

वृत्तायं तु ममिद्वारम् नान्यगाम्यं त्यजेत्कविः ॥ १३ ॥

तत्र पूर्वं प्रतिबिम्बरूपे काव्यवस्तुं परिहर्तव्यं गुमतिना । वनमदन-
न्यात्प्र तात्त्विकशरीरान्वयम् । तदनन्तरमालेख्यप्रत्ययमन्यगाम्यं शरीरान्तर-
युक्तमपि तुच्छात्मत्वेन त्यक्तव्यम् । तृतीयं तु क्वमनीयं शरीरमद्भावे मेति
संसंवादमपि काव्यवस्तु न त्यक्तव्यं कविना । नहि शरीरी शरीरिणान्वयेन
सदृशोऽप्येक एवेति दावयते वस्तुम् । एवमदेषोपादयितुमुच्यते—

तत्त्वस्यान्यस्य सद्भावे पूर्वमित्यनुयाय्यपि ।

वस्तु भावितरां सन्ध्याः द्वाविष्टायामिवाननम् ॥ १४ ॥

तत्त्वस्य सारभूतस्यात्मनः सद्भावेऽप्यस्य पूर्वमित्यनुयाय्यपि वस्तु भा-
वितराम् । पुराणरमणीयच्छायायानुगृहीतं हि वस्तु शरीरवत्तरां सांभा पुष्यति ।
न तु पुनरुक्तत्वेनावभागे । सन्ध्याः द्वाविष्टायामिवाननम् । एवं तावन्-
यादानां वाक्ययेदितानां कैष्वार्थानां विभक्ताः सीमानः । पदार्थरूपाणां
च वस्तुन्तरसदृशानां काव्यवस्तुनां भास्येव दोष इति मतिपादयितु-
मुच्यते—

अधरादिरपनेष योज्यते यत्र वस्तुरपना दुरातनी ।

नूतने स्फुरति काव्यवस्तुनि व्यक्तमेव सत्तु सा न दुष्यति ॥ १५ ॥

नहि बावस्तितानाम्यधराणि पदानि वा कानिचिदपूर्वाणि पदविर्गुं दा-
वयन्ते । तानि सान्येवोपनिबद्धानि न बाव्यादिषु भवतां विरह्यन्ति ।
तथैव पदार्थरूपाणि श्लेषादिमयमर्थतत्त्वानि । तस्मान्

यदपि तदपि रम्यं यत्र लोकस्य किञ्चि-

स्फुरितमिदमितीयं बुद्धिरभ्युज्जिहीते ।

अनुगतमपि पूर्वच्छायाया वस्तु ताट-

वस्तुविरपनिषाभिन्वयतां नोपपाति ॥ १६ ॥

यदपि तदपि रम्यं काव्यशरीरं यल्लोकस्य किञ्चिदुत्तरितमिदमितीयं
बुद्धिरभ्युज्जिहीते एतदेव बाविविदि सदृशानां वस्तुविरपनिषाभिन्वयतां नोप-
पाति ॥

गतमपि पूर्वच्छायया वस्तु तोदृक् सुकविर्विवक्षितव्यज्ञवाच्यायसमर्पण-
समर्थशब्दरचनारूपया बन्धच्छाययोपनिबध्नन्निन्दतां नैव याति । त-
दित्यं सिते—

प्रतायन्तो वाचो निमित्तविविधार्थामृतरसा

न वादः कर्तव्यः कविभिरनवद्ये स्वविषये ।

परस्वादानेच्छाविरतमनसो वस्तु सुकवेः

सरस्वत्येवैषा घटयति यथेष्टं भगवती ॥ १७ ॥

सन्ति नवाः काव्यार्थाः परोपनिबद्धार्थविरचने न कश्चित्कवेर्गुण इति
भावयित्वा परस्वादानेच्छाविरतमनसः सुकवेः सरस्वत्येवा भगवती यथेष्टं
घटयति वस्तु । येषां सुकृतीनां कवीनां भाक्तनपुण्याभ्यासपरिपाकयो-
नमवृत्तिस्तेषां परोपरचितार्थपरिग्रहनिःस्पृहाणां स्वव्यापारो न कचिदुपयु-
ज्यते । सैव भगवती सरस्वती स्वयमभिमतमर्थमाविर्भावयति । एतदेव हि
महाकवित्वं महाकवीनामित्योम् ।

नित्याक्लिष्टरसाश्रयोचितगुणालंकारशोभाहतो

यस्माद्वस्तु समीहितं मुकृतिभिः सर्व समासाद्यते ।

काव्याख्येऽसिलसौख्यघामि विबुधोद्याने ध्वनिर्दक्षितः

सोऽयं करुणतरुपमानमहिमा भोग्योऽस्तु भव्यात्मनाम् ॥

सत्काव्यतत्त्वविषयं स्फुरितप्रभुस-

कल्पं मनःसु परिपकधियां यदासीत् ।

तद्याकरोत्सहृदयोदयलामहेतो-

रानन्दवर्धन इति प्रथिताभिधानः ॥

इति धीराग्रानन्दवर्धनाचार्यविरचिते चव्यालोके चतुर्थ उरणोतः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

१ 'वादः' ग. २. 'स्वविषये' ग. ३. 'एषविह' क. ख. ४. क. ख. गुणकयोरोमिल-
म्यादनन्तरं 'इत्यानन्दवर्धनाचार्यविरचिते सहृदयालोके काव्यालंकारे ध्वनिप्रतिपादने
चतुर्थे उरणोतः समाप्तः' इत्यादि तदनन्तरं मिलेत्तादृशोक्तद्वयम्. ५. 'शोभयदार्श्विनि
वरीप्राने' ग. ६. 'सहृदयालोकाग्रि काव्यालंकारे' ग.

ध्वन्यालोकस्य श्लोकानुक्रमणी ।

— १०८ —

भङ्गुतिः पदवितः ...	५०	करीषीवेदम्भतो ...	५०
भङ्गाएँ दहारी ...	११५	कस्तं भोः कयशभि ...	११५
भङ्गात दध ...	११६	कस्त न न होद ...	११
भतद्विप नि ...	११६	किं हास्येन न ये ...	७२
भतिकान्तमुखाः ...	१५५	कुमिआभो पय ...	५२
भता एध्व निम ...	१०	कृते वरकपालाधि ...	११६
भनध्यवर्तिता ...	११७	कोपारकोपतलो ...	११
भनवतनयन ...	११५	कामन्तः एत ...	१७५
भनुरायवती ...	१७	कययै कयलकमणः ...	१६५
भनी ये ददन्ते ...	११८	कितो हस्तावननः ...	७१
भम्बा सेतेऽथ ...	१०५	क येऽप्युज्ज्वल ...	१०१
भयमेकपदे तथा ...	१५६	कणवाहुमिमा ...	११४
भवसर रोउं ...	१५५	कमयं न मत ...	६३
बहिरभयभोभ ...	११०	ककाभिषात ...	८३
भाकन्याः लानि ...	५२	कयद्वजभमित ...	८७
भाम अयद्वभो ...	१११	कन्दनासण ...	११३
भाहृतोऽपि सहाये ...	१८	कन्दमऊएहि ...	१०५
ईसाकुलसस्म ...	११४	कयदिभमण ...	१७
कविगमु कविभ ...	११०	कलाकात्रो ददि ...	८६
उत्कम्पिनी भव ...	१११	कुम्बिकर सभ ...	५१
उदिह ... कभाभोभा ...	११७	कुम्भकुरावभंस ...	११७
उद्गामोरकजिह्वा ...	९०	आएन कयुरेवे ...	१११
उभतः प्रीतिपदाः ...	९१	कयिदि कनक ...	१११
उपोदरागेण ...	१५	न भ ताण कयइ ...	१४१
उप्यद्वभाभाए ...	१११	सं ताण कयिदि ...	१११
एकन्तो दभइ पिभा ...	१०३	कयैहं नतयिदि ...	१५८
एमेभ जगो ...	११४	कम्पी मेपजलाई ...	७६
एवंवारिदि ...	१०२	कयैहं भयदा ...	७६
एहि मय्य पतोतिष्ठ ...	१६६	कय्या विनयि ...	५१
कय्यदिष्ठवराधमाला ...	१७१	काला जाभन्ति ...	
करोदे पत्रायी ...	८६	काले, कियद्वलय ...	
कमलाभरा न ...	११५	केशं गोरवधू ...	
कती ...	११५	कालावतः ...	

	पृ०		पृ०
दत्तानन्दाः प्रजानां ...	१९	लच्छी दुहिदा ...	२०४
दन्तक्षतानि ...	२२९	लावण्यरानि ...	११०
दीर्घकुर्वन्पद ...	२२८	लावण्यविणययो ...	२१९
दुराराधा राधा ...	२१४	लावण्यमिन्धु ...	२०५
दृष्ट्वा केशव ...	९८	मम मह म्विज ...	२१
दे आ पतिभ ...	२२	मत्से मा ग रिपाई ...	१०४
देव्या एतस्मि फले ...	११२	महुमह इमि ...	२४३
निद्राकैतविनः ...	२३५	बाणिअ इति ...	१२८
नीवाराः कुकर्म ...	१५६	बाणीकुड्गो ...	१७०
नो कृत्वापायदायो ...	९३	विमानपयंकु ...	१०८
न्यक्कारो ह्ययमेव ...	१५३	विसमइओ ...	१२६
पत्युः शिरबन्ध ...	२१३	विश्वभोत्यामन्मपा ...	२११
परार्थे यः पीडाम ...	५३, २१८	वीराणं रमइ ...	१११
परिम्लानं पीन ...	५३	मीदायोमात्रत ...	११२
प्रयच्छतोषैः ...	२१४	शिक्षारिण क तु ...	४९
प्राप्तु धनैरर्थि ...	१२६	शून्य वासयई ...	२३५
प्राप्तधीरेष ...	१०९	शेषो हिमगिरि ...	२३६
भम धम्मिअ ...	१६	इयामासुअं चकित ...	९३
भूरेणुदिरथा ...	१०८	श्लाघ्याशेषतु ...	९६
भूमिमरतिमलस ...	९७, १६६	सकेतकालमनस ...	१०३
मदसुखरकपोत ...	१५७	समेहि मुरहि ...	१०६
मा नेपाद प्रतिष्ठा ...	२८	सत्य मनोरमा रामाः ...	१८०
मा पन्थं हन्धीओ ...	१५५	समविसमणिबिसेसा ...	१५८
मुनिर्जयति योगीन्द्रो ..	२३९	सर्वैकशरण ...	१०१
मुहुरमुहुरिमुहुरता ...	१५६	स वक्तुमसिला ...	१११
यः प्रथमः प्रथमः स तु ...	२३४	सविभ्रममितोद्भेदा ..	२३४
यद्गुणनाहित ...	१५८	सशोणितैः कव्य ...	१०८
या निशा सर्व ...	१२५	गाभरविइण्य ...	१०६, २३६
या व्यापारवती ..	२२७	सिखइ रोमधिजइ ...	२४०
ये जीवन्ति न माम्नि ...	१५७	सिद्धिपिच्छकण्य ...	१०७, १२८
येन ध्वलमनो ...	९५	सुरभिसमये प्रहृण ...	२३६
यः शस्त्र विभर्ति ...	८१	मुवर्णपुण्या ...	४९
येष्टस्य नवपञ्चर ...	९०	श्रिग्धश्यामल ...	६१
य्मा इति प्राप्त ...	११५	न्मिन् किचिन्मुग्ध ...	२३४
रसिसंक्रान्त ...	६३	स्वतंजः कीनमहिमा ...	२३४
राजानमपि ...	२१६	दद्याना सरसीतु ...	२४२
		द्विअअहामिअ ...	११२

